GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM

İSLAMİYET

2. KİTAP

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE KADAR – 1

bilgi yayınevi

GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM • İSLAMİYET / II

b

BİLGİ YAYINLARI / ÖZEL DİZİ : 26/2

ISBN 975 - 494 - 357 - 5 (Tk. No.)
ISBN 975 - 494 - 358 - 3 (2. Kitap)
93 . 06 . Y . 0105 . 0499

Birinci Basım
Ocak 1993

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46 / A
Telf 431 81 22 – 434 12 71
434 49 98 – 434 49 99
Faks : 431 77 58
Yenişehir – Ankara

GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM

İSLAMİYET
II

Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar – I

Türkçesi Esat Nermi Erendor

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

İÇİNDEKİLER

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE 13

1) Birinci Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü (1300-1402) 13

2) Osmanlı İmparatorluğunun Yeniden Kuruluşu (1402-1512) 30

3) Osmanlı İmparatorluğunun Yükselme Dönemi (1512 – 1555) 55
   a) Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu 62
   b) Akdeniz Cephesi 66
   c) Doğu Cephesi 68

4) 16. Yüzyılda Osmanlı Toplumunun ve Hükümetinin Yapısı 69
   a) Devlet 70
   b) Mukataa 75
   c) Osmanlı Devletinin Hukuksal Temelleri 78
   ç) Osmanlı Toplumunda Kişisel Davranışın Temelleri 79

5) Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (1555 – 1789) 81

6) Yeniden Uyanış ve Reform (1789 – 1914) 93
   a) Hükümet ve Yönetimin Örgütlenmesi 100
   b) Yargı ve İnsan Hakları 103
   c) Ordunun Örgütlenmesi 104
   ç) Eğitim 105

7) Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu (1914 – 1971) 120

İRAN VE AFGANİSTAN

II – İRAN VE AFGANİSTAN 137

1) Safavi Hanedanı (1500 – 1722) 137

2) 18. Yüzyıl 151

3) Kaçar Hanedanı (1796 – 1925) 154

a) 1796 – 1890 Yılları Arası 154

b) Protesto ve Ayaklanmalar (1890 – 1914) 163

4) Birinci Dünya Savaşı ve Rıza Şah (1914 – 1941) 174

5) İkinci Dünya Savaşı ve Savaş Sonrası Dönem 183

6) Afganistan 190

İSLAM ÜLKELERİ TARİHİ KRONOLOJİSİ 199

KAYNAKÇA 213

DİZİN 219

GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM

"İslamiyet II" adıyla okuyucuya sunulan bu eseri hazırlayan Gustave Edmund von Grunebaum, 1909'da Viyana'da doğdu, 1972'de Los Angeles'te öldü.

Von Grunebaum, Viyana ve Berlin'de tarih öğrenimi gördü. 1931'de doktor sanı aldı. 1943-1957 arasında Chicago Üniversitesinde profesörlük yaptı. 1957'den sonra Los Angeles Kalifomiya Üniversitesinde profesör ve Near Eastern Center direktörü olarak çalıştı. 1952, 1956 ve 1957 yıllarında Frankfurt am Main Üniversitesinde konuk profesör olarak bulundu.

Profesör Grunebaum'un özel ilgi alanı, İslamiyet dönemindeki Arap ülkeleri ve İran'dır. İlk çalışmaları daha eskiçağların edebiyat tarihi üzerineydi. "Erken Arap Şiirinde Gerçekliğin Boyutları" bu nitelikte 1937'de yayımlanmış edebiyat üzerine bir bilimsel çalışmadır. Edebiyat kuramı ve eleştirisini hareket noktası yaparak antik geleneklerin canlılıklarını nasıl sürdürdüklerini ortaya koydu ve tarihsel araştırmalarında İslam ortaçağının kültürel profilini çizmeyi denedi. 1946'da yayımlanan "Medieval İslam", bu doğrultuda bir çalışmadır. Her iki alanda, edebiyat ve tarih alanlarında, birbirine koşut çalışmalar gerçekleştirerek 1955'te "İslam. Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition" ve "Eleştiri ve Şiir Sanatı – Arap Edebiyat Tarihi İncelemeleri" adlı eserlerini yayımladı. 1962'de "Modern İslam. The Search for Cultural Identity"; 1964'te "Parallelism, Convergence and Influence in the Relations of Arab and Byzantine Philosophy Literature and Piety" ile özel bir edebiyat incelemesi olan "French African Literature" yayımlandı. Bunları1965'te tam bir din tarihi olan "İslam. Experience of the Holy and Concept of Man" adlı eserin yayımlanması izledi. Büyük bir İslam tarihi incelemesi olan "Klasik Döneminde İslamiyet 662-1258" adlı eserinin Almancası 1966'da, İngilizcesi 1970'te yayımlandı. Araştırmalarında ileri sürdüğü savların tümünü bir araya getiren "İslamiyetin Akla Uygunluğu ve Kültür Mirası Üzerine Araştırmalar" adlı ilginç eseri de 1969'da çıkmıştır.

Profesör Grunebaum, "Accademia dei Lincei, Institut d'Egypte, American Academy of Arts and Science, American Philosophical Society" gibi ünlü bilim kurumlarının üyesiydi. 1964'te kendisine Frankfurt am Main Üniversitesi tarafından onur doktoru sanı verilmiştir.

Bu kitabın yazılmasında,

1. Bölüm için, Prof. Dr. Stanford Shaw
(Los Angeles, Kaliforniya Üniversitesi),

2. Bölüm için, Prof. Dr. Nikki Keddie
(Los Angeles, Kaliforniya Üniversitesi) ile işbirliği yapılmıştır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

Bu bölümün yazılışına
Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinden
Prof. Dr. **Stanford Shaw** katılmıştır.

I - OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

1) BİRİNCİ OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ (1300 - 1402)

Fatih II. Mehmet tarafından 1453'te Konstantinopel'in alınması ve Bizans İmparatorluğunun kesinlikle yıkılması, yalnızca yeni bir tarih çağının dünyayı sarsacak işareti değil, aynı zamanda Bizans ve İslam topraklarında, yaklaşık yüz elli yıl aralıksız sürmüş, sonra da Avrupa ve Asya'nın daha başka kesimlerine de uzanmış Osmanlı yayılma politikasının da doruk noktasıdır. Hanedanın kurucusu Osman (1300-1324), Osmanlıların önderliğinde yükseldiğinde, tüm egemenlik alanı Kuzeybatı Anadolu'da, Bizans'ın eski Bitinya ili sınırları içinde ve ancak Eskişehir ile İznik ve Bursa vadileri arasındaki küçük bir bölgeden ibaretti. Osmanlı devleti de, Bizans İmparatorluğunun ve Selçuk İmparatorluğunun harabeleri üstünde, Anadolu'nun hemen her bölgesinde kurulmuş Türkmen beyliklerinin içinde en küçük ve önemsiz olanıydı. Ne var ki, 15. yüzyılın ortalarına doğru, bu Türkmen beylikleri içinde yalnızca Osmanlıların üstün başarılı bir biçimde büyüdüğü görüldü. Bizans İmparatorluğu ortadan kaybolmuştu; Anadolu'da ise sadece Konya ve Kilikya'ya egemen bir Türkmen Beyliği, Karaman Beyliği, bir de Karadeniz kıyısında Trabzon Bizans İmparatorluğu ayakta kalmıştı. II. Mehmet'in yayılmasına karşı direnmeyi sürdürebilenler, yalnızca bunlardı; ama yine de direnmeleri uzun zaman devam edemeyecekti. Osmanlılar nasıl oldu da bu kadar kısa zamanda, böylesine bir devlet yaratmayı başarabildiler? Nasıl oldu da böylesine bir güce erişip hem Asya'da, hem de Avrupa'da altı yüzyıl sürecek bir imparatorluk kurabildiler II. Mehmet'in kendisinden sonra geleceklere bıraktığı nasıl bir devletti.

Osmanlılar ortaya çıktıkları zaman, gerek Güneydoğu Avrupa, gerekse Anadolu ve Yakındoğu böylesine bir fetih dalgası için elverişli durumdaydı. Batıda Bizans, doğuda İslam halifeliği tarafından kurulmuş büyük imparatorluklar ya çözülme halindeydiler, ya da çökmüştüler. İçten anarşi ve asayişsizlik, dıştan barbar halkların saldırıları, bu imparatorlukların geçmiş yüzyıllarda oluşturdukları uygarlıklarını tümüyle yok olma tehlikesiyle yüzyüze getirmişti. İslam İmparatorluğunun doğu kesiminde Abbasiler, Buveyhiler, Gazneliler, Karahanlılar, Harzemşahlar ve Selçuklular birbiri ardından egemen olmuşlardı. Gelgelelim hepsi de bu bölgede asayiş ve düzeni sağlamayı, Yakındoğu uygarlığının temellerini yeniden atmayı ve dış saldırılara karşı bir savunma gerçekleştirmeyi ancak kısa süreler içinde başarabilmişler; hepsi de zamanla, Osmanlılardan önce Yakındoğu'da egemenlik kurmuş bütün Türk devletlerinin yıkılmasına yol açan, içte güçsüzlük durumunun kurbanı olmuşlardı. 13. yüzyılda doğudan gelen Moğol istilası, Yakındoğu'yu yeni bir yıkımın tehdidi altına soktu. İran'a egemen olan Moğolların İlhanlı kolunun, yüzyılın sonlarında Müslüman olması bile, sürekli bir güven ortamı sağlayamadı. Nitekim 1325'te İlhanlı egemenliğinin sona ermesi üzerine bölge, Cengiz Hanın ölümünden sonraki dönemde, Kafkasya'nın ve Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş bulunan göçebe Moğolların saldırısına karşı savunmasız kaldı.

Ne var ki Yakındoğu, 14. yüzyılda, yine bir Türk boyu tarafından, Osmanlılar tarafından kurtarıldı. Bu Osmanlılar, Yakındoğu toplumu içinde ön safa geçip siyasal boşluğu doldurdular; Sünni Müslümanlığı ve İslam uygarlığını daha fazla yıkıma, hatta tümüyle yok olmaya karşı korudular. Osmanlıların siyasal başarılarında en önemli etken, yerleştikleri bölgenin coğrafi konumudur. Batı Anadolu'da yurt tutmuş bütün Türk boyları içinde Osmanlılar, güçsüz düşmüş Bizans karşısında en elverişli yerdeydiler. Bu da onlara, Orta Asya'dan gelme Türkmen göçebelerin büyük kesimini ve Müslüman Yakındoğu'dan da yurtlarını yitirmiş, işsiz zenaatkârlar ile eli kalem tutan kimseleri yanlarına çekme olanağı verdi. Bu insanlar Moğol fetihlerinin ardından Anadolu'ya akınışlardı ve sayıları binlerceydi. Bunlar o dönemde Anadolu Selçuklu devleti sağlam bir yerleşik düzen kurmuş bulunduğu için, bu devletin topraklarında kendilerine sürekli iş olanağı bulamadılar. Sınır bölgeleri büyük kazanç şansına sahip olduğundan, doğudan göç etmiş bu insanlara çok daha çekici geldi; kâfirlerin bölgesinde yapılacak fetihlerden elde edilebilecek savaş ganimetleri onlara âdeta göz kırpmaktaydı. Ayrıca Osmanlı devlet yapısı da, Osman'ın ve haleflerinin çeşitli dinsel birlikler ve zenaatkâr loncalarıyla kurdukları yakın ilişkiler nedeniyle, çekici olma özelliğini hayli pekiştirmiş bulunuyordu. O yüzyıllarda bu dinsel birlikler ve loncalar, Yakındoğu'da,

hükümdarların üzerlerine düşen görevleri yapamayacak duruma düştükleri zaman, düzeni ve örgütlenmeyi bir ölçüde sağlamaktaydılar. İlk Osmanlı hükümdarlarından birkaçı bu kuruluşlara bağlıydılar ve onlarla yakın ilişkilerini sürdürmeleri, bu örgütlerin üyelerinin Osmanlı Beyliğinin yükselmesini desteklemelerine ve direnenlere karşı mücadele etmelerine yol açmıştır. Başarının son bir nedeni olarak da, Osmanlı Beyliğinin kuruluşunu izleyen ilk iki yüzyıl boyunca, olağanüstü yetenekte önderlere sahip olduğu ve bunların mevcut elverişli koşullardan yararlanmayı bildikleri söylenebilir. Osmanlı hükümdarları, gücünü yitirmiş Bizans'ı, göçebe töresi uyarınca ganimet akınlarıyla talan etme yoluna gitmediler; aksine kendilerine fethedilecek bölgelerden düzenli ve sürekli parasal kazanç sağlama olanağı verecek bir devlet kurmanın büyük avantajını çok kısa sürede anladılar. Osman ve halefleri, doğularında bulunan güçlü Türk komşuları ile Güneydoğu Avrupa'da bulunan güçsüz kâfir devletleri arasındaki farkı gördükleri için, henüz onlar kadar güçlenmediklerinden dolayı, karşılarına çıkmadıkları sürece, Türkmenlerle temastan ve çatışmaktan kaçınmakta başarılı oldular. Devletlerini ilkin Avrupa yönüne genişlettiler; ancak Tuna boylarına vardıktan sonradır ki, yeni elde ettikleri zenginlikten, bu arada ulaştıkları üstün güçten, Türkmen kardeşlerini yenmede ve topraklarını fethetmede yararlandılar. Böylece de hem Avrupa'ya, hem de Asya'ya yayılmış bir devlet yarattılar. Osmanlılar, Avrupa'da yendikleri hükümdarlara ve halklara yalnızca yeni devletin içinde yaşama olanağı vermekle kalmayıp onlara aynı zamanda bir oranda daha iyi bir refah olanağı da sağladıkları için, fetihleri sırasında pek az direnişle karşılaştılar; bu sayede de nispeten kısa bir zaman dilimi içinde bir imparatorluk kurmayı başardılar.

Osman, egemenlik bölgesini Bitinya'da çok çabuk genişletti; bu sırada Bizans ordusunun kendisine karşı yönelik girişimlerini boşa çıkardığı gibi, bölgenin ekonomik ve siyasal merkezi olan Bursa'ya kadar talan akınları yapmak olanağını da buldu. Bu dönemde Osmanlı Beyliği bir sınır beyliği *(uç beylik)* durumundadır; dolayısıyla henüz bir devlet olarak nitelendirilecek özelliği yoktur. Osman, bir ordunun da komutanı değildi; sadece *gazi* olarak komşu kâfir halklara karşı kutsal savaş – gaza yapan göçebe Türkmen oymaklar birliğinin komutanıydı ve oymaklar da onu yalnızca bu savaşlarda önder olarak tanımaktaydılar. Diğer hükümet ve yönetim işlerini ise bu oymaklar ve boylar, yine eskisi gibi kendi gelenek ve göreneklerine göre yürütmekteydiler. Osman, savaş yönetiminde gösterdiği üstün yeteneği ve bu sayede Bizanslılara karşı savaşlarda kazandığı askeri başarıları ile öteki *gazi* önderlerin önüne geçmişti. Bu da onun sonunda bağlı bulunduğu Selçuklu sultanının, onu resmen *bey* olarak, yani belirli bir

bölgede -Osman için Bizans Anadolu'sunun kuzeybatı sınır bölgesinde- egemenlik işlevini tümüyle üstlenecek bir önder olarak tanınmasına yol açmıştı. Osman'ın başlangıçtaki başarıları ve sonra da Selçuklu sultanınca tanınması, ona bu süreçten, egemenlik alanını, sözcüğün dar anlamında, bir *beylik* haline getirmede yararlanma olanağını verdi. Cereyan eden olaylar, Osmanlıların kâfirlerin en tehlikeli düşmanı olarak ün kazanmasına neden oldu. Bugün, Anadolu'nun çok ötelerine, tüm İslam dünyasına yayılmaya başladı ve bu da binlerce göçebenin, zenaatkârın ve daha başkalarının Osmanlı hizmetine girmesiyle daha sonraki başarılarının temelini oluşturdu. Bizans imparatorunun Osmanlılar üzerine doğrudan bir saldırıya geçmeleri için çabalar harcamasından, Bizanslıların daha o zamandan Osmanlıları Anadolu'daki en tehlikeli komşuları olarak gördüklerini anlıyoruz. Ne var ki İlhanlılar, Selçuklu devletinin batı bölgesini ellerine geçirmeyi başaramamış olduklarından, Osmanlılar etkinlik alanlarını Bizans'ın zararına büyültmek konusunda yeterince hareket serbestliği buldular; buna karşılık Doğu Anadolu'daki öteki Türkmen beylikleri, İlhanlı Moğol hükümdarına savaşçı vermek ve haraç ödemek yükümlülüğü altında olduklarından böylesi bir serbestlikten yoksundular. Bizans'ın Osmanlılara yönelttiği daha sonraki saldırılar da sonuçsuz kaldı. Türklere karşı savaşta kendilerine büyük başarı umutları bağlayarak tuttukları Alan ve Katalan paralı askerler ise, imparatorun topraklarına, Osman'ın kontrolünde bulunan bölgelere verdiği zarardan çok daha fazla zarar verdiler.

O sıralarda Batı Anadolu'daki bir başka Türkmen Beyliği, Bizans'la savaşımda Osmanlıları geride bırakma olanağına sahip gibi görünüyordu. Aydın Türkmen Beyliğinin önderi Mehmet Beyin Katalanları perişan etmesi, ona 1308'de Birgi'yi (Pyrgion) fethetme, sonra da egemenlik alanını İzmir'e kadar genişletme, böylece hükümranlığını Güneybatı Anadolu'da pekiştirmek olanağını vermişti. Kuzeyde ise Karesi Beyliği, Manisa'yı (Magnesia) ve Aydın ile Osmanlılar arasındaki bölgenin büyük kısmını ele geçirerek önemli bir durum kazanmıştı. Osman, gerçi 1301'den sonra, kuzeyde İzmit (Nikomedia) ile doğuda İznik (Nicea) bölgesinde yeni fetihler yapmıştı, ama kuşatmalar için gerekli araçlardan yoksun bulunduğundan ne bu kentleri ele geçirebilmiş, ne de gittikçe güçlenen güneydeki Türkmen komşularıyla bir çatışmaya girmeyi göze alabilmişti.

Ancak Osman'ın oğlu Orhan (1324-1360) zamanında Osmanlılar, düşmanlarını yenilgiye uğratabilecek ve gerçek anlamda bir devlet kurabilecek güce erişebildiler. Bursa'nın fethi, Orhan'ın hükümdarlığının başlangıcında başarısının anahtarı oldu. Bursa'yı almakla Osmanlılar yalnızca gerçek bir başkente sahip olmakla kalmadılar; Or-

han'ın burada hazır bulduğu Bizans yönetim aygıtı onun için yol gösterici oldu; bunun yardımıyla bir Osmanlı yönetim hukukunun ilk esaslarını geliştirdi ve Bitinya'da ülkesinin sınırlarını saptadı. Bursa, ticaret merkezi olma özelliğiyle Osmanlılara yeni kurulan devlet çarkının giderlerini karşılamaları, ilk defa örgütlü ve disiplinli bir ordu kurmaları için, yeterli büyüklükte bir devlet hazinesi oluşturmalarına olanak verdi. Orhan ile halefleri, 14. yüzyılda, yeni ordunun kurulmasında Hıristiyan paralı askerleri hizmete almayı ilke olarak benimsediler; böylece hem Türkmen göçebelere bağımlılıkları azalmış oluyordu, hem de bu birlikler planlı bir savaş yönetimine çok daha iyi uyum gösteriyorlardı. Paralı askerler *yaya* – piyade birlikleri halinde örgütlendirildi; ücretlerinden başka savaş ganimetinden de pay alacaklardı; öte yandan Osmanlıların hizmetinde kalmış bulunan göçebelerden de süvari birlikleri oluşturulmuştu; *müsellem* adı verilen bu birlikler daha katı bir disiplin altına sokulmuş bulunuyordu.

Bursa'nın fethinden sonra Bizanslıların elinde, Kuzeybatı Anadolu'da önemli kent olarak yalnızca İznik, İzmit, Üsküdar kalmıştı; 1329'da Orhan, üzerine gönderilmiş büyük bir Bizans ordusunu Maltepe (Pelekanon) Savaşında yenilgiye uğrattıktan sonra, bu kentleri de 1331 ve 1338 yılları arasında fazla bir zorluk çekmeden almayı başardı. 1331-32 kışında Anadolu'dan geçen, ünlü Arap gezgini İbn Batuta, Orhan için haklı olarak şöyle demektedir: *"Bu sultan, Türkmen hükümdarlar içinde en önemli olanıdır ve zenginlik, toprak ve ordu bakımından da hepsinden üstündür."* Orhan, Bizans'la hesaplaştıktan sonra, güneybatıdaki en güçlü Türkmen rakibiyle savaştı; Karesi Beyliğinin iç kavgalarından yararlanarak, 1345'te burayı ele geçirdi. Böylece Edremit (Adramyttion) ile Kapıdağı (Kyziken) Yarımadası arasındaki bütün bölgeyi kontrolü altına aldı. Ayrıca Konstantinopel ve Trakya'da iktidar kavgası yapan Bizans partilerine, daha önceki yıllarda yalnızca kendisi paralı asker sağlayan Aydın Beyliğinin Marmara bölgesindeki ayrıcalıklı durumuna da son verdi. O zamana kadar Aydın Beyliği, Yohannes Kantakuzenos'a, Bizans tahtına geçmek için yaptığı savaşımda paralı asker vermişti; 1346'dan başlayarak bu işlevi Orhan üstlendi. Böylece Osmanlı birlikleri, o dönemde Anadolu'da gerçekleştirdiklerinden çok daha iyi yayılma olanaklarının bulunduğunu keşfettikleri Avrupa'ya ilk kez yönelmiş oluyorlardı. Umur Beyin ölümü, buna bağlı olarak Aydın Beyliğinin yıkılması, Osmanlıların bütün Batı Anadolu'da egemenlik kurmalarına, aynı zamanda da Avrupa toprağına girmelerine ve Bizansın güçsüzlüğünden kendi amaçları doğrultusunda yararlanmalarına olanak verdi. Bu suretle de Osmanlıların, kâfirlere karşı savaşta Müslüman *gazilerin* önderi olmak rolleri, Avrupa için de kesinlik kazandı.

O günden sonra da Osmanlılar, fetih politikalarını Avrupa üzerinde yoğunlaştırdılar. Orhan, Bizans'ın hanedan kavgalarına sürekli karışmaya başladı. Yohannes VI. Kantakuzenos'u (1341-1354), Yohannes V. Palaiologos'u (1341-1391) tahttan uzaklaştırmasında destekledi ve bunun ödülü olarak yalnızca Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenmekle kalmadı, ayrıca Ege Denizinin Bizans bölgelerinde bulunan Trakyalıların üzerine talan akınları düzenlemek hakkını da elde etti. Buna dayanarak Osmanlı akıncı grupları, Çanakkale Boğazı ve Gelibolu üzerinden Trakya'ya belirli aralıklarla akınlar yapmaya başladılar. Bu akınların sağladığı hayli yüklü ganimetler, yalnızca Osmanlıların Batı Anadolu'daki iktidarlarını güçlendirmekle kalmadı, daha önce yarımadanın batısına akıp gelmiş binlerce yurtsuz ve işsiz kimsede, Osmanlıların hizmetine girme hevesini de artırdı.

O zamana kadar Orhan'ın etkinlikleri, daha önceki on yıllarda Aydın Beyliğinin ve diğer küçük Türkmen beyliklerininkinden pek de farklı değildi. Onun da savaşçıları Bizans'ta paralı askerlik yapmış, Bizans toprağını talan etmiş ve bir süre sonra da ganimetiyle geri dönmüştü. Ne var ki bu dönemde Orhan'ın, Bizans'ın yıkılmasıyla daha büyük olanakların ortaya çıkabileceğini fark etmiş olduğu anlaşılıyor. Nitekim onun oğlu Süleyman Paşanın emrindeki Osmanlı sınır savaşçıları 1354'te, Gelibolu Yarımadasında Avrupa için sürekli bir köprübaşı kurup kâfirlere karşı tam bir sınır kalesi inşa ettiler. Kantakuzenos'un ve daha başkalarının bütün protestolarına rağmen burayı boşaltmayı reddettiler. Osmanlılar bu ileri köprübaşından hareketle, Meriç Vadisinden yukarı Balkanlara girmeyi başardılar; sadece kırsal kesimde ve kasabalarda talanlar yapmakla yetinmediler, ayrıca büyük-kent Adrianopel'e (Edirne) ve öteki önemli Bizans merkezlerine de saldırılar düzenlediler. Bir süre sonra Kantakuzenos tahttan çekilmeye zorlandığında, ona yöneltilen suçlamaların biri, Osmanlılara Avrupa'nın kapısını açmak olmuştur. Sonunda Bizanslılar ve onların kuzeydeki komşuları, Türk tehdidinin boyutlarını anlamaya başlamışlardı. Ama artık çok geçti: Türklerin Avrupa'da bundan sonra yapacakları fetihler için temeller atılmıştı ve Orhan'ın halefleri bundan çok iyi yararlanacaklardı.

Orhan, Gelibolu'da Osmanlı kalesinin kurulmasından kısa bir süre sonra, 1360'ta öldü; bu nedenle Güneydoğu Avrupa'da ilk sürekli Osmanlı fetihleri ancak oğlu I. Murat (1360-1389) zamanında yapıldı. Önceleri Konstantinopel'den uzak durdular; çünkü buranın surları ve istihkâmları, savunanların sayıca azlığına ve güçsüzlüğüne rağmen, henüz kuruluş halindeki Osmanlı ordusu için aşılmaz bir engel durumundaydı. Murat ileri atılımını, ilkin Trakya üzerinde yoğunlaştırdı. Bu atılım, 1361'de Bizans'ın ikinci büyük kenti Adrianopel'in fethedil-

mesi ve Murat'ın burayı Edirne adıyla Bursa'nın başkent yapmasıyla doruk noktasına ulaştı. Böylece gelecekte Avrupa üzerinde yoğunlaşacak niyetlerini de açıkça otaya koymuş oluyordu. Edirne, Bizans'ın Trakya bölgesinin başkenti olduğundan, Osmanlılar burda işler durumda bulduklan yönetim çarkının yardımıyla, ilerde kuracakları Avrupa imparatorluklarının yönetime ilişkin esaslarını da ortaya koymayı başardılar. Edirne ayrıca Konstantinopel ile Tuna arasında en sağlam yapılı kaleydi ve Balkan Sıradağları arasından geçen anayola egemen durumdaydı; dolayısıyla da bu fetihle Osmanlılar Avrupa toprağındaki yerlerini güvence altına aldıkları gibi, kuzeye doğru yayılmaları için de stratejik bir kilit noktasını ele geçirmiş oluyorlardı. Nitekim Murat da ileri yürüyüşünü burdan, Meriç Vadisi boyunca yaptı; 1363'te Filibe'yi almasıyla da bütün bölge egemenliği altına girmiş oldu. Konstantinopel zahiresinin, vergi gelirinin en büyük kısmını Meriç bölgesinden sağladığı için, Murat, Bizanslıları fetihlerini kabul etmeye ve egemenliğini tanımaya zorlamakta pek güçlük çekmedi. Bizans imparatoru, Osmanlılara düzenli şekilde haraç ödemeye ve özel bir kontenjanla Osmanlı ordusuna destek birlikler vermeye hazır olduğunu bildirdi. Bir çeyrek yüzyıl önce, Osmanlıların Bizans topraklarına ilk girdikleri zamanki koşullar hatırlanırsa, şimdi ulaştıkları başarının büyüklüğü açıkça anlaşılacaktır. Bu boyun eğişe karşılık Murat da, Bizans'ın yiyecek gereksinimini karşılamayı üstlendi ve imparator, Osmanlıların düşmanlarıyla her çeşit işbirliğinden kaçındığı sürece, Konstantinopel'e karşı doğrudan bir saldırıya geçmeyeceğine söz verdi.

İşte o zaman da kuzeydeki balkan devletleri, Osmanlı ilerleyişinin kendileri için ne kadar büyük bir tehlike olduğunun farkına vardılar. Sadece birkaç yıl önce Stefan Duşan (1331-1355) zamanında yeniden güçlenen Sırp devleti Makedonya, Arnavutluk, Teselya ve Epir üzerinde egemenlik kurmuş, Bizans'ı Avrupa toprağında kalmış son yerlerinden de kovmak için fırsat kollamaya başlamıştı. Ne var ki, Duşan'ın ölümünden sonra, o sıralarda içten hayli güçsüzleşmiş durumdaydı. Ansızın beliren Osmanlı tehdidi karşısında Sırplar, Macar Kralı Büyük Ludwig, Bulgar Çarı Şişman ve Bosnalılarla ittifak yaparak, Osmanlıları Avrupa'dan kovmak amacıyla yapılacak bir sürü haçlı seferinden birincisini düzenlediler. Yine o sırada İmparator Andronikos IV. Palaiologos da Avrupa'nın desteğini sağlamak amacıyla Roma'ya gitmişti (1369-1371). Onun Doğu Roma ve Batı Roma kiliselerini birleştirme girişimi, batı ülkeleri somut hiçbir yardıma hazır olmadığı için, Bizans'ın içten biraz daha parçalanması, ülkede muhalefetin güçlenmesinden başka sonuç vermedi. Bu arada Osmanlılar, müttefik Balkan devletlerinin ordusunu, Meriç kıyısında Çirmen'de çok ağır

bir yenilgiye uğratmıştı (1371). Bu zafer, Murat'a Doğu Trakya'nın fethini garantilemiş, yerel güçlerin direnişini bir süre için zarar veremeyecek duruma sokmuş, Murat'ın yeni Osmanlı ordusuna güvenini artırmış ve Osmanlıların askeri üstünlüğünün çapını ilk kez Avrupa'nın gözleri önüne sermişti.

Murat'ın zaferinden sonra ulaşılan ilk hedef, Güneydoğu Avrupa'da ayakta kalmış devletlerin büyük kısmının, Osmanlı egemenliğini kabul etmeleri oldu, bu egemenliği tanıma hareketini, 1372'de vasallık statüsünü yenilemek zorunda kalan Bizans başlatmıştı. Böylece Avrupa'da, Osmanlı "vasal devletler imparatorluğu" kurulmuş oluyordu. 14. yüzyılın bundan sonraki ve 15. yüzyılın büyük kısmı süresince Osmanlı fetih politikasının ilkesi, yerel hükümdarları iktidarda bırakmak, onlara o güne kadarki geçerli yasaların ve geleneklerin çerçevesi içinde ülkelerini yönetme izni vermek olmuştur; bu bağlı hükümdarlar her yıl haraç ödemek ve ihtiyaç halinde belirli kontenjanda askeri, Osmanlı ordusunun emrine vermek zorundaydılar. Bu politika, gerek halkın gerekse hükümdarların haklarına, malvarlığına ve yaşama tarzına, Osmanlı egemenliğine karşı çıkmaksızın boyun eğdikleri sürece, hiç dokunmadığı için, Osmanlıya karşı direnişin kırılmasında büyük çapta etkili olmuştur. Balkan hükümdarlarının büyük kısmı, bundan dolayı vasal durumda kalmayı, giderek daha da güçlenen Osmanlı ordusu karşısında kaçınılmaz olacak yenilgilere tercih ettiler.

Osmanlılar için vasal sistemin avantajları vardı; bu yolla askeri hedeflerine -direnişleri en alt düzeye indirerek- varıyorlar ve fethedilen bölgeleri, geniş bir yönetim çarkı kurmak veya büyük işgal kuvvetleri beslemek zorunda kalmaksızın denetimleri altında tutuyorlardı. Balkanlı vasalların sadakati de, yükümlülüklerini yerine getirmedikleri takdirde, Osmanlı ordusunun dönüp geleceği ve bu durumda göçebe *gazi* savaşçıların her yeri yakıp yıkan talancı akınlarının da hesaba katılması tehdidiyle, en azından bir süre için güvence altına alınıyordu. Çirmen'deki askeri başarısından sonra Murat, egemenliğini Balkan Yarımadasının Tuna'nın güneyinde kalan diğer yörelerine de yaymak amacıyla çok iyi hazırlanmış bir sefer düzenledi. Daha önce de Murat, bir akıncı kolunu Konstantinopel'in kuzeyinden başlayarak Karadeniz kıyıları boyunca bizzat götürmüş; bu seferin en önemli sonucu da Burgaz'ın fethi olmuştu. Böylece bu doğrultuda Bizans'ın Avrupa ile bağlantısını kesiyor, şimdi batıya bağlantı yolu olarak yalnızca Çanakkale Boğazı kalmış bulunuyordu. Bunun sonucu olarak Bizans üzerinde Osmanlı baskısı biraz daha güçlendi. Osmanlı ordusunun Makedonya'nın fethi görevi verilmiş sol kanadının başkomutanlığını, şimdi Bizanslı bir dönme, Evrenos Bey üstlenmişti. En önemli hasmı da Bulgarlardı, ne var ki Bulgarlar kendi aralarında

öylesine bölünmüşlerdi ki, başarılı bir direniş yapacak durumda değildiler. Gerçi Bulgar kralları içinde en güçlüsü olan Çar Şişman, Makedonya Sırp prensiyle Evrenos'a karşı bir ittifak yapmıştı; ama ikisi de Samoka Savaşında (1371) yenildi. Bu zafer Osmanlılara Demirkapı'yı kontrol altına alma olanağı verdi ve Sırbistan'a giden güney yolunu açtı. Bunun üzerine Sırp prensleri, yaklaşan Osmanlı kuvvetlerine, birleşik bir orduyla karşı çıkmayı denediler; fakat Çirmen zaferi (1371) Evrenos'a bu orduyla karşılaşmama olanağı verdi. Böylece Evrenos, Rodop Dağlarını aşıp Makedonya'nın geri kalan kısmını fethetti (1371-1373). Seferinin doruklarını 1373'te Serez'in, 1387'de Selanik'in fethi oluşturur. Bu zaferler, Anadolulu bir Türkmen olan Kara Timurtaş Bey komutasındaki Murat'ın ana kuvvetlerine, Tuna üzerinden Bulgaristan'ın kalbine girme ve Manastır'ı (1382), Sofya'yı (1385), Niş'i (1386) alma olanağı verdi. Bu şekilde çatışma yeni bir aşamaya ulaşmış oluyordu; çünkü şimdi Osmanlılar, Bulgarlar ile Sırpların arasına girmiş, onların fetihlere karşı işbirliği çabalarına son vermişlerdi. Bu sayede Osmanlılar için artık Sırbistan'ın içerilerine hem doğrudan, hem güneyden girme olanağı ortaya çıkmıştı. Nitekim Kara Timurtaş, Sırbistan'ı boydan boya geçip Vardar'ı aştı ve Bosna'yı da işgale başladı. Bu durumdan büyük çapta dehşete düşen Sırp ve Bosna prensleri, aralarındaki hesaplaşmaları ve çıkar çatışmalarını bir yana bırakıp Sırp Kralı Lazar'ın yönetiminde, Osmanlılara karşı birleşme başarısını gösterdiler. Bosna'ya ilerleyerek ansızın Kara Timurtaş'ın karşısına çıktılar ve onu Vardar kıyısında Ploşnik'te yapılan savaşta yenilgiye uğrattılar (1388). Osmanlılar, Bulgaristan'a geri çekilmek zorunda kaldı. Lazar, bu başarıdan bütün Balkan prenslerini Osmanlıya karşı bir ittifakta birleştirmekte yararlandı. Buna Lala Şahin Paşa, taze kuvvetlerle Orta Bulgaristan'a girmek ve Sofya ile o zamanki Bulgar başkenti Tırnova'yı fethetmekle karşılık verdi. Çar Şişman, yeniden Osmanlı egemenliğine boyun eğmek zorunda kaldı; böylece Lazar'ın Balkanlı Hükümdarlar Birliği de, bu kritik dönemde önemli bir müttefikini yitirmiş oldu. Ne var ki Lazar, yine de ilerlemesini sürdürdü ve o günlerde ilk kez Türk tehlikesinden kaygılanmaya başlamış bulunan Polonya ve Macaristan gibi uzak ülkelerin desteğini kazandı. 1389'da, bugünkü Yugoslavya'da Priştina'nın batısında Amselfeld'de yapılan, kesin sonucu belirleyici Kosova Savaşında Osmanlılar, Avrupa müttefik ordusunu yok edercesine bir yenilgiye uğrattılar. Murat'ın oğlu Bayazıt, savaştan sonra babası öldürülünce tahta çıktı ve zaferin meyvelerini güvence altına aldı. Kosova zaferi, Balkanlarda Osmanlılara karşı direnişi amaçlayan son planlı girişimi başarısızlığa uğratmış ve Tuna'nın güneyindeki toprakların Osmanlıların eline kesin şekilde geçmesini garantilemiştir. Tuna'nın güneyinde Osmanlı egemenlik bölgesinin dışında sadece Eflak, Bosna, Arnavutluk,

Yunanistan ve büyük Sırp kalesi Belgrat kalmıştı. Kuzeyde ise yalnızca Macaristan, Osmanlıların bundan sonraki ilerleyişine ciddi bir direnişte bulunabilecek nitelikte bir bağımsızlığa sahip bulunuyordu.

Ne var ki *Yıldırım* adıyla anılan Bayazıt (1382-1402), Kosova zaferi kendisine Avrupa'da daha başka fetihler yapma olanağını sağladığı halde, bu olanaktan vazgeçmek zorunda kaldı. Hatta daha da ileri giderek, Lazar'la ittifak yapmış Balkanlı vasal hükümdarlara dahi tahtlarını geri verdi. Bunun nedeni Anadolu'da gittikçe daha da tehlikeli olmaya başlayan durumdu. Anadolu Selçuklu devletinin yıkılması üzerine Kilikya'da doğmuş Türkmen devleti, başkenti Konya olan Karaman Beyliği, doğuda Osmanlılarla rekabet edecek derecede büyük bir devlet olma girişimlerini sürdürmekteydi. Karaman ile rekabet, Murat zamanında Osmanlıların 1381'de Hamit ve Germiyan Beyliklerini kısmen ele geçirmesi, böylece de Karamanlılarla ilk kez doğrudan ilişkiye girmesi üzerine başlamıştı. Murat'ın birlikleri, yeni kazanılmış bu toprakları denetim altına almadan, Karaman, bölgenin önemli bir bölümünü işgal ediverdi; ne var ki Osmanlılar, o zamana kadar yörede henüz tanınmayan top ve barutla destekli büyük bir sefer düzenleyince, Karamanlılar geri çekilmek zorunda kaldılar, Osmanlılar da yeni topraklarını işgal ettiler. Fakat bir süre sonra Murat, Avrupa'da ilerlemeye uğraşırken, Karaman Anadolu'nun Türkmen beylerini ve hatta Osmanlı egemenliğinde yaşayan Türkmenleri, Osmanlılar aleyhinde kışkırtmaya başlamıştı. Anlaşıldığına göre bu çabaları, Osmanlıların dikkatini Balkan birliğinden başka tarafa kaydırmak için Kral Lazar da desteklemekteydi. Murat'ın Kosova'da öldüğü haberi duyulunca, Anadolu'da bir anda Osmanlılara karşı genel bir ayaklanma patlak verdi; öyleki Bayazıt derhal harekete geçmek zorunda kaldı, devletinin doğu bölgesini yitirmek istemiyordu. Sadece bir yıl içinde Batı Anadolu'daki bütün Türkmen beyliklerini –Aydın, Saruhan, Menteşe, Hamit ve Germiyan'ı– işgal etti; buraların eski hükümdar hanedanlarını kovdu ve hepsini doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine bağladı. Sonra da Karaman'a karşı harekete geçip onu kısa zamanda barış yapmak zorunda bıraktı (1391). Arkasından doğuda Kastamonu'yu ülkesine kattı ve ileri yürüyüşünü ancak Sivas'ın Türkmen hükümdarı Kadı Burhanettin'in şiddetli direnişi durdurabildi. O zaman Bayazıt, Sivas'ı ve bütün Anadolu'yu fethedecek derecede güçlü yeni bir ordu kurmaya niyetlendiyse de, yeni olaylar onu bundan vazgeçmek zorunda bıraktı. Avrupa'dan yeni tehlikeleri bildiren haberler geldiği için, büyük bir hızla yeniden batı cephesine yürüdü.

Avrupa'da gerçekten son derecede tehlikeli bir durumla karşı karşıyaydı. Bu arada Anadolu'da ortaya çıkan olaylar, bir dizi Balkanlı vasal hükümdarı, Osmanlıdan bağlarını koparacak ve bağımsızlıkları-

nı ilan edecek kadar yüreklendirmişti. Bizans da, Selanik'i ve Makedonya'nın büyük bir kesimini geri almıştı. Eflak, Macaristan ile yeni bir ittifak yapmış ve Çar Şişman'ın desteklemesiyle de müttefikler hem Tuna'nın güney kıyılarını, hem de Dobruca'yı denetimleri altına almışlardı (1390-1393). Ne var ki Bayazıt geri dönünce, buraları geri almakta hiç güçlük çekmedi. Vasallerinin ihanetinin öcünü almak için bütün Bulgaristan'ı ve kısa bir kuşatmadan sonra 17 Haziran 1394'te, Şişman'ın devletinin başkenti Tırnova'yı fethetti. Sonra da Bizanslıların üstüne yürüyüp onları önce 21 Nisan 1394'te Selanik'te bozguna uğrattı. Peloponnes'e de (Morea) talan seferleri yaptırdı; Konstantinopel'i kuşatmaya başladı, kenti teslim olmaya zorladı, böylece arkasından vurabilecek bir tehlikeyi tümüyle ortadan kaldırmak istedi. Kuşatmanın baskısını artırırken Tuna üzerinden Eflak'a ve Güney Macaristan'a da akıncılar gönderip bu ülkelerin direncini kırmak için her yanı yaktırıp yıktırdı. Sonra da Çar Şişman'ı idam ettirdi ve Bulgaristan'ı doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine bağladı. Bu şekilde yeni ve daha etkili bir Osmanlı egemenlik sistemi geliştirdi; bu sistem daha sonraları öteki Balkan ülkelerinde de uygulanacaktır. Bizanslıların yardım çağrısı, Bayazıt'ın yeni bir başarı kazanmasına olanak sağladı. Avrupa'da "dinsizlere" karşı yeni bir haçlı seferi hazırlanmıştı; bu seferkini Bayazıt'ın kuzeyde, Tuna'nın öbür yakasında bulunan komşusu Macaristan Kralı Sigismund yönetiyordu. Sefere Avrupa'nın dört bir yanından şövalyeler de katılmıştı. Hepsini de böyle bir savaşa iten ortak neden, İslam ülkelerini talan edebilme umuduydu. Haçlılar, Tuna'ya vardıktan sonra Niğbolu'yu (Nikopolis) kuşattılar; burası Bulgaristan yönüne yapılacak bir ileri hareket için kilit noktası durumundaydı. Bunun üzerine Bayazıt, Konstantinopel kuşatmasından hemen vazgeçip kuzeye yürüdü ve 25 Eylül 1396'da, Niğbolu'nun dışında, haçlı şövalyelerini yok edercesine bir yenilgiye uğrattı. Bu çok önemli zafer Bayazıt'a, yalnızca Kosova zaferinin meyvelerini güvence altına aldırmakla kalmadı, aynı zamanda Osmanlıların ününü, "kâfirlere" karşı savaşta en büyük güç olmaları ününü, bütün İslam dünyasına yaydı. Bayazıt'ın namı öylesine büyüktü ki, Kahire'de oturan göstermelik halife –kendi asıl efendisi, Doğu Anadolu'da da toprakları bulunan Memluk sultanının karşı çıkmasına rağmen– Bayazıt'ı sultanı olarak, yani İslam dünyası içinde dünyasal hükümdar olarak tanımak zorunda kaldı.

Niğbolu zaferinden sonra I. Bayazıt, Avrupa seferleri yüzünden vazgeçmek zorunda kaldığı fetihleri tamamlamak üzere yeniden doğuya yöneldi. Kısa süre sonra Karaman'ı, bu son Türkmen beyliğini fethetti. Konya'yı aldı ve 1397'de Fırat kıyılarına vardı. Bir yıl sonra da Kadı Burhanettin'in Doğu Anadolu devletini yıktı ve ardından Fırat

Vadisine girip Memlukların elinde bulunan Malatya (Melitene) ile Elbistan'ı ele geçirdi. O sırada Memluklar çökmek üzere olduğundan, istilacıya karşı güçlü bir direniş yapamadı. Bundan sonraki ileri yürüyüşünde Bayazıt, çok zorlu bir hasımla karşı karşıya geldi: Timurlenk'ti bu. Timurlenk, o sırada İran'ın büyük kesimini fethetmiş ve devletinin batı tarafında gittikçe güçlenen Osmanlılardan korkmaya başlamıştı. Onun için de Timurlenk, Anadolu'ya girdi ve Osmanlı ordusunu Ankara Savaşında perişan etti (1402).

Gerek Bayazıt ile Timurlenk'in çatışmasını, gerekse bunun sonuçlarını daha iyi anlayabilmek için, Osmanlı devletinin kuruluşunun birinci yüzyılındaki iç gelişimine kısaca bir göz atmak zorundayız. Osmanlı beylerinin, 14. yüzyıl boyunca basit aşiret başkanlığından, önce Selçuklu, sonra İlhanlı egemenliği altında *uç beyi* ve *gazi* savaşçıları komutanı, ardından da sultan mertebesinde bağımsız *bey* durumuna nasıl geldiklerini görmüştük. Bunun Osmanlı hükümet sistemi için anlamı ve hükümdarın devlet içindeki yeri neydi? *Uç beyi* ve *bey* olarak Osmanlı hükümdarı, bir aşiret başkanının sahip olduğundan daha fazla haklara sahip değildi. *Bey*, yürütme erkini ve askeri yönetimi, barışta vergi toplayan ve savaşta ortak düşmana karşı savaşan, çevresindeki diğer Türkmen aşiret başkanlarıyla paylaşırdı. Aşiret başkanı olarak da *bey*, sadece askeri komutan olma işlevinden ötürü, buyruğunda toplanmış bulunanlardan sadakat ve itaat isteyebilir, bunu da savaşlar başarıyla yürüttüğü sürece yapabilirdi. İç politikayı belirleyen aşiretler danışma meclisinde ise, toplantıya katılanlar arasında sadece bir oy sahibiydi. Bazı boylar, kendi içişlerinde alabildiğine özerktiler ve diledikleri zaman Osmanlılardan ayrılıp başka bir gruba katılmakta da serbesttiler. Bundan başka yalnızca aşiret başkanları değil, kendi maiyetinden kişiler de doğrudan doğruya Osmanlı *beye* başvurabilirdi. *Beylerin* aşiret grupları içinde ve birbirleri arasında çıkan anlaşmazlıklara karışma hakkı vardı; ne var ki, bu hakkı çok sınırlı bir yargısal zor kullanarak kullanabiliyorlardı. Bu alanda İslami yasaların ve hukuk sisteminin hiç etkisi yoktu; daha çok geçerli olan Türk aşiret töresi ve öteden beri kullanılagelen görenekler di. Böylesi koşullar içinde belirli bir bölgede hükümdar olmanın ne anlamı vardı? Aşiretler ve boylar, Osmanlıların askeri önderliğine, sadece bundan parasal çıkarlar elde edeceklerini umabildikleri sürece boyun eğeceklerinden, yönetim görevleri uygulamada para işlerinin düzenlenmesiyle sınırlanmıştı. Her aşiret, Osmanlı ordusunun bir parçası olarak ele geçirdiği yörede, bulabildiği savaş ganimetini kendisi toplardı. Ayrıca bu yörelerde daha sonra toplayabildiği kadar çok vergiyi alma hakkı da vardı. Osmanlı *beyi*, en büyük komutan olarak sadece hizmetine karşılık, savaş ganimetinin *penç'ik* denilen beşte bi-

rini kendisine ayırma hakkına sahipti. *Beyin* serveti, çevresindeki aşiret başkanlarından daha çabuk büyürse, bu onun *pençik* dışında kişisel savaş eylemlerinden ganimet sağladığı gerekçesiyle açıklanırdı. *Beyin* kendi maiyetinden daha az servete sahip bulunması ve ancak onların rıza göstermesi sayesinde hükümdarlık yapabilmesi gibi bir durumda ise, birliklerin komutanı ve aşiret başkanları meclisinin *(Divanın)* başkanı sıfatıyla da fazla etkili olma olanağını yitirirdi.

Ne var ki Osmanlı Beyliğinin egemenlik alanı büyümeye başlayınca, bu basit aşiret örgütlenmesinin yerini yavaş yavaş karmaşık bir hükümet sistemi aldı ve bu gelişim sürdükçe Osmanlı hükümdarları, başlangıçta sahip bulunduklarından çok daha fazla bir iktidara eriştiler. Aşiret örgütlenmesi çerçevesi içindeki hükümranlık düzeni, ancak devletin tek tek aşiret başkanlarının hem yurtlarında kalıp hem de düşmanla savaşlarına olanak verecek derecede küçük olduğu sürece işleyebilmişti. Beylik sürekli genişleyip de aşiretin yurdu ile cephe arasındaki uzaklık giderek büyüyünce, bu düzen elbette sürdürülemezdi; dolayısıyla da yönetimsel ve parasal işlevlerin de, yavaş yavaş askeri işlevlerden ve örgütlenme biçimlerinden çözülmesi kaçınılmaz olmuştu. Cephede askerin bakımı için şu ya da bu biçimde vergileri yükseltmek gerekiyordu. Devlet hazinesiyle *beyin* kişisel servetinin birbirinden ayrılması gerekiyordu; ancak bu sayede her ikisi de düzenli ve birbirinden bağımsız gelirler haline gelebilirdi. Böylece Osmanlı devletinde, 14. yüzyıl boyunca bu zorunlulukların da hesaba katıldığı yönetim biçimleri ve askeri kurumlar geliştirildi.

Bu geliştirmede Osmanlı devleti, elbette daha eski devletlerden etkilenecekti; nitekim özellikle askeri örgütlenme ve taktik alanlarında Orta Asya'nın eski göçebe Türk devletlerinden etkilenilmiştir. Aynı zamanda Abbasilerin klasik İslam yüksek kültürünün de mirasçısı oldular. Böylece de Osmanlılar, Selçuklular aracılığıyla Sünni Müslümanlığı, rejimlerinin, dinsel ve siyasal kurumlarının, yaşalarının ve eğitim kurumlarının temeli yaptılar; yerel yönetimlere dayalı *ikta* veya *mukataa* denilen sistem içinde bir egemenlik düzeni kurdular. Saray hiyerarşisinin, merkezi maliye yönetiminin, özellikle Avrupa topraklarında vergi ve yönetim örgütlerinin kurulmasında daha önceki devletlerin, Bizans İmparatorluğunun, Sırp ve Bulgar Krallıklarının etkisi göze çarpıcı niteliktedir. Osmanlıların fethettikleri yörelerin büyük kesiminde işlemekte olan bir Bizans yönetim çarkını hazır bulmalarından dolayı, yükselmeyi amaçlayan Osmanlı devleti üzerinde Hıristiyan devletlerin etkileri daha belirgindir. Bu konuda fatihlerin, o dönemde kimseden Müslüman olmalarını istememelerini de özellikle belirtmek gerekir; birçok Bizanslı asker, yönetim görevlisi ve sıradan halk, yeni devletin içinde daha iyi yükselme şansı elde etmek için Müslüman

olurken, halkın büyük kısmı eski dinlerini hiçbir engellemeyle karşılaşmadan sürdürmüşlerdir. Diğer bir önemli Bizans etkeni de, Osmanlı ve Hıristiyan sarayları arasında geliştirilen yakın ilişki olmuştur. Orhan'ın karısı Theodora, Johannes VI. Kantakuzenos'un kızı, I. Murat'ın annesiydi; I. Murat, Bizans prensesi Helena ve Bulgar prensesi Tamara'yla evlenmişti. I. Bayazıt'ın eşi de, Sırp Kralı Lazar'ın kızı Despina idi. Bu kadınlar evlenirken kendi maiyetlerini de Osmanlı sarayına getirmişlerdi; Osmanlılar o dönemde kendi kurumlarını geliştirmeye yeni başlamış olduklarından, bu maiyet halkının özellikle saray törelerinin biçimlenmesinde etkileri olmuştur. Yine bunların etkisiyle Murat ve Bayazıt, atalarının basit göçebe konak geleneklerini terk ederek halktan uzaklaşmaya, Bizans tarzı karmaşık hiyerarşilerin ve törenlerin arkasına saklanmaya başlamışlardır.

Bu gelişme sürecinde sultanlar, yalnızca uyruklarından değil, gündelik hükümet işlerinden de koptular; öyleki yönetimi yeniden biçimlendirmek ve örgütlemek zorunda kalındı. Sultanlar yardımcıya gereksinim duyduklarından, kendi sivil ve askeri görevlerini, gittikçe daha da artan oranda bakanlarına, Selçuklulardan alınma adıyla *vezirlere* devrettiler. Gerek vezir sanı, gerekse daha başka rütbeler, yürütme işlevinin kurumlaşmasında Selçuklu devleti etkisinin, Bizans etkisinden daha ağır bastığını gösteriyor. Bunun da Osmanlıların, Anadolu kent esnaf loncaları ve birlikleriyle kurdukları yakın ilişkilerin sonucu olduğu besbellidir; çünkü bu kuruluşların üyelerinin büyük kesimi, Büyük Selçuklu, İlhanlı ve Konya Rum Selçuklu devletlerinin eski memurlarıydılar. Bu gruplar, İslami her yönetim örgütlenmesinin temeli olan *mukataa* sistemini Osmanlı hükümet sistemine de getirmişlerdi. *Mukataa* sisteminde hükümetteki ve ordudaki her görev bir veya birkaç gelir kaynağıyla bağlantılıydı; öyleki her memur kendi ücretini kendi belirlediği gibi, yönetim görevleri de aslında parasal gelirle bağlantılı olarak sınırlı kalırdı. Yönetim örgütü ve ordu, bu şekilde kendi paralarını kendileri sağladığından, Osmanlılar, imparatorluklarındaki çeşitli halklara, *mukataa* sisteminin geniş çerçevesi içinde uyum sağladıkları sürece, yönetimlerine ilişkin örgütlenmelerinde görece hayli geniş özgürlükler elde etmelerine izin vermişlerdir. İşlevlerine göre bölümlere ayrılmış merkezi yönetimde, her bölüm bir vezirin emrine verilmişti. Bu vezirlerin rütbe ve gelirlerinin, daha önceleri hükümdarın şahsında toplanmış bulunan görevlerden kendi paylarına düşenleri yürütebilecek ve onun otoritesine yakın derecede otorite gösterebilecek derecede büyük olması gerekiyordu. Başlangıçta vezirlerin çoğu, Osmanlı hizmetine girmiş eski Türkmen beyleriydi; fakat daha sonra bazı Hıristiyanlar ve Hıristiyanlıktan dönmeler de –özellikle Bayazıt zamanında– Osmanlı devleti hizmetine girdi-

ler. Siyasal sorunlar artık bu vezirlerin, sultanın başkanlığında yaptıkları danışma toplantılarında, *Divanda* görüşülüp karara bağlanıyordu. Ne var ki, zamanla hükümet ve ordu yönetimine ilişkin görevler hem çoğaldı, hem de kapsamları genişledi; öyleki tek tek vezirler iktidar ve servet kazandılar. Zamanla sultan, Bizans göreneklerinin etkisiyle, devlet işlerinden giderek daha çok uzaklaşınca, bunun kaçınılmaz sonucu vezirlerin etkileme gücü bakımından hükümdardan hiç de aşağı olmayan bir düzeye ulaşmaları oldu. Sultan, günlük politikadan çekilişini daha da belirginleştirmek için, vezirlerden birini büyük vezir, *sadrazam* yaptı; bunun görevi başkan olarak sultanı Divanda temsil etmek, diğer vezirlerin çalışmalarını yönlendirmek ve aralarında eşgüdüm sağlamaktı. Kara Halil Paşanın 1360'ta büyük vezir olarak atanmasından itibaren, bu görev hep onun ailesinde, Çandarlı Ailesinde kaldı. Bu aile, bir sonraki yüzyıl boyunca Osmanlıların hizmetinde güçleri ve istekleri sürekli artan Türkmen ailelerini temsil etmek ve onları yönetmek görevini de yürütecektir. Böylece başlangıçtaki Osmanlı aşiret örgütünün yerini karmaşık ve hiyerarşik bir hükümet sistemi alınca, bu sürecin bir sonucu, Osmanlıların yandaşı olmuş bulunan Türkmenlerin iktidarlarını yalnızca korumakla kalmayıp bunu önemli ölçüde genişletmeyi de başarmaları oldu; öyleki sonunda Osmanlı hükümdarı kendi evinin bile efendisi olmaktan çıktı.

Burada 14. yüzyılın son çeyreğinde cereyan eden bu iktidar kavgasına değinmezden önce, bu konuyla yakın bağlantısı bulunan bir sorunu, Osmanlı ordusunun geçen zaman içinde nasıl bir evrim gösterdiğini araştırmamız gerekiyor.

14. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ordusu tümüyle Türkmen göçebelerden oluşmaktaydı. Bu göçebeler, 1071 Malazgirt Savaşını yapmışlar, sonra da art arda gelen Cengiz Han ve Timurlenk yönetimindeki Moğol saldırılarıyla Orta Asya'dan Anadolu'ya itilmişlerdi. Bunların büyük kısmı, Orta Asya'dayken Şii Müslüman olmuşlardı. Anadolu'ya gelince de yalnızca kendi aşiret başkanlarının değil, aynı zamanda onlarla birlikte Anadolu'ya göçerek yaygınlık kazanmış mistik kardeşlik örgütlerinin başındaki şeyhlerin de etkisi ve denetimi altında kaldılar. Bu göçebeler askeri sorunlarda Türk ileri gelenlerinin genel komutası altında, sadece kendi boylarının ve aşiretlerinin önderlerine itaat ederlerdi. Atlı savaşçıydılar; kargı, ok ve yay kullanır, savaş ganimetleriyle yaşarlardı. Eğer sınır bölgelerini savunuyor ya da Hıristiyan ülkeleri yağmalıyor veya fethediyorlarsa, işgal ettikleri bölgeden vergi toplamaya hakları olduğu gibi, ayrıca *mukataa* veya sultanın toprağında "kazanca katılma" şeklinde de düzenli gelirleri vardı. Bu bölgelerde aşiret başkanları, bütün vergi gelirlerini kendi *mukataalarında* toplar, bununla da maiyetlerini silahlandırırlardı; karşılığında

da gerektiği zaman Osmanlı ordusunda askerlik hizmeti yapma yükümlülükleri vardı. Böylece sürekli ordunun bakımı ve geçimi için kaynak oluşturan Osmanlı *timar* sistemi yaratıldı. Orhan'ın hükümdarlığı sırasında, Osmanlı ordusunun en önemli kısmını, uzun süre aşiret örgütleri meydana getirmişti. Ne var ki, Orhan, disipline hiç gelmeyen bu atlı birliklerin, kuşatmalarda ve büyük kentlerin işgalinde ancak sınırlı ölçüde işe yaradığını kısa sürede fark etti. Ayrıca bu aşiret birlikleri, alışkanlıklarına uyarak yağma ve çapulu sürdürdükleri için Orhan, yeni kurulmuş devletinde düzen ve güvenliği sağlamakta da bu yüzden güçlük çekiyordu. Bu nedenlerle Osmanlılar da, tıpkı Büyük Selçuklular gibi, Türkmen göçebelerin ülke fethetmede işe yarar savaşçılar olmakla birlikte, devletin sağlam temellere oturtulması gerektiği dönemde sadece ortalığı karıştıran bir öğe olduklarını anlayıp onları bir yana itmeye başladılar. Bununla birlikte Orhan ve I. Murat, onlardan vurucu güç olarak yararlanmayı sürdürdüler; onları düşmanı şaşkına döndürmek ve moralini bozmak için talan akınlarına gönderdiler; ama bir bölge fethedilince de bunları hemen yine sınır bölgelerine, kâfirlerin üstüne yollayarak yıkıcı güçlerini sadece düşmana yöneltmelerini garantilemek istediler. Göçebeler bu şekilde seferi sürdürmüş olmaktan hoşnuttular; çünkü düzenli bir yaşamın kısıtlamalarından hoşlanmıyorlardı; hoşlanmadıkları diğer bir olgu da, Osmanlıların göçebelerin Şiiliği yerine Sünni uygarlığın kurumlarını ve değer yargılarını benimsemek doğrultusunda gittikçe daha da güçlenen eğilimleriydi.

Orhan, göçebelerden tümüyle vazgeçmezden önce, elbette onların yerini alacak yeni bir silahlı kuvvet kurmak zorundaydı. Onun için de sürekli hizmet görecek paralı bir ordu kurmaya başladı; bu ordu savaş ganimeti ve timar yerine belirli bir ücret alacaktı. Bu yeni orduya alınan piyade askere *yaya* ve süvarilere de *müsellem* adı verildi. Bu yeni silahlı kuvvette, düzenli bir gelir karşılığında sıkı disipline boyun eğmeye hazır pek çok Türkmen de bulunuyordu; fakat bunların yanı sıra Balkanlardan gelmiş ve kendilerine Müslüman olmaları için hiçbir şekilde baskı yapılmamış çok sayıda Hıristiyan asker de vardı; onlardan istenen sadece Orhan'ın ordu komutanlarının buyruklarına uymalarıydı. Osmanlılar, I. Murat zamanında Güney Avrupa'da geniş topraklar elde edince, oralarda görevlendirilen birliklerde Hıristiyan askerlerin oranı gittikçe daha da arttı. Bunlar Osmanlı ordusunda ön planda rol oynamaya başlayınca, eski Türkmen süvarileri *akıncı* oldular; *yayalar* ile *müsellemler*'in ilerisinde, düşmanın direniş isteğini felce uğratmak için, en ön safta baskınlar yapan, düzensiz "yakıp yıkıcılar" olarak kullanıldılar. Bu *akıncılar*, düşman bölgelerinde çok uzak talan seferleri yapmışlar; böylece Yunanistan'a, Macaristan'a ve Avus-

turya'ya gitmişlerdir. Balkanlarda ise, düzenli ordunun gidemeyeceği ya da uzun süre kalamayacağı, Bosna'nın, Karadağ'ın ve Arnavutluk'un geçit vermez dağlık yörelerini fethetme görevini üstlenmişlerdi. Genellikle akıncıların geliri, elde ettikleri savaş ganimetiydi; çünkü devlet kasasından yalnızca düzenli ordunun askerleri ücret almaktaydı. Ne var ki, Osmanlı devleti hazinesi daha yeni oluşum halinde bulunduğundan, çok geçmeden ordunun giderlerini karşılayamaz duruma düştü; o zaman tek tek komutanlar, Türk aristokrasisinin üyeleri, maiyetlerindekilerin ücretlerini kendi servetlerinden ödemeye başladılar; bunlar da servetlerini ganimetlerden ve yeni fethedilen topraklardaki *timar*lardan sağlamaktaydılar. 14. yüzyılda Osmanlı ordusunun, Avrupa ve Asya'daki fetihlerinin büyük kısmının gerçekleşmesini sağlayan kuşatma ve savaş yürütme tekniği, yine bu ordunun içinde geliştirilmiş, bu ordu, büyük oranda Türk aristokrasisi üyelerinin bakımı ve komutası altında bulunduğundan, sultanla ilişkide bu zümrenin iktidarının artmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Sultanın doğrudan askeri iktidarı, sadakatleri kuşkulu ve sınırlı olan vasallerin belirli kontenjanda verdikleri birliklerle kısıtlanmış durumdaydı.

Sultanın, Türk aristokrasisi üzerinde kontrolünü yeniden artırması girişimi, ancak 14. yüzyılın ikinci yarısında oldu. I Murat ve I. Bayazıt, buna doğrudan kendilerine bağlı bir köleler ordusu kurarak ulaşmak istediler; bu silahlı kuvvete de *kapıkulları* denildi. Bu yeni silahlı kuvvet, sultanın savaş ganimetinden aldığı beşte birlik hakka, *"pençik"*e dayandırılarak oluşturuldu; özellikle I. Murat, *"pençik"*i savaş tutsaklarını da bu hesabın içine sokarak yorumlamıştı. Bu adamlar, sultanın hizmetine girer girmez Müslüman oluyor, Osmanlı Türkçesi öğrenip tam bir Osmanlı olarak yetiştiriliyorlardı. Hem yönetim hizmetleri, hem de ordu için eğitiliyor, eğitimlerinin sonunda da yetiştirildikleri alanda hizmete başlıyorlardı. Bu yolla, sultanın emrine yalnızca ona karşı yükümlülüğü bulunan adamlar veren bir sistem doğdu. *Yayalar* ve *müsellemler*, Türk aristokrasisinin emrinde Müslüman ve Hıristiyan paralı askerler durumundayken, *kapıkulları* sadece dönme Müslümanlardan meydana gelmiş ve doğrudan doğruya sultanın denetimi altında bir silahlı kuvveti oluşturmuştu. *Kapıkulları*, 14. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ordusunun çekirdeği oldu; bunun piyadesine yeni asker anlamına *yeniçeri* denildi. Öte yandan illerde de ordunun, geçimleri tımar sahiplerince sağlanan, asıl süvari birlikleri kuruldu; bu süvarilere *sipahi* adı verildi ve Türk aristokrasisinin askeri iktidarının en önemli tamamlayıcı parçası oldu. *Akıncılar*, *yayalar* ve *müsellemler* geri plana itildi, çok geçmeden de bütün askeri ve siyasal önemini yitirdi.

Bu dönemde I. Bayazıt, fetihlerini Asya'da mı, yoksa Avrupa'da mı yoğunlaştırması gerektiğine karar vermek zorundaydı. Gelgelelim yukarda gördüğümüz gibi, seferlerinin yönlerini hep siyasal durumların baskıları altında belirlemek zorunda kaldı. Ayrıca çevresinin de etkisi altındaydı. Karısı ve danışmanları, onu *gazi* savaşçı geleneğiyle bağını artık kesinlikle koparmaya, Türk ve İslam doğu ile savaşmaya, böylece de Bizans dünyasında artakalanların bir çeşit bekçisi olmaya teşvik ettiler. Osmanlı hizmetindeki Hıristiyan vasaller de Osmanlıların askeri gücünü topraklarından uzakta tutmayı tercih ettiklerinden, bu görüşü desteklediler. Ayrıca bağlı bulundukları efendiye hizmet etmek zorunda olduklarına göre, yapılacak ileri hareket Hıristiyan Avrupa yerine Müslüman doğuya yöneltilirse, bunun kendileri için daha kazançlı olacağını da düşünmüş olmalıydılar. Buna karşı Türk aristokrasisi, gelirleri ve etkinlikleri *tımara* dayandığı ve yeni ülkeler fethedildiğinde de yeni *tımarlar* elde edileceği için, yayılma hareketinin Avrupa yönünde sürdürülmesini istemekteydiler. Eski Türkmen *gazilerin* kalıntıları tarafından da desteklenıyorlardı; bu *gaziler* hem Hıristiyan ülkelerde elde edilmesi olası savaş ganimetine büyük önem veriyorlardı, hem de doğuda Türklere ve Müslümanlara karşı yapılacak savaşı, dinlerine ve ırklarına karşı bir ihanet gibi görüyorlardı. Sonunda Bayazıt, doğuya doğru ilerlemek tavsiyesine uyup harekete geçince, Türk aristokrasisinin desteğini yitirdi; bu da etkisini, yeni köleler ordusu, *kapıkulları* henüz Timurlenk'in güçlü ordusu gibi bir ordunun karşısına çıkabilecek kadar gelişmemiş olduğu sırada yapılan, daha büyük çapta bir savaşta gösterdi. Bu savaşta Bayazıt'ın ordusu, gerçekte sadece Hıristiyan vasallerin belirli miktarda gönderdiği askerlerden oluşuyordu; onlar da böylesine büyük bir savaşı kazanabilecek durumda değillerdi. Böylece Bayazıt'ın doğuya doğru ileri hamlesi, bir felaketle sonuçlandı.

2) OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YENİDEN KURULUŞU (1402 - 1512)

I. Bayazıt, Timurlenk tarafından tutsak alındı ve Ankara Savaşından bir yıl sonra da tutsaklığı sırasında öldü. Ancak Osmanlı hanedanı yok olmamıştı; çünkü Timurlenk'in hedefi öncelikle bir fetih değildi, hele Anadolu'nun fethi hiç değildi. bunu da çekilmezden önce Anadolu'da yaptığı siyasal düzenlemelerle gösterdi: Anadolu'ya girdiği zaman kendisine katılan Türkmen beyleri, yeniden eski yerlerine oturtuldu; Batı Anadolu'da varlıklarına Osmanlılarca son verilmiş eski küçük Türkmen beylikleri yeniden kuruldu; fakat Osmanlıların Av-

rupa'daki egemenliklerinde hiçbir değişiklik olmadı. Timurlenk'in asıl yayılma hedefi Hindistan'dı, bu amacını gerçekleştirmek üzere Anadolu'dan ayrıldı; ayrılırken de batı kanadında artık bir daha Osmanlı İmparatorluğuna benzer bir güç tarafından tehdit edilmeyeceğinden kesinlikle emin bulunuyordu. Osmanlı merkezi hükümeti ve ordusu dağıtıldığı, Anadolu'da bir yığın küçük Türkmen devletleri arasında bölüşüldüğü için, bu sırada Avrupalılar, güçlü bir haçlı seferi düzenleselerdi, Osmanlıları tümüyle Avrupa'dan kovma konusunda büyük şansa sahip olabilirlerdi. Ne var ki Bizans pek güçsüzdü; Sırbistan ile Bulgaristan'da ise karmakarışık bir durum egemendi; Macaristan ile Tuna'nın kuzeyindeki öteki Avrupa devletleri, böylesi bir olanağa ciddi biçimde el uzatamayacak derecede kendi sorunlarıyla uğraşmaktaydılar. Bu nedenle de, böylesi bir elverişsiz durumda dahi, yıkılmış devletlerini yeniden kurabilmeleri için, Osmanlılara büyük bir hareket serbestliği olanağı kalmıştı.

Ne var ki bu iş hiç de kolay değildi. Bir defa ortada taht üzerinde hakkı olduğunu söyleyen en azından dört Osmanlı şehzadesi vardı. Bayazıt'ın büyük oğlu Süleyman Şah, başkent Edirne'de imparatorluğun Avrupa toprakları üzerinde egemenliğini kurmuş ve Avrupalı vasallerinin çoğunca da Sultan I. Süleyman adıyla Bayazıt'ın meşru varisi olarak tanınmıştı. Buna karşılık üç küçük kardeşi, tahta çıkmak için Anadolu'da kavga etmekteydi. Mehmet Çelebi, Amasya'ya; İsa Bey, Balıkesir'e yerleşmiş, Musa Bey de, eski Osmanlı başkenti Bursa'yı kendine merkez yapmıştı. Bunların iktidar kavgası, 1402'den önceki önemli iki siyasal hizipleşmeyle yakından ilişkili bir gelişme gösterir. Bir yanda eski Türkmen aristokrasisi vardır; bunlar başlangıçta dönemlerindeki Balkan fetihlerini gerçekleştirmişler, böylece servetlerini ve topraklarını kazanmışlardı; şimdi de ekonomik ve siyasal güçlerini korumak ve daha da artırmak için, eski *gazi* geleneğine uyarak Avrupa'da ilerlemeyi yeniden sürdürmek istemekteydiler. Bu tutumun kökenine gidilirse, eski Türkmen bey hanedanlarının soyundan olan bu insanların, Selçuklulardan gelen İslam geleneğini temsil ettikleri, bu geleneğin içinde de Osmanlı *gazi* töresinin geliştiği görülmektedir. Amaçları, Bayazıt tarafından kabul edilmiş Bizans kurumlarını kaldırmak ve kamu hayatında Abbasi mirasını yeniden canlandırmaktı. Somut olarak bu *kapıkulları* kurumunun, Müslümanların köle durumunda tutulması, İslam inancıyla uzlaşmadığından, tümüyle ortadan kaldırılmasını istemek demekti. Aslında yapmaya niyetlendikleri, sultanı kendine bağlı tek askeri gücünden yoksun bırakmaktı; oysa bu güç, onların iktidar isteklerine karşı ortaya konulmuştu. Türk aristokrasisi, Bayazıt zamanında etkileri sürekli artmış olan Hıristiyanlara ve Hıristiyanlıktan dönmelere, yani özellikle *kapıkullarına* ve Bal-

kanlı vasal krallara karşıydı. Onların karşı olduğu bu insanlar için ise, Bayazıt'ın politikasının sürdürülmesi her bakımdan yerindeydi; çünkü o zaman Osmanlı hükümet sistemi içinde, Türk aristokrasisinin yanında, onların eşdeğerde rakipleri olarak yer alabileceklerdi. O nedenle de Balkanlarda fetihlere son verilerek doğuda bir yayılma politikasının güdülmesini, böylece de muhaliflerinin ekonomik ve politik güçlerini daha fazla genişletebilecek yolun kapatılmasını istiyorlardı. Hıristiyan partisi genellikle Süleyman Şah'ı desteklerken, Türk aristokrasisi Bayazıt'ın daha genç oğullarının safında yer aldı. Bununla birlikte Osmanlı tarihinde saltanatın kesiklik gösterdiği (1402-1413) arasındaki bu dönem boyunca, güç birliklerinde zaman zaman dikkate değer değişiklikler de olmuştur. Sonunda Süleyman, babasının devletinin doğu bölgesini de kendi egemenliğine katmak için Anadolu'ya bir sefer düzenledi; ne var ki 1411'de Musa tarafından öldürüldü. Böylece Musa, Bursa bölgesinden başka Rumeli'yi de egemenliği altına aldı. Bu durumda Osmanlı devletinin büyük kesimi elinde bulunduğu; Bizans ve İran'da Timurlenk'in halefi tarafından da desteklenceği hesaba katıldığı için, Musa'nın bu iktidar kavgasından zaferle çıkacağı sanılıyordu. Ne var ki sonunda kazanan, eski *gazi* geleneğine yeniden dönüleceğini söyleyerek Türk aristokrasisini kendi safına çeken Mehmet oldu. Anadolu'daki dinsel kardeşlik örgütleri ve esnaf loncalarıyla ailesi arasındaki bağları yeniden güçlendirmiş, böylece de onların yardımıyla 1413'te İsa'yı da, Musa'yı da yenip öldürmeyi, sonra da Sultan I. Mehmet (1413-1420) adıyla bütün Osmanlı İmparatorluğunun hükümdarı olmayı başarmıştı. I. Mehmet ve II. Murat, 15. yüzyılda Osmanlı yayılma politikasının yeni bir döneminin başlangıcında yer alırlar; bu dönemde I. Bayazıt'ın imparatorluğu yeniden kurulmuş ve daha da büyütülmüştür. Mehmet, zaferini Türk aristokrasisinin desteğine borçlu olduğundan, Bizans öğeleri Osmanlı kurumlarından kaybolmuştu. Hanedanın Türk kökenine büyük önem verilmiş ve ilk kez hükümdarlık ailesinin tarihini yazmak üzere saray kronikçileri tutulmuştur. Türk aristokrasisinin üyeleri eski topraklarına yerleşmişler; gerek hükümette gerekse orduda bütün önemli yerlere geçmişler; böylece hükümete ve orduya egemen oldukları gibi, Çandarlı ailesinin önderliğinde sultanı da etkileri altına almışlardır. Gerçi sultan, yeniçeri piyadesini muhafız birliği olarak yine buyruğu altında tutuyordu; ama bu ordu artık büyütülmediği gibi, üstelik ihmal de edildi; öyleki sultanı kontrolleri altında tutmak isteyenlerle bir çatışmaya girilse, yeniçeri ordusu yardıma koşacak halde değildi.

Gazi geleneğinden yana olanlar, iktidarı ellerinde bulundurduklarına göre, Mehmet ve Murat'ın Osmanlı yayılma politikasını yeniden Avrupa'ya yöneltmelerine hiç şaşmamak gerekir. Nitekim bu amaçla

devletin sınır illeri, resmen gaza bölgeleri olarak ilan edildi ve buralara kâfirlere karşı kavgayı yürütmek üzere, kendi komutanları buyruğunda özerklikleri bulunan *gazi* örgütleri yerleştirildi. Mehmet'in hükümdarlığı, ciddi serüvenlere olanak verecek kadar uzun sürmedi; üstelik zamanının çoğunu kendi yerini sağlamlaştırmak için kullanması gerekti. Egemenliğini güvence altına alabilmesinin, Bulgaristan ve Sırbistan'da eski vasal sistemini yeniden kurmasına bağlı olduğunu gördüğünden, Avrupa'da artık hiçbir yayılma girişiminde bulunmayacağı yolunda vasal krallara söz vermek zorunda kaldı. II. Murat ise, gerçi yeni fetihler yapmak istedi; ama onun da karşısına iç sorunlarla uğraşmak zorunluluğu çıktı. Babasının ölümünden sonra, iki akrabası taht üzerinde hak iddia ederek kendisiyle çatışmaya girdi. Düzme Mustafa diye tanınan amcası Mustafa Bey, Avrupa toprağında ona karşı geniş kapsamlı bir ayaklanmayı başlatırken, kardeşi Mustafa da Anadolu'da bir isyanın başına geçti. Bu dönemdeki çatışmaların nedenleri artık yayılmanın yönüyle ilgili değildir; bu sorun I. Mehmet zamanında kesinlikle bir ilkeye bağlanmış bulunuyordu ve artık ilerlemenin Avrupa yönünde olmasını istemeyecek kimse yoktu. Çatışmalarda şimdi ön plana çıkan, merkezi hükümetin illerin yönetimine ne ölçüde karışması gerektiği sorunuydu. Düzme Mustafa, sınırlardaki *gazi* komutanlarınca desteklendi; çünkü onlara kendisi hükümdar olursa, düşmana nerde ve ne zaman saldırılacağının belirlenmesini *gazilere* bırakacağı, ayrıca savaş ganimetini de, sultanla ve merkezi hükümetteki Türk aristokrasisiyle bölüştürmek gereğini kaldıracağı yolunda söz vermişti. Bizans imparatorunu ve Balkanlardaki diğer Hıristiyan vasalleri de, eğer ülkede başa geçmeyi başarırsa, kendilerine daha büyük özerklik vereceğini ve daha az haraç isteyeceğini söyleyerek kazanmıştı. Murat'ın kardeşi Mustafa ise, benzeri nedenlerle çok merkezilik politikasını temsil etmekteydi; bu sayede de Anadolu'da ayakta kalmış küçük Türkmen beylerinin, özellikle de Osmanlıların Avrupa'da yığınla sorunla uğraştığı şu sırada, bütün Anadolu'yu denetimleri altına almaya niyetlenen Karaman ve Germiyan Beyliklerinin desteğini kazanmıştı. İçinde bulunulan koşullara bakılırsa, bir defa daha devletin bir sürü beylik arasında bölüşüleceği ve bunu yeni bir saltanatın kesilmesinin izleyeceği bir döneme girilmiş gibiydi. Ne var ki II. Murat, bu durumdan kurtulmak başarısını gösterdi. İlkin kendinden önceki hükümdarların politikasını, yani Avrupa'daki yerini güvence altına almak için Anadolu'yu düşmanlarına bırakmak politikasını izledi. Ordusuyla İstanbul Boğazından Avrupa yakasına geçti; Trakya'yı boydan boya aşıp Edirne'yi kuşattı ve aldı; Düzme Mustafa'yı da henüz hükümdarlığının birinci yılı dolmadan öldürdü. Bu harekâtın bir bölümü olarak da Konstantinopel'i Haziran 1422'de kuşattı; buraya düzenlenen ilk Osmanlı kuşatmasıydı bu; kuşkusuz fethet-

me umudu çok azdı, daha çok düşmanla işbirliği yaptıkları için Bizanslıları cezalandırmayı ve böyle bir davranışın bir daha tekrarlanmamasını sağlamak amacıyla onlara gözdağı vermeyi amaçlıyordu. Kuşatmayı da imparator yüklüce bir haraç ödedikten sonra kaldırdı; bu paranın Anadolu'yu yeniden fethetmek için kendisine gerekli büyük ordunun kurulmasında büyük katkısı oldu. 1423'te İstanbul Boğazından bu sefer Asya yakasına geçti; kardeşi Mustafa'yı İznik'te tutsak alıp idam ettirdi; ardından da hızla doğuya yöneldi Türkmen beylerini otoritesine boyun eğmek ve fetih planlarından vazgeçmek zorunda bıraktı. Karam ile Candar'dan haraç aldı; diğer beylikleri ise ilk kez Bayazıt tarafından uygulanmış yönteme göre ülkesine kattı, yani Aydın, Menteşe ve Teke Beyliklerini, 1427'de, doğrudan Osmanlı yönetimine bağladı ve buraların beyleri ile ailelerini imparatorluk içinde çeşitli yerlere gönderdi. Sadece doğuda bulunan beyliklerin, Timurlenk'in halefi Şah Ruh'ta herhangi bir kuşku uyandırmaktan çekindiği için, daha bir yarım yüzyıl belirli ölçüde özerkliklerini korumalarına göz yumdu; Murat'ın halefi zamanında buraları da kesinlikle Osmanlı devletine katıldı.

Anadolu'daki durumu böylece düzelttikten sonra Murat, artık Avrupa'da, özellikle de Venedik ve Macaristan ile ilişkilerde ortaya çıkmış sorunlara yeniden el atabilecek hale gelmiş bulunuyordu. O güne kadar Venedik, Osmanlı toprağında ve Karadeniz kıyılarında geniş çapta ekonomik çıkarları bulunduğundan, Osmanlılarla sürekli dostça ilişkiler sürdürmüştü. 1388'de, I. Murat'la bir ticaret anlaşması imzalamış; 14. yüzyılın sonlarındaki haçlı seferlerine de –böylesi bir girişimin, Osmanlı İmparatorluğuna ekonomik bakımdan sokulmaya çalışan, en zorlu rakibi Cenova'nın işine yaramasından çekindiğinden– aktif biçimde katılmamıştı.

Osmanlı yayılma eğilimi, Makedonya üzerinden Adriyatik Denizine yönelince, Venedik giderek daha çok huzursuzluk duymaya başladı. Venedik, şimdi uzaklardaki bir dost durumunda olan sultanın, kendi donanmasını kurunca, bir rakip durumuna dönüşmesinden korkuyordu. Onun için de Selanik'teki Bizans prensleri, Türklere karşı kenti savunamayacakları kanısıyla yaptıkları öneriyi kabul ederek bu kenti işgal etti; böylece Türklerin batıya yayılmalarını durduracağını umuyordu. Ama Murat, yayılma planının uygulanmasına böyle bir engelin çıkarılmasını kabul etmeyince, ilk Osmanlı-Venedik savaşı başladı (1423-1430). Savaş durumu bir süre belirsiz kaldı: Venedik, İtalya içi sorunlar yüzünden etkili olamıyordu; Osmanlıların ise Venedik'e denk bir donanma oluşturmaları için belirli bir zamana ihtiyaçları vardı. Murat, ilkin Macaristan'ın Eflak'ı ele geçirmek için yaptığı ve hükümdarlığı boyunca hep uğraşmasını gerektirecek, bir dizi Os-

manlı-Macar anlaşmazlığına yol açacak bir saldırı harekâtı yüzünden engellendi. Sonunda Selanik'in (1430'da) fethi ve Adriyatik ile Ege Denizi kıyılarındaki Venedik limanlarına denizden yaptığı giderek sıklaşan saldırılarla Venedik'i bir barış antlaşması imzalamak zorunda bıraktı (1432). Bu antlaşma, Venedik'e Osmanlı İmparatorluğunda ön sıradaki ticari güç durumunu yeniden elde edebilmesi için, Murat'ın Adriyatik yönünde ilerleyişini bir daha engellememek yükümlülüğünü getiriyordu.

Bu sırada Osmanlı fetih politikası, eski Türk aristokrasisi ile Osmanlı sarayında yeniden etkili olmaya başlamış *kapıkulları* ve yandaşları arasında başgösteren zorlu iktidar savaşımı yüzünden sarsıntı geçirmekteydi. Gerçi Çandarlı ailesi ve yakınları, Murat'ın tahta geçmesinde yardımcı olmuşlardı; fakat gerek bu yüzden, gerekse Avrupa ve Anadolu'nun fethedilen yerlerinde yeni *timarlar* kazanmalarından ötürü güçlenen etkilerinin artması, çok geçmeden Murat'ta hoşnutsuzluklar uyandırmıştı. Murat kişisel iktidarını genişletmek için yeniçerilerin ve yandaşlarının güçlerini artırmaya çalıştı; böylece her iki hizibi eşit ölçüde güçlü kılıp birbirlerine karşı kullanmayı ve denetim altına almayı umuyordu. Bu amaçla Murat, yeni fethedilen toprakların büyük kısmını *kapıkullarına* dağıttı; bunların bazısı *timar* şeklindeydi, fakat daha çok, fazla gelir sağlayan, ancak yeniçerilerin geçimini karşılayacak kadar devlet kasasına bir kazanç getiren *iltizam* şekli tercih edilmişti. Bu uygulamadan da Murat, ünlü *devşirme* sistemini geliştirdi; bu sistemde Balkan illerinden üstün yetenekli Hıristiyan gençler periyodik olarak toplanıp Müslüman yapılıyor ve ömürleri boyunca sultanın hizmetinde kalıyorlardı. Sayılarının ve gelirlerinin çok artmasıyla *devşirmeler* ve yandaşları, siyasal etkilerini de sürekli büyüterek, sonunda bütün önemli işlerde sözlerini geçirecek bir düzeye ulaştılar. Üstelik Avrupa'da elde edilen yeni kazançlar da, yalnızca Türk soyluları karşısında *devşirmelerden* oluşan yeni bir zümre yaratılması için kullanılıyordu. *Devşirmeler*, Avrupa'da yayılma politikasının sürdürülmesinden yana çıkarlarken, Türk aristokrasisi en eski görüşe dönerek, eldeki topraklar tam anlamıyla düzenlenip örgütlendirilmeden yayılma hareketini sürdürmeye şiddetle karşı çıkıyordu.

Bayazıt'ın saldırganlık politikasına dönülmesinden yana olanlar, sultanda Türk soyluların gücünü sınırlamak amacı güttüğünden üstünlük sağladılar. Bunun sonucu olarak da 1434'te Sırbistan'da ve Eflak'ta Macaristan'la yeniden savaşa girildi. Sırplar, ülkelerinin tamamının Osmanlılarca yeniden işgal edilmesi ihtimaline karşı, Macaristan'ın desteğini kazanmak istediklerinden Belgrad'ı Macarlara teslim ettiler. Ne var ki Murat, Macar Kralı Sigismund'un 1434'te ölümünden de yararlanarak, Belgrad dışında bütün Sırbistan'ı fethetme

olanağını buldu. Ardından da büyük bir orduyla Tuna'yı geçti ve doğruca Macar toprağına girdi; burda talan akınları yaparak dev bir servet elde etti, böylece de çevresindeki *devşirmelerin* durumlarını güçlendirdi. Fethedilen Sırbistan'ı 1439'da Osmanlı ülkesine kattı ve bu kararıyla, yüzyılın sonuna kadar Balkanlardaki bütün vasal ülkelerin doğrudan Osmanlı egemenliğine bağlanmasına yol açacak süreci başlatmış oldu. Sırbistan'ın en büyük kesimini *timar* ve *iltizam* şeklinde parselleyip bunları *devşirme* sınıfından olanların emrine verdi; bu yolla da onların siyasal etkilerini önemli ölçüde bir defa daha artırdı. Osmanlıların Orta Avrupa'ya girmeleri için en büyük engel olarak artık sadece Macaristan işgalindeki Belgrad kalmıştı. Murat, Transilvanya'ya (Erdel'e) yeniden düzenlenecek büyük akıncı baskınlarıyla Macarları savaşmadan Belgrad'dan geri çekilmeye zorlayacağını umuyordu; fakat bu umudu boşa çıktı. Çapulcu *akıncı* kolları, Tuna'nın kuzeyinde büyük çapta yakıp yıkmayı gerçekleştirdilerse de, Johann Hunyadi tarafından örgütlendirilmiş direniş sayesinde Macarlar geri çekilmediler. Hunyadi, aslen Eflaklıydı; ama o zamanlar Macar-Osmanlı sınırındaki halkın arasında yetişmişti. Hunyadi, bu anti-İslam direniş hareketinin önderi olarak, daha sonraki yirmi yılda, Osmanlı fetihlerini gerçekten kayda değer bir başarıyla engellemeyi başardı. Hem 1441'de, hem de 1442'de talan seferlerini Karpatlar yoluyla Transilvanya'nın içerilerine kadar genişletmeyi deneyen akıncıları püskürtme başarısını gösterdi. Ardından da yeni bir Avrupa haçlı ordusu oluşturdu; bu orduyla Tuna üzerinden Sırp ve Bulgar topraklarına doğru karşı saldırıya geçti; Niş'i ve Sofya'yı geri alarak Avrupa'da yeni umutlar uyandırdı; sonra da Trakya ovalarına açılan son Balkan geçitlerine kadar ilerledi; böylece de Osmanlı başkenti Edirne'yi bile tehdit eder hale geldi. Fakat her zaferi, ordusunun ikmal merkezlerine olan uzaklığını arttırdığı için, Murat onu, 1443 kışı başında, 24 Aralıkta, İzladi (Zlatica) yakınlarında çok ağır bir yenilgiye uğratmayı başardı. İki taraf da barıştan yanaydı. Hunyadi'nin ordusu eridi ve kendisi Tuna üzerinden geri çekildi. Bu sırada Osmanlı sarayında Türk aristokratları, yeniden öylesine bir etki gücü elde etmişlerdi ki, sultan onlara uyarak, saldırgan fetih politikasından artık vazgeçtiğini açıklamak zorunda kaldı. Ardından da 1444 Haziranında, Edirne'de, Macarlarla bir barış antlaşması imzaladı; bu antlaşmayla Sırbistan yeniden bağımsızlığını kazanıyor; Macaristan Eflak'ı alıyor ve Osmanlılar da Tuna'yı bir daha asla geçmemek yükümlülüğünü üstleniyorlardı. Bunun ardından da Murat, Anadolu'da en güçlü hasmı olan Karaman Beyliği ile bir antlaşma (1444, Yenişehir Antlaşması) yaptı; bu antlaşmayla Küçük Asya nüfuz bölgelerine bölünüyordu. Bütün cephelerde barış egemen olduktan sonra Murat, ömrünün son yıllarını düşüncelere dalarak geçirmeye artık hak kazandığı duygusuna ka-

pıldı. 1444 yılının güzüne doğru tahtından oğlu II. Mehmet lehine kendi isteğiyle çekilerek Anadolu'ya gitti.

Fakat bu sefer ne barış uzun süre korunabildi, ne de Mehmet uzun süre hükümdarlık yapabildi. Gerçi Mehmet, o zaman da kendisini daha sonra en önemli Osmanlı sultanı yapacak olan hükümdarlık kalitesini göstermiş bulunuyordu; ama çok genç ve deneyimsizdi; üstelik çok geçmeden bir yığın iç ve dış sorunun, babası tarafından sadece yüzeysel nitelikte çözümlenmiş olduğu da anlaşılmıştı. Bu sorunlar, Murat sıkıca tuttuğu dizginleri bırakır bırakmaz, hiç de az olmayan bir hızla yeniden ortaya çıkıverdiler. *Devşirme* partisi, sınırlardaki *gazi* komutanlar ve Balkanlardaki Hıristiyan vasallar, genç hükümdarın zayıflığından yararlanarak, eski güçlerini yeniden kazanmak girişimlerine başladılar. Macaristan, Bizans ve Papalık, Osmanlıları Avrupa'dan büsbütün sürmek zamanının geldiği kanısına kapıldılar. Papa, Murat'ın bir kâfir olması nedeniyle onunla yapılmış bulunan barış antlaşmasına bağlı kalınması gereği de olmadığına dair güvence verince, Macaristan ve Venedik'in de katıldığı bir haçlı seferi düzenlendi. Eylül sonunda haçlı şövalyeler ordusu güneye doğru harekete geçti; Sırbistan'ı geçip Balkan sıradağlarını aştı. Venedik filosu, Çanakkale Boğazını, Marmara Denizini ve İstanbul Boğazını kontrol altında tutmakla görevlendirilmişti; böylece hem Murat'ın Osmanlı ordusunun asıl kuvvetleriyle Anadolu'dan gelmesi önlenecek, hem de haçlılar Karadeniz kıyısında Varna'ya varıncaya kadar ikmalleri sağlanacaktı. Gelgelelim haçlıların planı altüst oldu. Kısa süre önce Osmanlı hegemonyasını kabul etmiş olan bağımsız Sırp Kralı George Brankoviç, haçlıların zafer kazanması halinde Macarların bütün Sırbistan üzerinde hak iddia etmesinden korktuğundan, efendisi Osmanlıları terk etmedi. Bu tersine gelişmeye rağmen haçlı ordusu Varna yakınlarında Karadeniz'e ulaştı. Zafer çok yakın gibi görünüyordu; Edirne panik içindeydi ve Osmanlıların Avrupa'daki bütün yerlerini yitirmeleri ihtimali artık uzak bir ihtimal değildi. Bu tehdit karşısında, Osmanlı sarayındaki birbirleriyle rekabet eden bütün hizipler, bütün güçlerini ve mevkilerini borçlu oldukları imparatorluğu yıkılmaktan kurtarmak için birleştiler. Mehmet gönüllü olarak tahttan çekildi; Murat tekrar görev başına çağrıldı ve hemen büyük bir ordu hazırlayıp Trakya'ya doğru yola çıktı. Haçlılar, Murat'ın İstanbul Boğazından geçmesini Venediklilerin engelleyeceğini sanıyorlardı; fakat Venedik donanmasının Çanakkale Boğazından bile geçmediği anlaşıldı. Aslında Venedikliler, haçlı seferine katılma konusunda duraksama içindeydiler; çünkü iki taraftan birinin zafer kazanması halinde, Yakındoğu ticaretindeki üstün mevkilerini yitireceklerinden korkuyorlardı. Böylece Murat ile ordusu, Cenova gemilerinin yardımıyla İstanbul Boğazın-

dan karşıya geçtiler. Bu sırada Venedik donanmasından bekledikleri ikmal bir türlü gelmediği için haçlı askerlerde yorgunluk ve huzursuzluk başgösterince, bu da haçlı seferinin önderleri arasında sert tartışmalara yol açmıştı. Sonunda Murat, Varna Savaşında (10 Kasım 1444) haçlılara karşı ezici bir zafer kazandı. Bu savaşla da, Osmanlıları durdurmayı amaçlayan Avrupa'nın son önemli haçlı seferi de bitmiş oldu. Avrupa'nın Bizans'ı yıkılmaktan kurtarma umutları da suya düştü; buna parelel olarak Bizans'ın direnme isteği de en alt düzeye indi. Buna karşılık Edirne'de bu zafer, militan güçleri tekrar üstün duruma getirmişti; öyleki Murat, hükümdarlığının geri kalan döneminde bu güçlerin, vasal hükümdarları saf dışı etmek ve Trakya, Makedonya, Bulgaristan ile Yunanistan'ın büyük bir bölümünü doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine bağlamak doğrultusundaki ısrarlı baskılarıyla uğraştı. Fethedilen yerler *iltizam* bölgelerine bölündü; bunlardan elde edilen gelir de Osmanlı sarayında *devşirme* sınıfının gücünü artırdı. O dönemde sadece Arnavutluk, ulusal kahramanları Skanderbeg (İskender Bey) önderliğinde, çok etkili bir gerilla savaşıyla Osmanlılara karşı direnebildi. Hunyadi'nin Balkanlara geri dönmek ve İskender Beyle birleşmek girişimi, 1448 İkinci Kosova Savaşında tam bir yenilgiye uğramasıyla sonuçlandı; bunun nedeni olarak Hunyadi'nin, sultana karşı ayaklananların akıbetine uğramak istemeyen yerel hükümdarları ve halkları kendi safına çekmeyi başaramaması gösterilir. Murat, 3 Şubat 1451'de öldüğünde, Tuna sınırı güven altındaydı ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki varlığının sürüp gideceğinden de kimsenin şüphesi kalmamış bulunuyordu.

Varna zaferi gerçi *devşirmeler* partisini güçlendirmişti; ama büyük vezir Çandarlı Halil Paşa, sultanın güvenini kazandığı ve rakip hizipleri birbirine karşı kızıştırdığı için, yine de Türk soylularına üstünlük sağlamayı başarmıştı. Şehzade Mehmet, *devşirmelerin* adayıydı ve bunlar ancak Mehmet'in tahta çıkmasından sonra siyasal etki gücü elde edebildiler. II. Mehmet, on dokuz yaşında ikinci kez hükümdarlığa geçtiğinde, danışmanları arasında *devşirme* partisinden olanlar da bulunuyordu; bunlar Varna zaferinden sonra ortaya çıkan durumdan fetihleri sürdürerek yararlanılması için baskı yapıyorlardı. Genç sultan ve yandaşları, barış yanlıları partisi karşısında durumlarını sağlamlaştırabilmek için önemli bir zafer kazanmak zorunda oldukları kanısındaydılar; barış yanlılarının önderi Çandarlı Halil Paşa, önce olduğu gibi şimdi de büyük vezirdi ve hükümetteki bütün anahtar mevkiler de Türk aristokrasisi üyelerinin elindeydi.

II. Mehmet (1451-1481), bu nedenle hükümdarlığını Konstantinopel'in fethiyle başlatmak kararını aldı. Bu fethin bir zorunluluk olduğunu açıkça söyledi; çünkü Bizans, Osmanlı İmparatorluğunun düş-

manlarına ve asker kaçaklarına sığınma olanağı veriyor; ayrıca Konstantinopel ayakta kaldığı sürece, Avrupalıların burayı kurtarmak için yeni bir haçlı seferi düzenlemeleri ihtimali de hep var olacaktı. Mehmet, Avrupa'daki Osmanlı topraklarının, buraları için en doğal yönetim ve kültür merkezi olan kent elinde olmadıkça, hiçbir zaman gerçek bir imparatorluk halinde birleşemeyeceği görüşündeydi. Öte yandan Çandarlı Halil Paşa ile Türk aristokrasisi, yapılacak böyle bir saldırının kesinlikle karşısındaydılar; buna kanıt olarak da böyle bir girişimin, Osmanlılar daha yeterince güçlenmeden, yeni bir haçlı seferine neden olabileceğini öne sürüyorlardı; ama asıl neden, Konstantinopel'in fethedilmesi halinde, Osmanlı İmparatorluğu içindeki kendi üstünlüklerinin sona ereceğini bilmeleriydi.

Ünlü Konstantinopel kuşatması ve fethi (6 Nisan-29 Mayıs 1453), sonra da İstanbul adıyla Osmanlıların başkenti oluşu, Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki önemli bir çağı açar. Bu olay, aslında Türk aristokrasi iktidarının sona erişinin de başlangıcı olmuştu. Çandarlı Halil Paşa büyük vezirliği kaybetti ve servetine el konuldu; aynı şekilde servetlerine el konulan birçok yandaşıyla birlikte tutuklandı; buna da, Konstantinopel'in fethine karşı direnmesi, en azından kısmen de olsa Bizanslılarla vatana ihanet niteliğinde ilişkiler kurması gibi, tümüyle haksız olmayan gerekçeler gösterildi. *Devşirmeler* şimdi, kendilerine uzun süre parasal ve askeri bakımdan güçlü olmak olanağını verecek siyasal üstünlük durumunu elde etmiş bulunuyorlardı.

Bizans'ın fethi II. Mehmet'i Müslüman dünyasının en ünlü hükümdarı yapmıştı. Ondan sonra kendisi, bütün Müslümanlarca kâfirlere karşı kavganın önderi kabul edildi. İslamın düşmanlarına karşı destek olması dileğiyle İspanya'dan, Orta Asya'dan ve Hindistan'dan ona başvuruluyordu. Bu da Mehmet'in, yalnızca İslam imparatorluğunun yeniden kurulmasını değil, aynı zamanda Atlantik'ten başlayıp Avrupa ve Asya üzerinden Pasifik'e kadar uzanacak bir Türk imparatorluğunu düşlemesine yol açtı. Konstantinopel'in fethi üzerinden çok geçmemişti ki kendisini Bizans'ın, hatta bütün Hıristiyanlık dünyasının yeni hükümdarı olarak görmeye başladı. Müslümanların *gazisi*, Türklerin *hanı* ve Hıristiyanların kayzeri olarak dünyaya gemen olacaktı.

Bu amaçlarla Mehmet, bütün bölgelerde iktidarının temellerini pekiştirmeye ve güçlendirmeye koyuldu. İç politikasının hedefi, İstanbul'u, çok eskiden olduğu gibi, yeniden bütün bölgenin siyasal, ekonomik ve toplumsal merkezi yapmaktı. Bu amaçla fetih yaklaşırken kaçmış olan kentin eski sakinlerinin başkente dönmeleri için çaba harcadı; aynı zamanda doğudan ve batıdan halk grupları getirterek kente yerleştirdi; çünkü böylesi bir karışımla, bütün imparatorluğun

bir birlik haline dönüşmesini sağlayacak süreç için, tohum hücresi olacak bir küçük evren yaratacağını umuyordu. Özel vergi indirimleri yaptırarak İstanbul'u tüccarlar, zenaatkârlar ve başkaları için gelip yerleşilecek cazip bir kent haline getirdi. Rum-Ortodoks patriği, Ermeni patriği ve Yahudi hahambaşı başkentte yaşamaları için teşvik edildi. Bunlar *millet* olarak adlandırılan ve özerklikleri bulunan kendi cemaatlarının dinsel ve laik başkanları olma iznini elde ettiler. Bu cemaatlar, daha sonraki yüzyıllarda sultanın gayrımüslim tebaasının örgütlenmiş birlikleri oldular. İzlenen bu politikaya karşılık olarak imparatorluğun dört bir yanından, hatta dış ülkelerden insanlar akın akın İstanbul'a gelmeye başladı. Peloponnes'ten, hatta Doğu Anadolu'da Trabzon'dan Rumlar; Balkanlardan Slavlar; Anadolu'dan ve Orta Asya'dan Türkler; İran, Irak, Suriye ve Mısır'dan Türk olmayan Müslümanlar; İspanya, Almanya ve İtalya'dan da Hıristiyanların zulmünden kaçan Yahudiler geldi. Oldukça kısa bir süre sonra Bizanslıların geride bıraktığı yıkıntılar yepyeni bir canlılıkla doldu. Mehmet bir yandan da geç-Bizans döneminde viraneliğe yüz tutmuş kentin dış görünümünü yenilemeye başladı. Osmanlı ordusuna eski yapıları, caddeleri, su kemerlerini, köprüleri ve benzerlerini onarmak, gerekli görülen yerlerde de bunların yenilerini yapmak görevini verdi. Sağlık tesisleri modernleştirildi. Kentin yiyecek ihtiyacı, imparatorluğun dört bir yanından sağlandı. Mehmet, kentin ekonomik açıdan yeniden canlanmasına özellikle önem verdi: Üstü kapalı bir pazar yeri kurdurdu; *Kapalı Çarşı* denilen bu yer, kısa sürede sanayi ve ticaret alanlarında yeni uyanan bir etkinliğin merkezi oldu. Kendi sarayını, adını I. Bayazıt'tan alan ve bugün İstanbul Üniversitesinin bulunduğu meydanın yanında kurdu. Bu sarayın çok küçük ve yeterince merkezi olmadığı anlaşılınca da, 1465'te –kuzeydeki kapısından dolayı *Topkapı Sarayı* denilen– "Yeni Saray"ın inşasına başlandı.

Mehmet bir hayli zamanını da, imparatorluğun sınırlarını Avrupa'da ve Asya'da genişletmekle geçirdi. Bu sırada öncelikle izlediği politika, kendisinin ve hanedanının iktidarını yaratmış bulunan, genellikle de *devşirmelerden* oluşan sınıfın gücünü artırmak oldu. Aynı amaçla Bizanslıların ve Selçukluların meşru halefi olmasını tartışma konusu yapabilecek son hanedanları saf dışı etmeyi denedi. Aynı zamanda Balkanlarda ve Anadolu'da artakalmış vasal hükümdarlıkları, daha doğrudan ve daha sıkı merkeze bağlanmış hükümet biçimleriyle değiştirmeye çalıştı. Sonunda Osmanlı egemenliğini II. Murat'ın belirlediği sınırların ötelerine götürdü. 1454'ten 1463'e kadar etkinliklerinin ağırlık merkezini Balkanlar oluşturdu. 1444'te yeniden kurulmuş bulunan bağımsız Sırp Krallığı, bölgede bir gedik oluşturduğundan, Macarlar bundan yararlanarak Osmanlı egemenliğindeki Balkan-

ların kalbine kadar etkili olabilmekteydiler. Mehmet, 1454-55'te iki büyük sefer düzenleyerek burasını ülkesine kattı. Peloponnes'te ayakta kalmış iki Bizanslı prens arasındaki rekabetten yararlanarak burayı 1458 ve 1460 yılları arasında işgal etti ve böylece aynı zamanda Bizans tahtında hak iddia edebilecek son önemli Bizanslıları da ortadan kaldırmış oldu. Osmanlıların Adriyatik yönündeki yayılma politikasından duyduğu huzursuzluğu azalmış olan Venedik, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Venedikli tüccarlara serbestçe dolaşma izni ve bu tüccarların mallarından da yüzde iki gibi hayli düşük bir gümrük rüsumu alınması hakkını elde etti. Buna ek olarak Venedik'e, İstanbul'da sürekli bir ticaret misyonu *(Balyoz)* bulundurma ayrıcalığı da tanındı. Bütün bunlar, sadece Kırım'da ve Archipelagos adalarında serbest yapılabilen ve bunun için de düzenli haraç vermek zorunda olan Cenova karşısında Venedik'in açıkça tercih edildiğini göstermekteydi. Gerçi Peloponnes'in büyük kesimi Mehmet'in elindeydi, ama Venedik de deniz yoluyla takviye ettiği ve daha sonraki Türk saldırılarında direniş üsleri olarak yararlandığı Nauplia, Modon ve Koron kalelerine sahipti. 1463'te yerli Rum halkı Argos kalesini Mehmet'e verince, Venedik buna Peloponnes'te genel bir saldırıya geçerek tepki gösterdi; bu da çok uzun sürecek (1463-1479) ikinci Osmanlı-Venedik Savaşını başlattı. Bu savaş sürüncemede kalınca, Mehmet başka bölgelerde çeşitli önemli ilerlemeler gerçekleştirdi. 1459 ve 1475 arasında Cenova'nın Karadeniz kıyılarında kurduğu bütün ticaret kolonilerini ve yerleşim merkezlerini ülkesine kattı; Amasra 1459'da, Sinop 1460'ta, Trabzon 1461'de, Kefe 1475'te Osmanlı egemenliğine girdi. Bu arada Kırım Tatar Hanı Giray'ı, Osmanlı egemenliğine bağlanmak zorunda bıraktı; bu şekilde de kendisine ve halefleri ne hem önemli bir gelir, hem de asker kaynağı sağlamış oldu. 1463'te Bogomillerin yardımıyla Bosna'yı işgal ve ilhak etti. Bu Bogomiller, ikiciliğe dayalı Manihetzm'in bir mezhebindendiler; özellikle Bosna'da yaygınlık kazanmış bu mezhep mensupları, Katolik Macaristan'ın ağır baskılarına maruz kalmışlardı. Bu yüzden de İslam egemenliğini, Hıristiyanlarınkine tercih ettiler. Ülkenin fethinden sonra da Bogomillerin büyük çoğunluğu İslamiyeti kabul etti, daha sonraları Osmanlı olarak, bu bölgede kırsal kesim aristokrasisinin en önemli kesimini oluşturdular. Venedik, en büyük başarısını Arnavutluk'ta İskender Beyin direnişini desteklemede gösterdi; çünkü Mehmet, onların Adriyatik üzerinden ikmal yollarını kesememiş ve Arnavutluk'un geçit vermez dağlarına düzenli birliklerini gönderememişti. Sonunda Mehmet, Arnavutluk'u Anadolu'dan gelen düzensiz Türkmen birliklerine bıraktı; bunlar zamanla Arnavutluk halkını hırpaladılar ve yöreye yerleşerek bugün Anavutluk'ta yaşayan Müslüman halkın temelini oluşturdular.

1464'te toplanan Ancona Konsili'nde Papa, Osmanlılara karşı yeni bir haçlı seferi hazırlatmayı başaramadı, fakat Venedik'in yardımıyla hiç değilse Mehmet'i kısmen de olsa Avrupa'daki hedeflerinden uzaklaştırma amacına ulaştı. Mehmet'in doğudaki düşmanları Osmanlı topraklarına saldırmaya kalkışmışlardı; bunlar Türkmen beyliği Karaman ile Timurlenk'in haleflerini İran'dan kovmuş ünlü Uzun Hasan'ın önderi olduğu Akkoyunlu Türkmen hanedanıydı. Bunun üzerine Mehmet, Karaman'daki hanedan çekişmelerinden de yararlanarak bütün Karaman topraklarını 1468'de Osmanlı ülkesine kattı ve böylece Anadolu'daki topraklarını Fırat Irmağına kadar genişletmiş oldu. Fakat Karaman hanedanından bazıları Toros Dağlarına kaçarak ordaki aşiretleri Osmanlılara karşı ayaklandırmayı başardılar. Bir yüzyıl önce Timurlenk'in yaptığı gibi, bu sefer de Uzun Hasan, taçlarını kaybetmiş Anadolu Türkmen beylerinin koruyuculuğunu üstlendi. Türkmen aşiret önderlerinin birçoğu bütün kuvvetleriyle ona katıldı ve Anadolu'da Osmanlılara karşı büyük bir saldırının hazırlıklarına geçildi; aynı zamanda Venedik ve Rodos şövalyeleriyle de koordine bir saldırı için 1472'de anlaşma yapılmıştı. Uzun Hasan ile yandaşları Anadolu'ya girip Tokat'ı yakıp yıktılar ve batıda Akşehir'e kadar ilerlediler. Öte yandan Venedik de Peloponnes'teki askeri etkinliklerini artırdı; Macarlar da Sırbistan'a girdi ve İskender Bey Bosna'ya saldırdı. Hazırlanan plana göre Uzun Hasan, otuz bin kişilik bir orduyu Akdeniz kıyısına getirecek ve bu ordu saldırmak üzere Venedik donanmasınca İstanbul'a taşınacaktı.

Durum gerçekten çok kaygı vericiydi; ne var ki II. Mehmet bunun hakkından geldi. Balkanlardaki sınırlarının güvenliğini emrindekilere havale ederek Anadolu'ya geçti; yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu kurdu ve 1473'te Uzun Hasan'ı Başkent'in güneybatısında Otlukbeli'nde yenerek kaçmaya mecbur etti. Bunun sonucu olarak da Akkoyunluların önderini, Anadolu'da elde ettiği bütün topraklardan ve haklardan vazgeçmek; Mehmet'in Karaman'ı ve öteki Türkmen beyliklerini fethetmiş olduğunu tanımak ve buraların eski hükümdarlarını Osmanlılara teslim etmek zorunda bıraktı. Böylece bu tehlike ortadan kaldırılmış oldu. Kısa bir süre sonra da bir Osmanlı ordusu Toroslarda ayaklanmış bulunan aşiretleri yenilgiye uğrattı ve Küçük Asya'nın Kilikya'daki Küçük Ermenistan'ın geri kalan kesimini de alarak 1474'te Anadolu'nun fethini tamamladı. Bu fetihle Mehmet, Mısır ve Suriye'de egemen olan Memluk devletiyle (1250-1517) doğrudan temasa geçmiş oluyordu. Memluklar da Kilikya ve Doğu Anadolu'ya, özellikle de iki imparatorluk arasında sınır oluşturan, Fırat kıyısındaki Dulkadir Türkmen beyliğine ilgi duyuyorlardı. Memluklar gerçi Uzun Hasan'ı açıkça desteklemekten kaçınmışlardı; fakat 1466 ve 1471 arasında

Mehmet'in başka bölgelerde uğraşmasından yararlanarak Dulkadir Beyliğini ilhak etmişler ve burayı yöreye ilişkin yayılma planları için bir çıkış yeri yapmışlardı. Bu da Mehmet'in, Suriye bölgesinde talan akınları düzenletmesine neden oldu. O günlerde Yakındoğu'nun bu en büyük iki Müslüman imparatorluğu arasında bir savaş ihtimali çok yakın görünüyordu. Fakat Mehmet, Memluklara karşı büyük bir sefere girişecek durumda değildi, yoğun biçimde başka cephelerde uğraşmaktaydı; zaten Memluklar da siyasal bakımdan çöküş dönemine çoktan girmiş bulunuyorlardı; nitekim bu da onları elli yıl sonra imparatorluklarının yıkılmasına götürecekti. Bu nedenlerden ötürü savaş, talan akınları ve sınır çatışmalarıyla kısıtlı kaldı. İki imparatorluk arasındaki anlaşmazlığın nedeni ortadan kalkmadığı için de gerginlik, Mehmet'in halefleri zamanında da aynen sürüp gitti.

Uzun Hasan yenilmiş, Karaman ortadan kaldırılmış, Memluklar da büyük çapta tarafsızlaştırılmıştı. Bu bakımdan Mehmet ilgisini yeniden Avrupa'ya yöneltme olanağını buldu. 1474 ve 1477'de İskender Beyin başkenti İşkodra'yı kuşattı ve bir yandan da Türkmenleri bütün Adriyatik kıyıları boyunca Venedik'e, hatta Venedik'in içine kadar yakıp yıkıcı talan akınlarına gönderdi. Bu da sonunda Venedik'i, 1479'da bir barışa razı olmaya zorladı; bu anlaşmayla Venedik, Arnavutluk ve Peloponnes'teki bütün kalelerden çekiliyor, her yıl belirli bir haraç ödemeyi kabul ediyor ve Osmanlı egemenliğini tanımasına karşılık da imparatorluk topraklarında ticaret hakkını elde ediyordu. Akdeniz'deki en güçlü denizci devleti karşısında kazandığı zafer Mehmet'i, donanmasıyla iki saldırı düzenletecek kadar yüreklendirdi. İlkin Rodos'u, Akdeniz'e yayılmak için gerekli bu kapıyı fethetmeyi denedi; fakat adayı 1309'dan beri ellerinde tutan Johanniter şövalyeleri tarafından çok ağır yenilgiye uğratıldı. O sırada Gedik Ahmet Paşa büyük bir Osmanlı donanmasını Güney İtalya'da Otranto'ya götürmüştü. Osmanlılar, İtalyan kent devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak, Mehmet'in, imparatorluğun sınırlarını Batı Avrupa'ya doğru genişletmek planını gerçekleştirmeye başlayabileceklerini umuyorlardı. 11 Ağustos 1480'de Otranto fazla güçlük çekilmeden alındı; kısa bir süre sonra da, ertesi yıl kuzeye doğru çok daha büyük bir sefere, büyük bir Osmanlı ordusunun İtalya'ya taşınması hazırlıklarına başlandı. İtalya paniğe kapıldı; Papa Fransa'ya kaçmaya hazırlandı. Fakat Mehmet'in 1481 yılı başlarında ölümü, tam da son arzusu gerçekleşme yoluna girer gibi göründüğü bir sırada, planlanmış girişimine son verdi. Bununla birlikte II. Mehmet, hükümdarlığının otuz yılı içinde "her iki denizin ve her iki kıtanın efendisi" olmayı başarmış bulunuyordu. Anadolu'da ve Güneydoğu Avrupa'da, daha sonraki dört yüzyıl boyunca varlığını sürdürecek bir Osmanlı egemenliğinin temellerini atmıştı.

II. Mehmet, Osmanlı tarihinde yalnızca fetihleriyle tanınmaz. Onun hükümdarlık dönemi, fethedilen illerin birbiriyle kaynaştığı, devletin ve toplumun –Osmanlı İmparatorluğunun daha sonraki yüzyıllarda karakteristiği olacak– kurumlarının yerlerine oturduğu bir sürecin başlangıcını oluşturur. Osmanlı merkezi hükümetinin önemli kurumlarını, tam da Osmanlıların Bizans hükümetinin merkezini kontrol altına aldıkları sırada geliştirmeleri nedeniyle, bu kurumlarda Bizans etkisinin kendisini güçlü biçimde hissettirmesini kaçınılmaz kılmıştı. Bu da, Mehmet'in döneminde, sultanın mevkiinin ve iktidarının neden daha önceki dönemlerdekinden çok daha fazla otokratik olduğunu açıklar. Bizans sarayının karmaşık hiyerarşisi ve külfetli protokolü, sultanın sarayının hiyerarşi ve protokolüne aktarılmış; burda da sultanı tebaasından ayırmak ve onu isteklerine soru sorulmadan, itiraz edilmeden boyun eğilmesi gereken, yanına varılmaz ve uzak bir hükümdar yapmak amacına ulaşılmıştır. Nitekim yeni *Topkapı Sarayı*, yapı tarzıyla bunu psikolojik olarak dışa vuruyor ve böylece sultanın yeni rolünü taşlarda cisimleştiriyordu. Mehmet zamanında, sultana kendinden öncekilere oranla çok daha az kısıtlanmış bir iktidar verilmesi için çeşitli yollar denendi. Bunların birincisi de, hayatları, maddi varlıkları ve durumlarıyla efendilerinin ve şeflerinin tam anlamıyla buyruğu altında olan *kapıkullarının*, imparatorluk içinde egemen sınıf haline getirilmesidir. Gerçi eski Türk aristokrasisi büsbütün yok edilip bütün önemli görevlerden uzaklaştırılmadı; ama II. Mehmet, devşirme sistemiyle güvenilir *kapıkulları* grubu oluşturmayı sürdürdü; böylece her iki sınıfı birbirine karşı kullanıp her ikisinin de sadakatını ve hizmetini sağladı. *Devşirmeler*, güçlerinin siyasal ve parasal kaynaklarına bir de Yeniçeri ordusu için acemi er tedarik etmek ve bu piyade birliklerini denetim altında bulundurmak imtiyazını katmışlardı; Yeniçeri ordusu ise barutun sağladığı üstünlüğü öğrenmiş ve imparatorluğa yeni girmiş ateşli silahları kullanabilecek şekilde örgütlenip eğitilmişti. Buna karşılık yeni silahları kullanmada istek ve yetenek göstermeyen Türk aristokrasisi, feodal yapılı *sipahi* süvarileriyle ittifaklarının çerçevesi içinde askeri açıdan yaşlanmaya mahkûmdu.

Sultan, bir de gayrımüslim birliklerin çıkarlarını kendisininkiyle birleştirerek otoritesini biraz daha artırdı. Mehmet, *millet* denilen cemaatların önderlerine, cemaatlarındaki insanlar üzerinde ancak Hıristiyan devletlerde sahip olabilecekleri derecede geniş yetkiler tanıyarak, onların bu hali kendileri için hem avantajlı görmelerini, hem de yeni devletin devamını ve bu durumu sürdürecek her hükümdarın iktidarını desteklemelerini sağladı. Ne var ki bu durum, sultanın bütün tebaası üzerinde doğrudan doğruya bir Türk-İslam egemenliği kurmasını isteyen birçok devlet ileri gelenlerinin arzusuna aykırıydı. Mehmet,

ticaret ve sanayii de teşvik etti, ekonomik kalkınmayı yeniden sağlamak için para değerini imparatorluk sınırları içinde sabitleştirdi. Böylece de çıkarları kendisinin ve yarattığı imparatorluğun çıkarlarına sımsıkı bağlı, etkileme gücü yüksek, zengin bir sınıfın oluşmasına yol açtı.

Mehmet biraz daha ileri gidip Osmanlı hükümetinde ve ordusunda sorumlu yerlere, yalnızca *kapıkulu* olmayı kabul etmiş kişilerin kabul edilebilmesi düzenini getirerek iktidarını pekiştirdi. Artık gerek Türk aristokrasisinden, gerekse *devşirme* sınıfından olanlar, ancak sahip oldukları imtiyazlarının sınırlanmasına katlandıkları, yani efendilerine ve şeflerine kesinkes itaat ettikleri ve hayatlarını olsun, servetlerini olsun onların hizmetine adadıkları sürece *kapıkullarına* katılabileceklerdi. O günden sonra bütün vezirler, komutanlar, yargıçlar, valiler, tımar sahipleri, vergi mültezimleri ve benzeri görevler üstlenenler *kapıkulu* yapıldı ve bu yolla hepsi sultanın iradesine bağımlı kılındı. Böylece de genişleyen imparatorluğun kurumlarının, doğrudan hükümdarın yönetiminde merkezileştiği bir süreç başladı; böylesi bir duruma, Önasya'da Osmanlılardan önce kurulmuş devletler pek ender ulaşabilmişlerdir. Herhangi başka bir nedenden çok, özellikle bu nedenden ötürü de, Osmanlı İmparatorluğunun kendinden önce Orta Asya'da ve Yakındoğu'da var olmuş Türk devletlerininki gibi bir yazgısı olmadı. Bu devletlerde egemen hanedanın üyelerine eski Türk ilkesine uyarak eşit egemenlik hakkı verilmiş ve bu yüzden de hepsi kısa sürede parçalanmışlardı. Oysa Mehmet ve halefleri, egemenliğin paylaşılmazlığı ilkesini uygulayıp egemen sınıfın bütün üyelerini tek bir hükümdarın iradesine bağladılar. Bu ilke eski Türk töresinin yerine geçen apaçık bir tahta çıkma hakkıyla geliştirildi. Eski Türk töresine göre yeni hükümdarın kim olacağını belirleyen Tanrıydı. İlk Osmanlılarda bu töre geçerli olmuştu. Sultanın bütün oğullarının tahta çıkmak konusunda eşit hakları bulunduğundan, her hükümdarın ölümünü varisler arasında kaçınılmaz taht kavgaları izlemişti. II. Mehmet, bu sorunu değişik biçimlerde çözmeye uğraştı. İlk taht adaylarının çevresini doğrudan denetleyebildiği oğullarıyla sınırlandırabilmek için, yaşı henüz küçük olan kardeşi Ahmet'i boğdurdu. Böylece de daha sonraki sultanların 17 yüzyıla kadar izleyecekleri, tahta çıkanın hanedan içi çatışmaları kısıtlamak için kardeşlerini öldürmek uygulamasını başlatmış oldu. Sadece kendi oğullarının canı bağışlandı; bunlar arasında en yetenekli olanın tahta çıkması istendiğinden, bunu da baba belirleyecekti. Sonunda Mehmet bütün bu düzenlemeleri ve buyrukları bir yasalar derlemesi *(kanunname)* halinde yazılı hukuka dönüştürüp kurumlaştırmaya başladı.Bu görev, ancak 16. yüzyılda Muhteşem Süleyman'ın padişahlığı sırasında tamamlanabildi.

II. Mehmet, yönetim ve askerlik alanlarında aldığı önlemlerde büyük çapta başarılı olmuştu; fakat ekonomisini iyi planlayıp yürütemediği için, oğlu ve halefi II. Bayazıt'ı ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştır. Mehmet'in en büyük problemi, gerek yaratmayı denediği yeni hükümet düzeninin, gerekse askeri girişimlerinin giderlerini karşılamak için yeterli paranın bulunmasıydı. Kendinden öncekilerin bıraktığı vergi sistemi, fethedilen bölgelerin çoğu *timarlara* bölündüğü ve bunların gelirleri yalnızca *timar* ve *zeamet* sahiplerine gittiği için, devlet hazinesine yeterli geliri getirmiyordu. Zorunlu gelirleri garantilemek için Mehmet, bir dizi önleme başvurdu; gerçi bunlar onu doğruca hedeflerine ulaştırdı; ama ekonomide de düzensizliğe ve bir hayli sıkıntılara neden oldu. İlk önlemi, bütün sikkeleri tedavülden kaldırtması ve daha düşük ayarlı yenilerini kestirmesiydi. Yeni sikkelerin piyasada tutunması için baskıya başvurdu; bu amaçla illere silahlı görevliler gönderdi; bunlar tüccarların evlerini ve kervansarayları aramak ve buralarda saklanan eski değerli sikkelere, hiçbir tazminat ödemeden el koymak yetkisine sahiptiler. Sikkelerin değerinin düşmesi, hızlı bir enflasyona neden oldu ve yükselen fiyatlar, sultanın daha önceleri onca zorlukla oluşturduğu ticaret ve sanayii büyük bir kargaşaya sürükledi. Yeni gelirler elde etme çabasında Mehmet tuz, sabun, mum gibi önemli malların üretimi ve sürümü için tekel sistemini icat etti ve bu tekelleri en çok para ödeyenlere kiraladı. Gerçi devlet hazinesi dev boyutlarda gelirler sağladı; ama halk yığınları alabildiğine yükselmiş fiyatlar ve vergi mültezimlerinin kişisel çıkarları için yarattıkları yapay darlık yüzünden çok sıkıntı çekti; bu da halk arasında büyük ölçüde hoşnutsuzluk ve karışıklık çıkmasına yol açtı. Sonunda II. Mehmet yeni bir ilke ortaya koyarak, devlet sınırları içinde kazanç getiren mülklerin her gelirinin sultana ait olduğunu ilan etti. Buna dayanarak kişilere ait olan *(mülk)* ve hayır amaçlı kurumlara ait olan *(vakıf)* topraklara geniş çapta el koyup bunları iltizam ve *timara* dönüştürdü. Bu da Mehmet'in probleminin giderilmesine yardımcı oldu ve ordusuna ödeme yapmasını sağladı; fakat bu önlemler, eskiden toprakların büyük kısmına sahip olanlar, özellikle de Türk aristokrasisi ve *ulema* denilen bilgin din adamları zümresi arasında çok şiddetli olumsuz tepkilere yol açtı; bunların hoşnutsuzluğu daha sonra II. Bayazıt (1481-1512) zamanında hem devleti hem sultanın durumunu sarsan bir tehdit halini aldı.

Bayazıt'ın hükümdarlık zamanı, birçok bakımdan Mehmet'in başarılarının pekiştirildiği ve iç politikada aldığı önlemlerle sosyal ve ekonomik güçlüklerin aşıldığı bir dönemdir. Böylece bu dönem daha sonraki sultanlara, yeni fetihler yapabilmelerini, gerek doğuda gerek batıda, ünlerine yeni ünler katabilmelerini sağlayacak güçlü bir temel hazırlamıştır.

Bayazıt'ın dış ilişkileri, temkinli davranması özelliğiyle kendinden öncekilerin ve sonrakilerin politikasından büyük ölçüde ayrılır. Böylesi bir çekingenlik için birçok neden aranabilirse de, bunların içinde kuşkusuz en önemlisi, babasının bıraktığı iç politika sorunlarıydı. Mehmet'in seferlerinin giderlerini karşılamak ve iç politikaya ilişkin büyük projelerini uygulamak için başvurulan ekonomik zorlamalar, imparatorluğu âdeta bir iç savaşa sürüklemişti. İstanbul'da iktidar kavgası yapan her iki hizip, *devşirme* partisi ile Türk aristokrasisi, bundan yararlandığı gibi çatışmanın sürmesini de teşvik etmişlerdir. Mehmet'in hükümdarlığı sırasında sıkıntı çekmiş bulunan Türk aristokrasisi, tahta çıkması konusunda ilkin Bayazıt'ı destekledi; onun hükümdar olması halinde, sürüp giden fetihlerin sona ereceğini ve önceden kazanılmış şeylerde istikrar sağlanması yolunda kesin bir adım atılacağını umuyorlardı; çünkü Bayazıt, kardeşi Cem Sultan'dan daha barış yanlısı ve daha temkinliydi. Gelgelelim Bayazıt ile Türk aristokrasisi arasında kurulan ittifak, Mehmet'in padişahlığının son yıllarında bozuldu. Bozulmanın nedeni, hükümdarın *devşirme* hizbinin güçlendirilmesinde çok ileri gitmesi ve fetihlerinden elde edilenlerin çoğunu onlara vererek, bu hizbin Konstantinopel'in fethinden önce Türk aristokrasisinin sahip bulunduğu güce denk bir güce ulaşmasını sağlamasının, Türk aristokrasisince fark edilmeye başlanmasıydı. Bu durumu değiştirmek için Mehmet, yeni fethedilen yerleri bu sefer Türk aristokrasisine dağıttı; böylece de her iki hizip arasındaki güç dengesi yavaş yavaş yeniden kuruldu. Şimdi yeni fetihlerden çıkar sağlamış bulunan Türk aristokrasisi, Mehmet'in padişahlığının sonlarına doğru Cem Sultan'a yakınlaşınca, *devşirme* partisi ile Bayazıt –her iki taraf da istemediği halde– bir ittifaka zorlandı. Mehmet ölünce *devşirme* partisi, başkentteki askeri üstünlüğüne dayanarak Bayazıt'ı tahta çıkardı. Cem ise Türk aristokrasisinden destek gördüğü Anadolu'ya kaçarak kardeşine karşı bir ayaklanma başlattı; bu ayaklanma 1495'e kadar sürecek ve Bayazıt'ı büyük fetihlere girişmekten alıkoyacaktır. Böyle olmasını da kendisi ve yakın çevresi çok istemiş olmalıdırlar. Cem'in ayaklanması, birbirinden kesin çizgilerle ayrılan üç devrede gerçekleşti: 1481 Nisanından Haziranına kadar süren birinci devresinde Cem, eski Osmanlı başkenti Bursa'ya giderek, orda kendini Anadolu'nun sultanı ilan etti ve kardeşine imparatorluğu bölüşmeyi önerdi; buna göre Bayazıt, başkenti İstanbul'dan Rumeli'yi yönetecekti. Ne var ki Bayazıt, babasının padişahlığı zamanında, uzun süre kendisini desteklemiş bulunan aristokratları kısa sürede yanına çekmeyi ve bunu da tahta çıkmasını sağlamış olan *devşirmelerle* bozuşmadan yapmayı başardığından Cem pek az destek gördü. 20 Haziran 1481'de Yenişehir Savaşında Bayazıt'a yenilip Suriye'ye, Memlukların yanına kaçtı. Cem ayaklanmasının ikinci devresi 1482'de, 26

Marttan 17 Temmuza kadar sürdü. Memluklar, Cem'in yardımıyla Doğu Anadolu'da Osmanlıları zayıflatabileceklerini umduklarından, onu büyük çapta asker ve silahla desteklemişlerdi. Aynı şekilde Memluklara sığınmış olan eski Karaman Beyinden de destek gören Cem, Anadolu'ya döndü. Fakat tam bu sırada Anadolu'daki Türkmenlerin çoğu, Bayazıt'ın Şii eğilimlerinden ötürü, Osmanlı egemenliğiyle uzlaşmış bulunuyorlardı; bu yüzden Cem, bir kez daha başarısızlığa uğrayarak, yakınlarıyla birlikte ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Böylece on iki yıl sürgünde, pek bir şey yapamadan geçecek olan üçüncü devre başladı (1483-1495). Cem, ilkin Rodos'taki Johanniter Şövalyelerinin eline düştü, daha sonra da onu Osmanlılara karşı yeni bir haçlı seferinin önderi olarak kullanmak isteyen Papa'nın. Böyle bir sefer planı hazırlandıysa da, bu girişim için gerekli birlikleri sağlayacak devletler, Osmanlı gücünden hâlâ düpedüz korktuklarından, sultanı kendilerine karşı harekete geçirebilecek davranışlardan kaçındılar. Bu sırada Cem'i konuk edenlerin hepsi, şehzadenin geçiminin karşılanması, aynı zamanda da eyleme geçmesinin önlenmesi için Bayazıt'ın gizlice gönderdiği paraları kabul ettiler. Cem'in 1495'te zehirlenerek ölmesinde, herhalde böyle bir paranın katkısı vardı. Bayazıt için bu tehlike sonunda böylece ortadan kalkmış oldu.

İç politika bakımından Bayazıt döneminde en zor problem, iktidarı için ona yardım etmiş ve tahta çıkmasından sonra da orduda ve yönetimde en önemli görevlere gelmiş bulunan *devşirme* önderlerinin, sultanın otoritesine boyun eğmelerini sağlamaktı. Bayazıt meydana gelmiş bu durumu kabul ediyormuş gibi görünürken, bir yandan Türk aristokrasisinin ileri gelenleriyle gizlice temasa geçti; onları sessizce anahtar mevkilere getirdi; hatta onlara yeniçerilerin komutasını bile verdi. Bu düzenlemeleri yaptıktan sonra, en önemli *devşirme* önderlerini idam ettirdi veya sürgüne yolladı; yeniçeri ordusunu denetlemesinde başgösteren ciddi bir direnişi de bastırdı. Böylece Bayazıt, Türk aristokrasisine yeniden *devşirme* partisininkine denk bir iktidar mevkii vermiş oldu ve o günden itibaren bütün saltanatı süresince, her iki hizibi dengede ve denetimi altında tutmaya özen gösterdi. Bu hiziplerden birini veya öbürünü değişik zamanlarda hoşnut etme zorunluluğu da onun iç ve dış politikasını belirledi.

Bayazıt'ın birinci hedefi, Mehmet'in yaptığı fetihleri pekiştirmekti; bir yönetim örgütü kurarak bunun yardımıyla yeni kazanılan bölgeleri, devletin zenginliğinden çok, bu hiziplerden birinin ya da öbürünün çıkarına yararlı kılmak istedi. Bu amaca ulaşmak için de, babası tarafından el konulmuş toprakların çoğunu ilk sahiplerine geri verdirdi. Çeşitli illerde eşit vergi oranları uygulandı; böylece çiftçilerin, tüccarların ve zenaatkârların, Mehmet'in hükümdarlığı dönemindeki gibi

eşitsizliklere ve aşırılıklara neden olmaksızın, hükümeti parasal açıdan destekleme görevlerini yerine getirmeleri sağlandı. Bu konuda *Avarız-i Divaniyye*'nin (Savaş Bütçesi'nin) kurulması çok büyük önem taşır; bu bütçe, bir savaşın olağandışı ihtiyaçlarını karşılamak için barış zamanında toplanan vergilerden oluşuyordu ve Mehmet'in padişahlığı zamanında imparatorluğun ekonomisini felce uğratmış olan el koyma ve fazladan vergi alma gibi uygulamalara dayanmıyordu. Bayazıt zamanında ayrıca sikkenin değerini eski haline getirmek için çabalar harcandığından, bütün bu çalışmaların sonucu ekonominin yeniden canlanması oldu. Bayazıt, fethedilen bölgelerde o zamana kadar hükümetlerin vasallerin elinde bulunduğu illerde, bir doğrudan vergi sistemi uygulayarak yönetimi güçlendirdi. Yıllık gelir ve gideri denkleyen bir çeşit planını ilk kez yaptırarak, merkezi maliye yönetimini de yeniden örgütledi.

Kültür alanında daha önceki elli yılın özelliği olan "Avrupalılaşma" eğilimine karşı Bayazıt şiddetli bir tepki gösterdi. Kendisi henüz Anadolu'da bir şehzadeyken çevresine toplanmış *ulema*'nın etkisinde kaldı. Bu din bilginleri, Büyük Selçuklular zamanındakine benzer bir şekilde, Sünniliğin yeniden güçlendirilmesinin zorunlu olduğu; böylece İslamiyetin gerek II. Mehmet zamanın materyalizminden, gerekse Türkmen aşiretleri arasında yayılması, Doğu Anadolu'da Sünni Osmanlı devleti için gittikçe daha büyük bir tehlike oluşturan Şiilikten kurtulacağı görüşünü temsil ediyorlardı. Bu *ulemanın* teşvikiyle Bayazıt, Sünni İslamiyet kurumlarını pekiştirdiği gibi, *ulemanın* tüm imparatorluktaki hiyerarşisini ve etkisini de düzenledi.

Öte yandan Bayazıt, hem doğuda hem de batıda, bir dizi sefere girişmek zorunda kaldı; bunlara da yalnızca maiyetindekilerin desteğini kazanmak ve önder olarak İslam dünyasındaki yerini sağlamlaştırmak için değil, düpedüz çağın gereklerinden ötürü girişti. Osmanlı fetihleri Avrupa'da Tuna ve Sava ırmaklarının güneyinde Hersek'in (1483'te) işgaliyle bir daire çizmiş, sadece Belgrad, Osmanlı egemenlik alanının dışında kalmıştı. Bayazıt önce Osmanlı sınırlarını kuzeydoğuda Tuna'nın ötesine doğru genişleterek Karadeniz kıyıları boyunca ilerledi, Tuna ve Dinyester ırmaklarının denize döküldüğü yerde bulunan Kilia ve Akkerman limanlarını fethetti (1484). Her iki liman da Kuzey Avrupa'nın Karadeniz ve Akdenizle ticareti için önemli yerleşim merkeziydi; öyleki buraya sahip olması Bayazıt'ın Avrupa'daki ekonomik ve siyasal gücünü artırmıştı. Bundan başka Bayazıt, Moldavya Prensi Büyük Stephan'ın, vasal olarak Osmanlı egemenliğini tanımak zorunda bıraktı; bu da daha sonraki Romanya prensliklerini imparatorluğa katma hareketinin ilk adımı oldu. Ortaya çıkan yeni durum, Polonya'nın Karadeniz'e ve Kırım'a doğru ilerleme arzularına bir engel oluş-

turmuştu. Bu yüzden ilk Osmanlı-Polonya savaşı çıktı. Polonyalılar 1483 ve 1489 arasında, Dinyester üzerinden Osmanlılar üzerine üç defa saldırıya geçtiler; Osmanlılar da talan akınlarıyla bu saldırılara misilleme yaptılar ve savaş hiçbir kalıcı sonuç vermedi. Bayazıt bu bölgede yapmış olduğu fetihlerden dolayı memnundu, bu kadarla yetiniyordu; Polonyalılar ise bu sırada Moskova Prensliğinin III. İvan (1462-1505) yönetiminde durmadan yayılmasını önlemeye çalışıyordu. Bu yüzden iki taraf da savaşta yeni etkinliklerden kaçınmaktaydı ve 1484'te cepheye tam bir hareketsizlik geldi.

İmparatorluğun doğuda daha önceki fetihlerle Fırat'a kadar genişlemiş olması, Bayazıt'ı Memluk devletiyle bir anlaşmazlığın mirasçısı yapmıştı. Bu anlaşmazlıkta Kilikya'nın büyük bir bölümüyle Van Gölünün güneyindeki dağları elinde tutan bağımsız küçük Dulgadir Beyliğinin kontrolü söz konusuydu. Anlaşmazlığın açıkça ortaya çıkmasını Bayazıt'ın girişimleri hızlandırdı –daha önce selefi II. Mehmet'in de buna katkıları olmuştu–. Bayazıt, uzun zamandan beri Memluk egemenliği altında bulunan Mekke ve Medine kutsal kentlerinde bir pozisyon elde ederek Müslüman dünyasındaki önder rolünü pekiştirmişti. Cem Sultan'ın Memluklar tarafından desteklenmesi, ilişkileri daha da kötüleştirmiş, silahlı bir hesaplaşmayı kaçınılmaz duruma sokmuştu. Ne var ki Bayazıt, dikkatini başka sorunlar üzerinde yoğunlaştırdığından, açıkça bir savaşa girmekten olabildiğince uzun süre kaçınmak istiyordu. 1485 ve 1491 arasında Osmanlılar ile Memluklar ikide bir silahlı çatışmalara girdiler; fakat her iki taraf da asıl kuvvetlerini cepheye göndermediği için, çarpışmalar plansızdı ve sonuçsuz kaldı. Sonunda Memluklar, Dulgadir üzerinde egemenliği elde etmeyi başardılar ve Osmanlıların, kutsal kentlerde kendilerine herhangi bir yer sağlamalarını da engellediler. Böylece anlaşmazlığın en önemli noktaları yine de çözümlenmemiş halde kaldı.

Memluklar karşısında kesin kararlı davranamamış olmasının içteki etkilerini gidermek için Bayazıt, Avrupa'da harekete geçti. Macarların taht kavgasıyla uğraşmalarından yararlanarak Belgrad'ı ellerinden almak istedi; fakat başarı kazanamadı. Transilvanya, Karenti ve Hırvatistan'a yaptırdığı bütün talan akınları da püskürtüldü. Sonunda 1495'te –Cem Sultan'ın öldüğü yıl– Macarlarla yeni bir barış antlaşması imzalandı; Bayazıt hedeflerinden bir tanesine bile ulaşamamıştı. Bu durumda Bayazıt, savaşçı eğilimleri daha fazla olan maiyetinin gözünde durumunu düzeltmek için Avrupa'daki baş düşmanı Venedik'e yönelmek zorunda kaldı. Venedik, 1463-1479 Osmanlı-Venedik Savaşında Peloponnes, Arnavutluk ve Dalmaçya'daki bütün yerlerini kaybettikten sonra bu bölgelerde sultana karşı ayaklanmalar çıkartmak için kışkırtmalarda bulunuyor, böylece ortaya çıkabilecek uygun bir

fırsattan yararlanarak buraları yeniden ele geçirmeyi umuyordu. Venedik bu arada, 1489'da Kıbrıs'ı almayı ve burda büyük bir donanma ve ticaret üssü kurmayı başarmıştı. Bayazıt, bu adayı Memluklara karşı hareket üssü olarak kullanmak konusunda kararlı olduğundan, Kıbrıs'ın stratejik ve politik önemi, sultana er geç burayı fethini -Doğu Akdeniz bölgesinde egemenlik kurmak istiyorsa- zorunlu kılıyordu. Bayazıt bundan başka Peloponnes'teki son Venedik limanları olan Navarino, Modon ve Koron üzerinde kontrolünü kesinleştirmek de istiyordu; çünkü Osmanlı deniz gücünü Doğu Akdeniz'de sağlam biçimde yerleştirmek arzusundaydı. Ne var ki bu durum, 1499'dan 1503'e kadar sürecek yeni bir Osmanlı-Venedik savaşına neden oldu. Bayazıt, Osmanlı kara ordusunu Peloponnes'e gönderdi; bu sırada yeni Osmanlı donanması da Burak Reis'in komutasında ilk büyük girişimi için denize açılmıştı. Osmanlılar karada da, denizde de başarılı oldular. Fakat bir süre sonra Venedik, Macaristan'ın da savaşa girmesini sağladı; ardından Polonya, Moldavya Prensliği ve Rusya da, Karadeniz bölgesinde kaybetmiş oldukları yerleri Bayazıt'tan geri almak için savaş hazırlığına başladı. Akdeniz'de ise İspanya, Portekiz, Fransa, Rodos Şövalyeleri ve Papalık, Venedik donanmasını desteklediler. Bir yandan böyle bir Avrupa koalisyonunun, öte yandan Anadolu'da beliren yeni zorlukların kendisini tehdit etmesi karşısında, Bayazıt barış istedi. 1502 Eylülünde yapılan yeni bir antlaşmayla Venedik, Osmanlılara Peloponnes'te fethettikleri bütün kaleleri, Arnavutluk'ta Draç'ı (Durazzo) ve Yunanistan'ın Kefalonya Adasını vermeyi, ayrıca sultana her yıl eskisi gibi haraç ödemeyi kabul etti. Karşılık olarak da Osmanlı ticaretindeki ayrıcalıklı yerine yeniden kavuşuyordu; ayrıca savaş sırasında el konulmuş olan bütün Venedik malları ile Yunanistan'ın Santa Mora Adasını Bayazıt Venediklilere geri veriyordu. Macaristan ve Kuzey Avrupalı müttefikleriyle 25 Mart 1503'te, savaştan önceki durumu esas alan bir barış imzalandı; bu antlaşmada Bayazıt, Tuna'nın kuzeyindeki bölgede savaşçılarının talan akınları yapmasını önlemeyi ve Belgrad dolaylarında yeni kazanılmış bütün toprakları Macaristan'a geri vermeyi kabul ediyordu. Bu savaşla Venedik, Osmanlı deniz gücünü Akdeniz'in doğusunda ve Osmanlıların Tuna'nın kuzeyinde karada yapacakları etkinliklerini tehdit edebilecek bir devlet olma durumunu kaybetmişti. Yeni deniz üsleri, Osmanlı donanmasının Akdeniz'de bir büyük güç durumuna yükselmesine olanak verdi. Bu savaş aynı zamanda Osmanlıların Avrupa diplomasisine girişini de göstermekteydi; o günden sonra sultan, Avrupa diplomasisinde gittikçe daha çok önem kazanacak bir etmen olacak; Avrupa'nın çeşitli ittifak ve paktlarında hep hesaba katılması, planlarına, uzlaşmalarına ve sözleşmelerine hep alınması gerekecektir. Böylece batıda kazanılan bu güvenlik ortamı, Bayazıt'ın halefi Selim'e, doğuda geniş çaplı fetihlere

girişmek, ardından da Muhteşem Süleyman'a, Bayazıt'ın geride bıraktığı bu elverişli stratejik durum sayesinde, Tuna'nın kuzeyinde yeni fetihler gerçekleştirmesi olanağını verecektir.

Gelgelelim Bayazıt'ın kendisi, sağlamış olduğu durumun avantajlarından yararlanamadı; çünkü hükümdarlığının son yıllarında Doğu Anadolu'da büyüyen gailelerle uğraşmak bütün vaktini almıştı. Merkezi hükümet için en büyük problem, Türkmen göçebeler üzerindeki kontrolün hızla yitirilmesiydi; bu göçebeler, Safavi hanedanı kurucuları tarafından İran'da propagandası yapılan yeni Şii görüşlerin etkisi altında kalarak, gittikçe daha sık ayaklanmaktaydılar. Kavga aslında özerk yaşayan ve bir oranda da uygarlaşmamış göçebeler ile Yakındoğu'nun yerleşik uygarlığa geçmiş halkınca aktarılmış ve şimdi Osmanlılar tarafından temsil edilen sürekli uygarlık arasındaki eski çatışmanın yeniden başlamasından başka bir şey değildi. Osmanlılar, daha önceki hanedanlar zamanında da var olup bir türlü çözülememiş bu problemi, göçebeleri Balkanlara, özellikle de düzenli Osmanlı ordusunun, elverişsiz arazi koşullarından dolayı harekât yapamadığı bölgelere yerleştirerek çözmeyi denedi. Bunun üzerine binlerce göçebe, Doğu Anadolu'ya çekilmek zorunda kalıp herhangi bir hükümetin hissedilir derecede kendilerine karışmadığı dağlarda, geçmişte olduğu gibi yaşamlarını sürdürdüler. Gelgelelim Osmanlıların egemenlik alanı, II. Mehmet zamanında doğuya doğru genişledikten ve Bayazıt da buralarda düzenli bir Osmanlı yönetimi kurmaya başladıktan sonra, göçebe aşiretlerin vergi ödemeye zorlanması, erkeklerinin Osmanlı ordusunun hizmetine sokulması ve Osmanlı il görevlilerinin herkesten genel yönetim ilkelerine uymalarını istemesi üzerine, bu durum uzun sürmedi. Göçebeler, yeni yurtları olarak gördükleri bu topraklarda kendilerini, giderek artan ölçüde mutsuz hissetmeye başladılar.

Osmanlı egemenliğinin bu genişlemesine karşı göçebelerin tepkisinin billurlaşma noktası Şiilikte görülür; bu Şiilikte, Türklerin eski dini Şamanizm'e ait görüşlerin ve uygulamaların büyük bir kısmı, çoğu kez küçük bir değişiklikle yeni İslami inanca alınmıştı ve bu yüzden de göçebeler için olağanüstü derecede elverişliydi. Nitekim bu göçebeler fanatik bir bağlılıkla mistik sofi tarikatın şeyhlerinin ardından gittiler; çünkü bu şeyhler, göçebe hayatına ve göçebe törelerine, Osmanlı devletinin benimsediği ve koruduğu Sünni İslamiyetten çok daha uygun gelen, yeni biçim bir İslamiyetin yayılmasına çalışıyorlardı. Bayazıt'ın bu göçebeleri merkezi hükümetin kontrolü altına almaya kalkışması, onların Osmanlı hanedanıyla zaten gevşek olan bağlarını büsbütün koparmalarına, böylece gerek siyasal, gerekse dinsel bağlılıklarını tarikat şeyhleri üzerinde yoğunlaştırmalarına, yani Ortadoğunun şimdi Osmanlılar tarafından temsil edilen sürekli uygarlığına doğrudan karşı çıkmalarına yol açtı.

Bu şekilde 15. yüzyılda Doğu Anadolu'da doğan dinsel ve siyasal açıdan en başarılı topluluk, aslında "Ardabilli Şeyh Safi-ud-Din" (1252-1334) tarafından kurulmuş olan Safavi tarikatıydı. Hem siyasal hem de dinsel alanda etkili olarak Safavi önderleri, Türkmenlerin Osmanlılardan hoşnut olmayışlarından, kendi etki alanlarını Doğu Anadolu'nun uzak köşelerine kadar genişletmek için yararlandılar ve böylece de Osmanlı devleti için büyük bir tehlike oluşturdular. Safaviler, Osmanlıların fetihlerinden kaçmış bazı Türkmen beylerini ve Cem Sultan'ın ayaklanmasını desteklemiş bazı kimseleri de korumaları altına aldılar. Safaviler, I. İsmail (1502-1524) zamanında Anadolu'nun her yanına misyonerler gönderdiler; bu propagandacılar mesajlarını yalnızca göçebeler arasında değil, kendi sorunlarına yanıtı bu sapkın (rafızi) hareketle ve onun önderlerinde bulmaya başlayan köylüler arasında da yaydılar. Bunun sonucunda bir dizi ciddi ayaklanma patlak verdi. Ne var ki Bayazıt, bütün dikkatini kendisi için tehdit oluşturan Cem ve Avrupa'daki diğer tehlikeler üzerinde yoğunlaştırdığından, bu hareketin Anadolu'da yayılmasını önleyecek hiçbir şey yapamadı. Ayrıca kendi mistik (tasavvufi) eğilimi de, düşünsel içeriği birçok açıdan kişisel düşüncelerine uygun düşen, böyle bir akıma var gücüyle karşı çıkmasını da zorlaştırıyordu. 1502-1503'te, Avrupa'da barış güvence altına alındıktan sonra, Anadolu'da genel bir ayaklanmanın başlaması, sultanı kişisel duygularına rağmen, sonunda Safavilere karşı eyleme geçmek zorunda bıraktı. Bir Osmanlı ordusu isyancıların üzerine gönderildi; gerçi bu ordu Türkmen ayaklanmasını tümüyle bastıramadı; ama İsmail'i de etkinliklerinin merkezini Azerbaycan'a doğru kaydırmaya zorladı. Azerbaycan'da ise, Timurlenk'in halefi Akkoyunlular hanedanının yıkılmasından sonra kargaşa kol gezer olmuştu; öyleki İsmail, bu durumdan yararlanıp egemenliğini tüm İran'a yaymayı başardı. Gerek dinsel mesajlarının gerekse askeri örgütünün yardımıyla İsmail, doğuda Osmanlıların en tehlikeli rakibi olacak yeni bir güçlü devlet yarattı. Kısa bir süre sonra da sapkın (rafızi) tarikatçılıktan, sapkın Şiiliğe yöneldi; bunu Osmanlılarla siyasal kavgasında, yalnızca dinsel farklılığı daha da belirgin kılmak için değil, aynı zamanda egemen olduğu bölgede daha elverişli koşullar yaratmak için yaptığından, Türk Safavi hanedanı yönetimi altına aldığı İran halkında bir benlik, bir kendine güven duygusu yaratmayı başardı. Aynı dönemde İsmail, tarikat önderi olarak mesajını Anadolu Türkmenleri arasında yaymayı sürdürüyordu. Öte yandan 1507'de de, Memlukların güçsüzlüğünden yararlanarak Dulgadir Beyliğini denetimi altına aldı; bu konuda Osmanlılardan önce davranmıştı. Bayazıt, Safavilerin gezginci vaizlerine karşı pek bir önlem almadı; özellikle de İsmail'in ordusuyla doğrudan bir çatışmaya girmekten kaçındı. Bunun sonucu Safavi yandaşlarının Şahkulu'nun yönetiminde Doğu

Anadolu'da Teke dolaylarında daha büyük bir ayaklanma başlatmaları oldu (1511). İsyancılar batıya doğru ilerleyerek Kütahya'yı fethettiler, Bursa'yı tehdit edip İstanbul'a doğru yürüyüşe geçtiler; yollarda binlerce yeni yandaş saflarına katılıyordu. O dönemin yığınla sosyal ve ekonomik sıkıntısından Bayazıt, ancak bir kısmını giderebildiğinden dinsel görünüşlü bu isyan aslında merkezi hükümete yönelikti. Anadolu'da Osmanlı egemenliğinin sona ermek üzere olduğu, Sadrazam Ali Paşa komutasında güçlü bir Osmanlı ordusu 1511 yılının sonlarında Şahkulu'nu öldürüp ordusunu Bursa yakınlarında yok edercesine bir yenilgiye uğrattığında daha da belirginleşmişti. Bu ayaklanmanın dikkate değer bir başarı kazanmasını sağlayan şartları oluşturan hoşnutsuzluk ve bundan kaynaklanan çatışmalar, Bayazıt'ın halefi için de büyük bir sorun olma halini sürdürdü.

Bayazıt'ın, Safavilere karşı kesin tavırlar almakta kararsız davranmasının nedenlerinden birini, onun padişahlığının son yıllarında sürekli biraz daha karmaşıklaşan ve yönetilmesi gittikçe daha güçleşen İstanbul'daki siyasal durumda aramak gerekir. Bayazıt hastaydı ve teselliyi tasavvufi düşüncelere dalış halinde arıyordu. Zamanının çoğunu tasavvuf tarikatlarının şeyhleri ve bilginleriyle geçirerek, hükümet işlerine kişisel ilgisini her geçen gün biraz daha azaltıyordu. Bu arada padişah olduktan sonra yaratmış olduğu sınıflar arasındaki denge de bozulmuştu. *Devşirme* sınıfı ile Türk aristokrasisi arasında iktidar kavgası yeniden başladı; bu sırada oğulları, Amasya Valisi Şehzade Ahmet ile Trabzon Valisi Şehzade Selim, tahta çıkmak hakkı için birbirlerine karşı cephe almışlardı. Bayazıt barışsever karakteri ve manevi konulara ilgisi nedeniyle Şahzade Ahmet'i tercih etmiş görünüyordu. Türk aristokrasisi de, Bayazıt'ın barış ve istikrar politikasının sürmesini istedikleri ve Selim'den daha kolay etkileyebilecekleri kanısında oldukları için Ahmet'i tercih etmekteydi. Buna karşılık sert kişiliği ve savaşçı tutumundan dolayı Selim, *devşirmelere* ve yeniçerilere daha çekici geliyordu; bunlar II. Mehmet'in aktif yayılma politikasını yeniden başlatabilmeyi Ahmet'ten çok Selim'den bekliyorlardı. İki kardeş arasındaki rekabet görev yaptıkları yerleri olabildiğince İstanbul'a daha yakın bir yere nakletmek çabasına dönüştü; çünkü Bayazıt'ın ölümünden sonra başkente ilk ulaşanın tahta da çıkabileceğini düşünmekteydiler. Sultan, 1511'de Ahmet'e, İstanbul'a Selim'inkinden çok daha yakın bir yerde görev vererek, onu tercih ettiğini açıkça gösterince, Selim, kayınpederi Kırım Tatarları Hanının desteğiyle isyan etti. Bayazıt ilkin doğrudan bir saldırıyla Selim'i yok edip Ahmet'in tahta çıkmasını garantilemeyi düşündü. Fakat Şahkulu ayaklanmasının yayılması onu Selim'le barış yapmaya ve her iki kardeşe başkentten eşit uzaklıkta bulunan yerlerde görev vermek zorunda bıraktı. Ne

var ki Anadolu'daki tehlike henüz ortadan kalkmadan sözünü geri aldığını ve Ahmet lehine tahtından çekilmeye hazır olduğunu açıkladı. Bunun üzerine Selim, ikinci kez isyan etti; fakat Çorlu yakınlarında 3 Ağustos 1511'de yenilgiye uğratıldı ve Kırım'a kaçmak zorunda kaldı. Bayazıt, Ahmet'i tahta çıkarmak isteyince, bu sefer İstanbul'da yeniçeriler ayaklandı; siyasal isteklerini kabul ettirmek için Ahmet'in yandaşlarını öldürdüler, Bayazıt'ı da tahttan çekilmek zorunda bırakıp Selim'i tahta çıkardılar (24 Nisan 1512). Böylece Selim, bir yeniçeri ayaklanması sayesinde Osmanlı tahtına çıktı. Bayazıt, *devşirme* örgütünün ve Türk aristokrasisinin padişah tarafından sürekli denetimini güvence altına alamadığı için Selim, tehlikeli bir sorunun mirasçısı olmuştu. Bayazıt, zamanının planladığından daha fazla kısmını seferlerde geçirmek zorunda kaldığı halde, yine de kendinden önceki hükümdarlara oranla savaşla hesaplaşmalara girişmekten büyük ölçüde kaçınmıştı. Babasından kalan imparatorluğun yönetiminde, gerek Avrupa topraklarında, gerekse Batı Anadolu'nun büyük bir kısmında istikrar sağlamayı tam anlamıyla başarmıştı. Sanayi ve ticaret olağanüstü gelişmiş ve kamu gelirleri öylesine artmıştı ki, yalnızca hükümet kurumlarının değil, Sünni İslamiyet kurumlarının da geliştirilmesi sağlanabilmişti. Öte yandan II. Mehmet'in kendi zamanında birçok sıkıntıların nedenini oluşturmuş bulunan sağlıksız ekonomi politikasının sonuçları da tümüyle ortadan kaldırılabilmişti.

3) OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELME DÖNEMİ (1512-1555)

Yeniçeriler, etkinlik isteyen politikalarına karşı çıkmasına rağmen II. Bayazıt'ı tahta çıkarmışlardı; bu sefer ise Sultan Selim'i (1512-1520) kendileri gibi, II. Mehmet'in doğuya ve batıya doğru hızla yayılma politikasına dönmek doğrultusunda çaba gösterdiği için adayları yapmışlardı. Selim'in ihtirası sınırsızdı. Daha iktidara gelmeden amaçlarını yazıyla saptamış, bütün uygar dünyanın hükümdarı ve Büyük İskender'in ilk yasal halefi olacağını belirtmişti. Selim gerçi kendisini iktidara getiren hiziplerin siyasal amaçlarını temsil ediyordu; ama o da II. Mehmet gibi herhangi bir zümreye bağımlı olmadan, tam bağımsız bir iktidar yaratmak kararındaydı. Mehmet, bu amaçla *devşirme* örgütünün gücünü artırmıştı, kendi durumunu ancak bu şekilde güçlendirebilmişti; çünkü politikasına karşı çıkan Türk aristokrasisi özellikle onun etkisini azaltmayı amaçlayan bir hizbi temsil ediyordu. II. Bayazıt ise hedefine Türk aristokrasisine, devşirmelerin gücüyle kı-

yaslanabilir bir duruma gelmelerine yardım ederek ulaşmıştı; ne var ki bunu da, bu hizbin siyasal hedefleri kendisininkiyle aynı olduğu için yapmıştı. Buna karşılık Selim, kendi politikasına muhalif hizipleri etkisini güçlendirirse, siyasal bir güç dengesi kurabileceği bir durum içinde bulunuyordu. Fakat buna hazır değildi; hedefine ulaşmak için yeni yollar bulmak zorundaydı. Türk aristokrasisi tarafından desteklenmiş olan Şehzade Ahmet'in, Selim'in tahta çıkışının meşruluğunu reddederek bunu Bursa'yı işgal etmek suretiyle belirginleştirmesi üzerine Selim, Ahmet'i sadece meydan savaşında yenmekle yetinmedi; onu ve diğer kardeşi Korkut'u öldürdü (1512). Bu olayın, hanedan içi iktidar kavgası ihtimalini azaltmak amacıyla, sultanların tahta çıktıktan sonra kardeşlerini öldürmelerini II. Mehmet başlattığı için, zaten herhangi bir yeni yanı yoktu. Gelgelelim Selim daha da ileri gitti ve erkek kardeşlerinin yedi oğlunu ve kendi beş oğlundan dördünü öldürttü. Tahtın gelecekteki tek varisi olarak geriye sadece şehzadelerin en yeteneklisi olan Süleyman kaldı. Böylece Selim, gelecekteki muhaliflerinin etrafında toplanabilecekleri önderleri de yok ederek, kendi durumunu pekiştirmiş oluyordu. Gerçi hükümet ve ordu, *devşirmelerin* denetimi altındaydı; ama artık aday gösterebilecekleri başka bir veliaht bulunmadığından etkileri bu yolla azaltılmış bulunuyordu.

Selim, yeniçeri ordusunu *devşirme* örgütünün doğrudan kontrolünden çıkarıp onları sultanın kişisel savaş gücü yaparak durumunu daha da sağlamlaştırdı. Selim'in *devşirme* örgütünün durumuna dokunmadan egemenliğini sürdürme yöntemi, kuşkusuz ancak sultanın kişisel yetenekleri sayesinde devşirme kişileri kontrol altında tutabildiği sürece başarılıydı. Halefi Muhteşem Süleyman, aynı çizgiyi izlemek istediğinde, onun bir oranda daha zayıf kişilikte oluşu, *devşirmelerin* tam bir egemenlik kurmalarına ve eski Türk aristokrasisinin de etkisini kesin olarak yitirmesine yol açtı; bu gelişme Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasının başlangıcını vurgular. Ne var ki Selim, kendi zamanında *devşirme* iktidarını azaltmaksızın, her bakımdan tam bir egemenlik kurmayı, böylece yayılmacı amaçları için hareket serbestliği elde etmeyi başarmıştı. Selim'in fetih planları gerçi Asya'ya olduğu kadar, Avrupa'ya da yönelikti; fakat kendisini doğuda daha ağır basan sorunlar beklediği için, önce bu yöne doğru eyleme geçmeye karar verdi. Batı kanadı tarafından rahatsız edilmemesini güvence altına almak için, Avrupalı komşularıyla barış antlaşmaları yapmaya karar verdi. İlk kurban olarak da Şah İsmail'i seçti. Bu sırada Safaviler, Şii Müslümanlığı devletin resmi dini durumuna sokmuşlar, böylece de Osmanlıların İslam dünyasındaki egemenlik üstünlüğüne meydan okumuşlardı. Safavi tarikat vaizleri ise, siyasal ve dinsel propagandalarını yaptıkları Anadolu'da dikkate değer ölçüde başarı kazan-

mış bulunuyorlardı. Bütün bunlar, o sırada çökmeye yüz tutan Memluklar devletiyle, çok daha uzun bir zamandan beri düşmanlıklar sürüp geldiği halde, Selim'in doğuda baş rakibi olarak niçin İsmail'i gördüğünü açıklar.

Selim, önce Doğu Anadolu'daki Safavi yandaşlarına ağır bir darbe indirdi, binlerce göçebeyi ve din propagandacısını kılıçtan geçirtti. Bu önlemini, İslamiyeti yozlaştıracak bir tehlike halini almış sapkınlara (rafızilere) karşı bir "kutsal savaş" olarak nitelendirerek haklı gösterdi. İsmail'in Şii inancına geçmesi öncelikle siyasal bir adımdı ve Türkmen aşiretlerin yaptığı dinsel çağrı da siyasal içerikliydi; ama şimdi Osmanlının buna yanıtı aynı şekilde dinsel nedenlere dayandırılmıştı; yani Osmanlı sapkınlık, tehlikesine karşı Sünniliği savunma görevini üstlenmişti.

Selim, Mart 1514'te, birinci İran seferini yapmak üzere İstanbul'dan ayrıldı. Anadolu'dan geçerken Safavi yandaşlarına karşı acımasız kampanyasını sürdürdü ve Osmanlı egemenliğini tanımak istemeyen ve daha önceki padişahlar tarafından ilhak edilmiş beyliklerin yeniden bağımsızlık kazanmalarını amaçlayan bütün hareketleri de bu fırsattan yararlanarak yok etti. Böylece Selim, Safavilere karşı eyleme geçerken, bir yandan da II. Mehmet'in merkezileştirme politikasını da mantıklı bir sonuca ulaştırmış oluyordu. Şah İsmail, ordusunun Osmanlı ordusuyla boy ölçüşemeyeceğini çok çabuk anladığı için, her türlü çatışmadan kaçındı ve ardında "yakılmış topraklar" bırakma taktiğini uygulayarak Orta İran'a doğru çekildi. Selim'i oralara kadar getirtebilirse, iki ordunun eşit düzeye gelmesi ihtimalinin daha çok artacağı umudundaydı. İsmail, çekilme yolu üzerindeki İran Azerbaycanını çöle çevirdi; yöre halkının büyük kısmını alıp götürdü ve böylece de Selim'e, ordusunun gerek yiyecek gerek diğer konularda ikmal yapmasında giderek ağırlaşan sorunlar çıkardı. Bu sorun gerçi ikmal malzemesinin İstanbul'dan Karadeniz yoluyla Trabzon'a getirilip ordan kara yoluyla taşınması sayesinde kısmen çözümlendiyse de, yük hayvanlarının ve arabaların azlığı, bu girişimin tam anlamıyla başarı kazanmasını engelledi. Dulgadir Beyliği de henüz Safavi vasali olduğundan Selim'e yardımdan kaçındı. Osmanlı ordusu, ancak Ahıska Ermeni kralının yardımda bulunmasıyla, İranlılarla ilk karşılaşmasını yapamadan gelip çatacak bir felaketten son anda kendini kurtardı. İkmalin kıt oluşu ordu içinde büyük bir hoşnutsuzluk uyandırmıştı; özellikle bu hoşnutsuzluk yeniçerilerin ayaklanmasına yol açtı; çünkü bunlar Selim'in doğuda fetih yapma planlarına zaten karşıydılar; ayrıca Bektaşi tarikatından oldukları için tasavvuf hareketiyle yakın bağlantılıydılar ve gizlice yeniçeri birliklerinin içine sızmış Safavi propagandacıların da etkisi altındaydılar. Bundan başka yeniçeriler, tıpkı

sipahiler gibi, çok daha fazla ganimet elde etme olanağı bulunduğundan, Avrupa'ya sefer yapılmasını yeğlerlerdi. Ne var ki Selim duruma egemen olma başarısını gösterdi. Balkanlı yardıncı birliklerin ve *sipahi* süvarilerinin desteğiyle, yeniçeri ayaklanmasını acımasızca bastırdı, önderlerini astırdı ve bunların yerine kendisine sadık adamlar getirdi. Koşullar çok elverişsiz olduğu halde, bu askeri örgüte iradesini tam anlamıyla kabul ettirmeyi, böylece de *devşirme* örgütünü kontrol altına almayı başarmıştı.

Bu başarıdan sonra sultan, doğuya yürüyüşünü sürdürdü. Hedefi Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'di; ertesi yıl bütün İran'ı fethetmeden önce kışı burda geçirmek istiyordu. Selim, Safavileri bütün İran boyunca kovalayamayacağını anladığı, üstelik bir tuzaktan korktuğu için, İsmail'i doğrudan bir meydan savaşına çekmek amacıyla ona hakaret dolu bir dizi mektup gönderdi. İsmail şahsen bunlardan pek etkilenmiş görünmüyordu; fakat yandaşları Selim'in suçlamalarından çok fazla etkilendiler ve sonunda İsmail'i hiç istemediği halde doğrudan savaşa girmek zorunda bıraktılar. Safavi birlikleri, Osmanlıları Azerbaycan'a girmezden önce yakalamaya çalıştı. Fırat'ın doğu kıyısında Çaldıran'da, 23 Ağustos 1514'te, iki ordu karşı karşıya geldi. Osmanlı birlikleri çok yorgundu ve daha önce olduğu gibi ikmal noksanlığından ve genel hoşnutsuzluktan dolayı sıkıntılar içindeydi. Buna rağmen üstün silah ve taktikleri sayesinde –özellikle Safaviler kargı ve okla yetinirken, Osmanlıların top ve barut kullanmalarından– Safavileri yok edercesine bir yenilgiye uğrattılar. Azerbaycan başka bir direnişle karşılaşılmadan işgal edildi. Şah İsmail'in, İslam kültürünün eski merkezleri olan Horasan ve Mavera-ün-Nehir'den İran'a göçe zorlamış olduğu tüccarlar, zenaatkârlar ve başka meslek sahipleri; bu sefer İstanbul'a yerleştirildi; böylece Osmanlı İmparatorluğunu Muhteşem Süleyman zamanında, kültürel gelişim bakımından doruk noktasına ulaştıracak doğulu Müslümanların sanat ve düşünce alanındaki seçkinleri Osmanlıların emrine girmiş oldu.

Çaldıran zaferi ne İran'ın fethine, ne de Safavi devletinin yıkılmasına yol açtı. Selim'in ordusunda ise, Azerbaycan'dan umulan ganimetlerin elde edilemeyeceği anlaşılınca hoşnutsuzluk giderek daha da arttı. Azerbaycan geri çekilen Safavi birlikleri tarafından yakılıp yıkıldığından, ikmal durumu biraz daha berbatlaşmıştı, üstelik kış da yaklaşıyordu. Bu durumda Selim artık Anadolu'ya dönmek zorunda olduğunu gördü. Şah İsmail, ertesi yılın baharında kaybettiği bölgeyi tekrar işgal edince, Çaldıran Savaşının hemen hemen hiçbir kalıcı sonuç sağlamadığı ortaya çıktı. Bu savaş İsmail'i ve haleflerini, Osmanlılarla doğrudan bir çatışmadan her ne pahasına olursa olsun kaçınmaları ve Osmanlı ordusu yaklaşınca da önlerinden geri çekilmeleri

gerektiğine inandırmıştı. Bu tutum, gerçi Safavi ordusundan artakalanları yok olmaktan korudu; ama Selim'in Anadolu'daki son bağımsız Türk beyliklerini, Diyarbakır dolaylarının Kürt aşiretleri ve Dulgadir Beyliğiyle birlikte, egemenliği altına almasına olanak verdi (1515-1517). Böylece Anadolu'nun tamamı Osmanlıların eline geçti; Osmanlılar şimdi Kafkasya'ya ve verimli yarımay bölgesine geçilen dağlardaki en önemli geçitleri kontrolleri altına almışlardı. Şimdi artık İran'ın batıyla olan kârlı ipek ticaretini engelleyebiliyor; öte yandan Memlukların köle sağlamalarında anakaynak olan Kafkasya'ya girişlerini denetleyebiliyorlardı. Böylece doğuda yapılacak sonraki fetihler için de gerekli önkoşullar hazırlanmış oluyordu.

İran tarafsız duruma sokulup Doğu Anadolu da güvence altına alındıktan sonra Selim, Memluk İmparatorluğuna yöneldi; onlarla uzun zamandan beri hem İslam dünyasında üstünlük sağlamak için, hem de Doğu Anadolu'nun kontrolü için rekabet halindeydi ve şimdi fetih için ortam elverişli görünüyordu. Memlukların yalnızca özerk feodal beylerle sorunları yoktu; buna Portekizlilerin girişimleri yüzünden ortaya çıkmış ekonomik zorluklar da eklenmişti. Portekizliler, Avrupa ile Uzakdoğu arasındaki uluslararası ticaretin Yakındoğu'dan geçen yolunu değiştirmişler, bunun yerine Güney Afrika'yı dolaşan yeni bir deniz yolu açmışlardı. Portekiz korsanlarının Kızıl Denizi ve Basra Körfezini kapatma girişimleri de İsmail tarafından desteklenıyordu. Bu desteğiyle İsmail, Avrupa'da Türklere karşı bir ittifak oluşturma planı için onların desteğini kazanmayı, böylece de Anadolu'da ve Arap dünyasında kendi şansını artırmayı umuyordu.

Memluklar, bu durumda Portekizlilere karşı kendilerini desteklemesini isteyince, Selim, Memlukların kutsal kentler konusunda ödünler vermesini ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı fetihlerini sessizce kabul etmesini sağladıktan sonra yardım girişimlerine başladı. Memluklara kereste, demir, katran ve toplar gönderildi; bunlarla Kızıl Deniz'de destek sağlamak için savaş gemileri inşa edilecekti. Bu yardıma rağmen Memluklar, Selim'in birinci İran seferine katkıda bulunmadılar ve Osmanlı birlikleri çok büyük yokluk çekerken onlara yiyecek maddesi göndermeye de yanaşmadılar, çünkü Selim'den korkuyorlar, kendilerini Portekizlilerden ve Safavilerden kurtarmaya da sırf ülkelerini daha sonra fethedebilmek için kalkıştığını düşünüyorlardı. Dulgadir Beyliğinin Osmanlılarca işgali de onları bu korkularında haklı çıkarmaktaydı. Öte yandan Memluklar, Safavilerle bir ittifaktan da çekiniyorlardı; çünkü Safaviler Portekizlilerle işbirliği içindeydiler, üstelik kendileri Osmanlılar gibi Sünni olduklarından Safavilerin Memluk egemenliğine karşı dinsel propaganda yapmalarından korkuyorlardı. Her iki büyük devletin birbiriyle çatışarak güçlerini tüketmeleri umuduyla tarafsız kalmayı yeğlediler.

Selim, 5 Haziran 1516'da, ikinci doğu seferine çıktığında niyetlerinin ne olduğu açıkça kestirilemedi; acaba yine Safavilere karşı mı yürüyecekti, yoksa Memluklara ansızın saldırmayı mı düşünüyordu? Selim kuşkusuz Safavilere karşı yeni bir seferi göze almadan önce, arka cephesinde Memlukların oluşturduğu tehlikeyi ortadan kaldırması gerektiğinin bilincindeydi. Düşmanlarını şaşırtmak için yeni bir İran seferine başladığı yolunda söylentiler yaydırdı. Bu belirsizlik Selim'in niyeti açıklık kazanana kadar sürdü. Temmuzda Fırat'ı geçip güneye yöneldi. Halep üzerine yürüyünce karşısına onu durdurmak isteyen Memluk ordusu çıktı. Bu Memluk ordusu 24 Ağustosta Marcı Dabık Savaşında ağır bir yenilgiye uğratıldı. Ardından Suriye ve Mısır'ın geri kalanı kayda değer bir direniş olmaksızın Selim'in eline geçti. Bu arada Osmanlı fethi, kendilerine yeni hükümdarları tarafından önemli mevkiler ve gelirler bahşedildiği için, eski hükümdarlarına ihanet eden pek çok Memluk devlet görevlisinin desteğiyle hayli kolaylaşmıştı. Birçok kent de, halk sürekli artan Memluk baskısı altında varlıklarını sürdürmek yerine, Osmanlı egemenliğini kabul etmeyi yeğlediğinden Memluklardan ayrıldığını ilan etti. Sonunda Osmanlı ordusu, Safaviler örneğinde olduğu gibi, kötü örgütlenmiş ve kötü silahlandırılmış Memluk süvarilerini pek zorlanmadan yendi. Selim, ekimde Sina Çölünü geçti ve Kahire yakınlarında Ridaniyya'da Memlukların son direnişini de kırarak Mısır'a girdi. Ardından Mısır'ın tamamının egemenliği altına girmesi uzun sürmedi.

Selim, tek bir hamleyle Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını iki katına çıkarmış ve eski İslam Halifeliğinin –Irak dışında– bütün topraklarını devletine katmıştı; Irak da çok geçmeden halefi Süleyman tarafından fethedilecektir. Bu yeni kazançlar Osmanlılar için olağanüstü önemdeydi. Birincisi, Arap dünyasından güçlü bir yönetim altında yeni gelirler sağlanabildi, böylece II. Mehmet'in fetihlerinden sonra ortaya çıkan parasal sorunlar çözümlendi ve imparatorluk 16. yüzyılın en güçlü, en zengin devletlerinden biri oldu. İkincisi, İslamiyetin kutsal kentlerinin elde edilmesi, Osmanlı sultanının yerini –İslam dünyasının en güçlü hükümdarı olarak– pekiştirdi ve aynı zamanda onu Avrupa'nın en güçlü hükümdarlarından biri haline getirdi. Bu fetih Osmanlıları, Memluk İmparatorluğunun hem kültür ve yönetim geleneğinin, hem de siyasal ve ekonomik konumunun mirasçısı da yaptı. Doğu denizlerinde Portekizlilerin etkinlikleri ve Safavilerin Irak'a girmesi, şimdi artık Osmanlıların sorunuydu. Öte yandan Osmanlılar, Mısır'ın fethinden ve Venedik'in büyük denizci devlet olarak saf dışı kalmasından sonra, Akdeniz'in yanı sıra, bir donanma kurdukları Kızıl Deniz'de ve Basra Körfezinde de önde gelen deniz gücü olmuşlardı. Ayrıca Osmanlılar, o zamana kadar Selçuklular aracılığıyla sadece dolaylı

biçimde aktarılmış olan yüksek İslam kültürünün düşünsel, sanatsal ve yönetimsel mirasına da ilk kez doğrudan girmiş bulunuyorlardı. Artık Tebriz, Şam ve Kahire'den zamanın en seçkin Müslüman bilginleri, sanatçıları, zenaatçıları ve yöneticileri İstanbul'a geliyordu. Bunlar Osmanlı yaşayışını her bakımdan etkilediler ve imparatorluğu öncekinden çok daha büyük boyutlarda geleneksel bir İslam devleti haline getirdiler. Osmanlıların doğudaki fetihleri, İran'da Safavilerin varlıklarını sürdürmelerine bağlı olarak, Yakındoğu'da Abbasi İmparatorluğunun çöküşüyle meydana gelmiş bulunan siyasal boşluk dönemi gibi uzun sürecek bir dönemi başlatarak son buldu. Güven ve düzen sonunda yeniden kuruldu, toplum istikrarı da güçlü imparatorluk düzenlemeleriyle yeniden sağlandı. Ne var ki İslam dünyası yine bölünmüş olarak kaldı. Bir zamanlar halifeliğin merkezleri olan Horasan ve İran, şimdi Suriye, Irak ve Mısır'dan ayrılmıştı: bunlara İslam dünyasını tamamlayıcı parçalar olarak Anadolu ve Güneydoğu Avrupa da eklenmişti. İslamiyetin merkezinin batıya kayması, daha sonraki yüzyıllarda bölünmeyi daha da keskinleştirmiştir.

Tarihte *Yavuz* lakabıyla tanınan I. Selim, son yıllarını doğudaki zaferlerinin sağladığı gelir kaynakları ve saygınlıkla pekişmiş bulunan üstün iktidarını, daha da güçlendirmek için İstanbul'da geçirdi. Onun ortaya koymuş olduğu ilkeler, tam anlamıyla ilkin oğlu ve halefi II. Süleyman'ın uzun padişahlık döneminde, klasik Osmanlı devletini kurmak ve hem doğuda hem batıda önemli fetihler yapmak için uygulandı. (Osmanlı vakanüvisleri, I. Bayazıt'ın 1403-1410 arasında Rumeli'de egemen olmuş bulunan oğlu Süleyman'ı sultan olarak kabul etmediklerinden, bu padişahı I. Süleyman sayarlar. Avrupa'da *Muhteşem*. Osmanlılarda *Kanuni* diye anılır.)

Süleyman (1520-1566), kendinden ne önce ne de sonra hiçbir sultanın sahip olmadığı avantajlı bir durumda Osmanlı tahtına çıktı. Çünkü Selim'in, tehlike oluşturabilecek bütün rakipleri saf dışı etme ve yeniçeri ocağını sultanın kişisel silahı haline getirme yolundaki başarılı çabalarının bir sonucu olarak, Süleyman herhangi bir direnişle karşılaşmadan, gerek *devşirmeler* örgütü, gerekse Türk aristokrasisinden artakalabilenler üzerindeki kontrolüne hiçbir kısıtlama getirilmeden iktidara gelmiştir. Ayrıca Selim'in fetihleri, devlet hazinesinin gelirlerini, hazineye fazla bir parasal yükümlülük getirmeden, iki katına çıkarmış, böylece Süleyman'a Osmanlı tarihinde eşi görülmemiş bir servet ve kudret bırakmıştı. Ne var ki Süleyman kendisine bırakılmış olanaklardan hiçbir zaman tam olarak yararlanamadığı, üstelik Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüne yol açacak süreç onun zamanında başladığı halde, yine de onun hükümdarlığı üstün Osmanlı egemenliğinin en yüksek noktası olarak görülmüş ve hep Osmanlı tarihinin altın çağı sayılmıştır.

a) Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu

Süleyman'ın hükümdarlığı, kendinden önceki padişahların hükümdarlıklarından çok önemli bir özellikle farklılık gösterir: Kendinden öncekilerin aksine fethedilmeye elverişli, güçsüz devletleri değil de, batıda olsun doğuda olsun kudretli imparatorlukları, Safavileri ve Habsburgları karşısına almıştır. Böylece Osmanlı yayılmacılığının Avrupa'daki başlıca savaş alanları Macaristan ile Akdeniz, başlıca hasımları da Habsburg İmparatorluğu ile kâfirlerin tehdidine karşı moral ve dinsel çağrılarıyla destek veren Papalık oldu. Süleyman en önemli Avrupalı müttefikini Fransa'da buldu; Fransa bu ittifakla Habsburg imparatorunun batıdaki baskısına karşı koymak için, doğudaki Osmanlı baskısından yararlanmak istedi.

Habsburglarla kara savaşları genellikle Macaristan'da oldu ve üç aşamada cereyan etti. 1520 ve 1526 arasında Osmanlı saldırıları bütün şiddetiyle, her iki imparatorluk arasında bir tampon bölge oluşturan bağımsız Macaristan Krallığına yöneldi. Bu krallık zaten güçsüz ve parçalanmış durumdaydı. Kral II. Ludwig'in (1516-1526) çiftçilere zulmeden ve birbirleriyle durmadan kavga eden büyük toprak sahibi kentsoylular üzerinde pek az bir kontrolü vardı; bu da Osmanlılara karşı girişilecek her ortak hareketi hayli olanaksız kılıyordu. Habsburglarla ilişki konusunda da Macar kentsoyluları bölünmüş durumdaydılar. II. Ludwig'in kızkardeşi Anna, kardeşi V. Karl adına Avusturya'yı yöneten Arşidük Ferdinand'la evlendikten sonra birçok Macar soylusu, Kral Ludwig'in ölümü üzerine, Macaristan'ın Habsburg egemenliği altına girmesini istiyordu. Fakat Habsburglara düşman bir grup da vardı, bunların başını Erdel Prensi Johann Zapolya çekiyordu. Bu dönem, Martin Luther'in, 1517'de, Wittenberg saray kilisesinin kapısına tezlerini asmasıyla başlattığı Reform hareketinin tam da ilk zamanına rastlar. Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi Macaristan'da da Katolikler ile Protestanlar arasındaki anlaşmazlıklar, ülkedeki sosyal ve ulusal gerilimleri artırmış, bu da Osmanlıların ilerleyişine karşı koyma hazırlıklarını zayıflatmıştı. Bu bakımdan Macaristan, Süleyman'ın saldırısına etkili bir askeri direnişle karşı koyabilecek durumda değildi. 8 Ağustos 1521'de Süleyman, Belgrad'ı fethetti; böylece daha sonraki ileri hareketleri için Tuna boyunca kuzeye giden yolu açmış oldu. Macar soylularının kurmayı başarabildikleri tek orduyu, 29 Ağustos 1526'da, Mohaç Savaşında pek zorlanmadan yendi. Kral II. Ludwig'in savaşta ölmesi, birleşmiş, bağımsız bir Macaristan için beslenen son umudu da söndürmüştü.

Mohaç'taki Osmanlı zaferiyle Süleyman'ın Habsburglarla ilişkisinin ikinci aşaması başlar ve 1541'e kadar sürer. Bu dönem Macaris-

OSMANLI İMPARATORLUĞU

(Haritadaki yer adları, Türkçe olarak Sayfa 212'de gösterilmiştir.)

tan, her iki imparatorluğun, kontrolleri altına almak için savaştıkları bağımsız tampon ülke olmak durumunu korudu. Süleyman Anadolu'da çıkan ayaklanmaları bastırmak için geri dönmek zorunda kaldığından, Macaristan'ı tümüyle işgal etmeye ve burayı doğrudan yönetmeye yetecek kadar adamdan yoksun duruma düşmüştü. Bu yüzden de Güney ve Orta Macaristan'da denetimi altındaki bölgelere yeniden bağımsızlıklarını verdi; Macar soylularının Erdel Prensi Johann Zapolya'yı kral seçmelerini sağladı ve sonra da onu Osmanlı vasal kralı yaptı. Yönetimde ve orduda makamların çoğu Zapolya tarafından atanmış kişilerin eline geçti; Osmanlı garnizonları ise ancak birkaç yerde kalmıştı. Macaristan'ın kuzey sınır bölgesi Habsburglar tarafından işgal edildi ve Avusturya'ya katıldı; 16 Aralık 1527'de Pressburg'da toplanan bir başka Macar Meclisi Ferdinand'ı, şeklen de olsa, Macaristan kralı seçti. Öteki Macaristan Kralı Zapolya ise Süleyman için, 1528'de Orta Macaristan'ın büyük kesimini işgal etmiş bulunan Ferdinand karşısında ancak zayıf bir araç durumundaydı. Bundan dolayı da Süleyman, 1529'da Anadolu'dan geri döndü, Habsburgları Macaristan'dan kovaladı ve ordusunu Viyana'ya kadar gönderip bu kenti kuşatmaya başladı. Habsburgların sarsılmaz direniş göstermesine, harekete başlama merkezinden çok uzakta olan kuşatma ordusuna ikmal zorlukları da eklenince, Süleyman kesin bir başarı kaydedemeden çekilmek zorunda kaldı. Viyana, Müslümanların daha sonraki bir ilerleyişinde de Avrupa'nın en önemli kalesi oldu. Osmanlılar, doğudaki askeri karışıklıkların sürekli tehlikeler arz etmesi ve ordunun kışı İstanbul'da geçirmek zorunda oluşu göz önüne alınırsa, o zamanki ikmal ve nakliye koşullarında, Viyana kuşatmasıyla zaten yayılma olanaklarının en uç sınırına gelmiş bulunuyorlardı.

Bununla birlikte Viyana Kuşatması, Osmanlılara önemli yararlar sağlamıştır. Bu kuşatma, Süleyman'ın Macaristan üzerindeki egemenliğini pekiştirdi ve Ferdinand'ı da, Zapolya'ya karşı yeni bir saldırıya kalkışmaktan uzun süre alıkoydu. Osmanlı seferi ve buna bağlı olarak *akıncıların* geniş çaptaki talanları, Avusturya'nın ekonomik hayatını büyük zarara uğratmıştı. Hatta Viyana'nın kuşatılması, öteki Avrupa devletlerini öylesine bir korku ve dehşete düşürdü ki, Katolikler ile Protestanlar, 1532 Nürnberg din barışını yaptılar. Ancak bu sonuçlar sadece geçiciydi ve Ferdinand, yardım edeceklerine söz vermiş bulunan bağımsız Alman prenslerini ve Avrupalı diğer hükümdarların desteğine hiçbir zaman güvenemedi. V. Karl da, Osmanlılara karşı daha büyük eylemlere girişebileceği yerde, daha çok Reform hareketiyle ortaya çıkmış sorunlarla ve Fransa'yla uğraşıp durdu. Bundan dolayı da Süleyman, 1532'de ikinci Avusturya seferine çıktığında, imparatorluk ordusunu bir türlü meydan savaşına zorlayamadı, sadece Avus-

turya'nın ve Kuzey Macaristan'ın büyük bir bölümünü yakıp yıkmakla yetinmek zorunda kaldı. Ferdinand, savaştan kaçındığı ve barış istediği için; Süleyman da, saldırısını daha uzun zaman sürdürmesine ve sürekli fetihler yapabilmesine olanak bulamayacak kadar yurdundan çok uzakta olduğunu gördüğü için, 22 Haziran 1533'te eski durumu aynen kabul eden bir barış antlaşması yaptılar. Ferdinand Macaristan'a yönelik isteklerinden vazgeçti ve Zapolya'yı Osmanlı vasalı olarak tanıdı; buna karşılık sultan da, Ferdinand'ın Kuzey Macaristan'daki egemenliğini onayladı. Bu antlaşmaya, Zapolya'nın Ferdinand'ı ülkesinin varisi yaparak sultana ihanet ettiği 1541 yılına kadar uyuldu. Ne var ki Osmanlıların görüşüne göre, Zapolya'nın, sultanın vasalı olarak, Macaristan'ı üçüncü bir kişiye vermeye hakkı yoktu. Zapolya'nın ölümünden sonra Ferdinand mirasını istemeye kalkışınca, Süleyman, Zapolya'nın oğlu Johann Sigismund'un hakları için harekete geçip 22 Ağustos 1541'de ülkeyi işgal etti. Ancak Macaristan'ın savunmasını reşit olmayan bir krala bırakmak istemediği için de, kısa bir süre sonra ülkeyi ilhak edip Osmanlı İmparatorluğunun bir ili yaptı (29 Ağustos 1541). Bu yeni durum 1547'de yeni bir Osmanlı-Habsburg antlaşmasıyla onaylandı. Böylece Macaristan'ın bağımsız tampon devlet olmasının sona ermesiyle Süleyman zamanındaki Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin üçüncü aşaması başladı; bu dönemde her iki büyük devlet, bir türlü bitmek bilmeyen sınır çatışmalarıyla doğrudan temas haline girdiler. Fakat her iki imparatorluk da kendi iç sorunlarıyla uğraştıklarından, çatışmaları talan akınlarıyla sınırlı kaldı. Sınırlar ise Süleyman'ın padişahlığının sonuna kadar hiçbir değişikliğe uğramadı.

Fransa Kralı I. François, üzerindeki Habsburg baskısını azaltmak amacıyla, Osmanlı yayılmasının Orta Avrupa'ya yönelmesini teşvik ettiğinden dolayı uzun süre suçlanmıştır. Gerçi V. Karl tarafından 24 Şubat 1525'te yenilgiye uğratıldığında, Avrupa'daki güç dengesini yeniden kurmak için sultanla bir ittifak yapmaya uğraştığı bir gerçektir. Fakat bu ittifak hiçbir zaman askeri alanda etkili olmamıştır. Osmanlıların Macaristan ve Avusturya'da ilerleyişleri, Fransa kralının herhangi bir baskısından çok, Habsburglar, Macarlar ve Safaviler arasında olası bir ittifaktan, keza Osmanlı vasalleri Erdel ve Boğdan üzerinde Habsburgların yürüttüğü kandırma çabalarının etkisini göstermesinden duyulan korkudan dolayıdır; aslında Fransa kralının sultandan ticarette ülkesine bir öncelik tanınması için ricada bulunmaktan daha fazla bir isteği olmamıştır. Nitekim 1536'da Süleyman Fransa'ya, kapitülasyon denilen imtiyazı bahşetti ve böylece öteki Avrupa devletlerine verilecek bu çeşit daha sonraki bütün imtiyazlar için kapıyı açmış oldu. 1536 imtiyaz sözleşmesiyle Fransızlar, sultanın egemenlik

alanı içinde serbestçe dolaşmak ve ticaret yapmak hakkını elde ediyordu. Başka devletlerin tebaaları aynı etkinlikleri yapmak isterlerse, gerekli iznin alınması için önkoşul olarak Fransız himayesine girmek zorundaydılar. Fransız tüccarları ve gezginleri, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde cezalandırılmaları gereken hallerde, sadece Fransız yasalarının ve mahkemelerinin koruması altında bulunma hakkını da elde ettiler; Osmanlılarla uyuşmazlıklarında ise, Osmanlı mahkemelerinde yargılanmakla birlikte, birçok özel imtiyazdan da yararlanıyorlardı. Fransa bu antlaşmayla Müslüman olmayan bütün Osmanlı tebaasının çıkarlarının en önemli temsilcisi ve savunucusu durumuna da geldi. Bu durumdan Fransa'nın imparatorluk içinde etkili olmak düzeyine gelmesine kadar uzun bir sürenin geçmesi gerekti. Fransa'nın Doğu Akdeniz bölgesinde yakın zamanlara kadar sürecek önemli yerinin temelleri bu şekilde atılmış oluyordu. Fakat antlaşmanın en önemli sonucu, kapitülasyonların Osmanlıların Avrupa devletler sisteminden soyutlanmış olma halini kırması ve Osmanlı İmparatorluğunun devletlerin Avrupa'daki oyunlarına girmesini simgelemesidir.

b) Akdeniz Cephesi

1533 barışı ile 1541'de Macaristan'ın Osmanlılar tarafından ilhakı arasında geçen dönemde, karadaki Osmanlı-Habsburg çatışmasında meydana gelen görece güç dengesi, çatışmanın yerini Osmanlıların esaslı bir deniz gücü geliştirdikleri Akdeniz'e kaydırdı. Venedik deniz gücünün çökmesini V. Karl'ın, bütün Akdeniz'i kontrolü altına almayı amaçlayan acele girişimleri izledi. Karl, bu amacına ulaşmak için zamanının Avrupasında en iyi donanma komutanı olan Andrea Doria'yı hizmetine aldı ve güçlü Cenova donanmasıyla da 1528'de bir ittifak yaptı. V. Karl'ın bu çabalarına Süleyman'ın tepkisi, Johanniter Şövalyelerini Rodos'tan kovması, hem bu adada, hem de İstanbul'da ve daha başka yerlerde yeni gemiler yaptırmaya, yeni tersaneler kurmaya başlaması oldu. Karl da buna karşılık Johanniter Şövalyelerini 1530'da Malta'ya yerleştirdi ve Tunus'u işgal ederek burda çok büyük bir deniz üssü kurdu (1535). Süleyman, Anadolu'da ve doğuda uğraştığı sırada Andrea Doria, Peloponnes'te bazı limanları işgal etti, böylece Habsburglara Doğu Akdeniz'de güç üstünlüğü sağladı; bu üstünlüğü sürdürmek için de Osmanlı kıyılarında talan akınlarına girişmek ve Mısır'la İstanbul arasındaki Osmanlı deniz ulaşımına geniş ölçüde sekte vurmak gibi yollara başvurdu. Süleyman da karşı önlem olarak,

Batı Akdeniz'de büyük bir korsan donanması kurmuş ve bu donanma sayesinde birçok Kuzey Afrika limanının yanı sıra, 1529'da Cezayir'i de kontrolü altına almış bulunan Türk kaptanı Barbaros Hayrettin'i büyük amiral *(kapudan-ı derya)* olarak 1533'te hizmetine aldı. Ardından da Cezayir, Osmanlı İmparatorluğuna katıldı; ancak donanmanın gelirlerini garantilemek için Cezayir yine Barbaros Hayrettin'e verilerek özel bir eyalet haline sokuldu. Cezayir'i İspanyol saldırılarına karşı korumak için buraya Osmanlı kara birlikleri gönderildi. Hayrettin'in bunu kabul etmesinin temel nedeni, burayı olduğu gibi sultana devretmeyi istemesi olsa gerektir.

Barbaros Hayrettin, derhal Habsburg donanmasına aynı güçte karşı çıkabilecek büyük bir deniz gücü kurmaya başladı. Nitekim dikkate değer başarılar göstermesi de uzun sürmedi. 1537'de bu yeni donanma, Süleyman'ın ordusuyla birlikte Güney İtalya'ya ortaklaşa bir sefer düzenledi. Bu sefere aynı anda Kuzey İtalya'ya yapılacak bir Fransız saldırısının eşlik etmesi gerekiyordu. Bu harekât planı, kapitülasyonlar imzalandığı zaman, I. François ile yapılmış bir gizli anlaşmada kararlaştırılmıştı. Fakat Fransa kralı, kâfirlerle apaçık yakınlaşmalara girişmesinin Avrupa'da düşmanca tepkilere yol açmasından korktu ve kendisinden beklenen harekâta girişmedi. Bu sırada Habsburglar, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde garantilemiş olduğu üstün ekonomik durumdan ötürü duyulan öfkeyi körükleyerek Venedik'i de savaşa sokunca, Süleyman, Güney İtalya seferini yarıda kesmek zorunda kaldı. Bu çatışma, Arnavutluk kıyılarında Preveza'da yapılan deniz savaşında, Andrea Doria komutasındaki Avrupalı müttefik donanması karşısında Osmanlıların kazandığı büyük bir zaferle doruk noktasına ulaştı (25-28 Eylül 1540). Bu zafer Venedik için sonu belirleyen darbe oldu; Osmanlılarla ayrı bir barış imzaladı (20 Ekim 1540). Bu antlaşmayla Venedik, Ege Denizi adalarında, Peloponnes'te ve Dalmaçya'da bulunan son yerlerini de Osmanlılara verdi. Gerçi Girit, Korfu ve Kıbrıs kendisinde kalmış, üstelik Osmanlı İmparatorluğundaki ticari yerini yeniden elde etmişti; ama artık parlak çağı sona ermiş bulunuyordu. Preveze zaferi Osmanlılar için bütün Doğu Akdeniz'de tam anlamıyla egemenlik kurmaları, kıyılarının ve Mısır'la olan yaşamsal önemdeki ikmal bağlantısının güvenliğini sağlamaları demekti. Ortaya çıkan bu yeni durum Osmanlılara ayrıca Avrupa'nın "yumuşak karnına" denizden saldırmak olanağını da verdi; nitekim Barbaros Hayrettin, 1543 yılında İtalya'nın batı kıyıları boyunca yelken basıp buraları hiçbir engelle karşılaşmadan yağmaladı ve yakıp yıktı. Daha sonra da Nis kentinin fethinde Fransız donanmasına katıldı (28 Mayıs 1643). Barbaros Hayrettin'in komutasında Osmanlıların deniz egemenliği, onun ölümüne (1547) ve sonra da yerini

alan Turgut Reis (Dragut) (1485-1565) zamanında 1571 Lepanto Deniz Savaşına kadar aralıksız sürdü.

c) Doğu Cephesi

Süleyman'ın imparatorluğunun doğusundaki problemlerle giderek daha çok uğraşması, Avrupa'ya yönelik hırslı planlarını 1541'den sonra artık uygulamayışının önemli bir nedeniydi. Süleyman, ülkesi içindeki Safavi yandaşlarını ve Safavi din propagandacılarını acımasızca ezdi. O sıralarda Safavileri doğu tarafından tehdit eden ve henüz yeni yükselmekte olan Türkistan'daki Özbek İmparatorluğuyla da ilişkiye geçti. İran'da ise İsmail'in ölümünden ve küçük yaştaki oğlu Tahmasp'ın (1524-1576) tahta geçmesinden sonra karışıklıklar başgöstermişti; hatta birkaç Safavi prensi, taht kavgasında sultanın yardımını sağlayabilmek için Osmanlı İmparatorluğuna kaçmıştı. Avrupa'da barışın egemen olduğu bir zamandı; Süleyman ancak böyle bir zamanda bu durumdan yararlanıp kendine çıkarlar sağlayabilirdi. Onun için kendisinin de katıldığı üç İran seferi yaptı (1534-35, 1548-1550 ve 1554). Gelgelelim bu seferlerin hiçbirinde Safavi ordusuyla savaşma olanağını elde edemedi; çünkü Safaviler aynı zamanda Özbek tehdidiyle de karşı karşıya olduklarından ve ülkede iç sorunları da bulunduğundan, İsmail'in taktiğini uygulayarak doğrudan bir meydan savaşına girişmekten kaçınmışlardı. Gerçi Süleyman, Safavilerin Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Irak'taki topraklarını fethetmeyi başardı. Fakat ikmal zorlukları yüzünden bu bölgeleri kış aylarında terk etmek zorunda kaldı. O zaman da Tahmasp zorluk çekmeden buraları yeniden ele geçirdi. Üç İran seferinde de aynı olay cereyan etti. Sonunda Süleyman, kendisinden kaçıp duran hasmıyla günün birinde savaşabilmek umudunu yitirdi ve 29 Mayıs 1555'te Amasya Barış Antlaşmasını imzaladı. Buna göre Azerbaycan ve Güneydoğu Kafkasya'daki isteklerinden vazgeçmesine karşılık Irak ile Doğu Anadolu'daki Türkmen beyliklerini alıyordu. Bundan başka Süleyman, İranlı Şii hacıların Mekke ve Medine'yi ziyaretlerine ve Şiilerin Irak'taki kutsal kentlerine girmelerine izin veriyordu. Böylece de Safavi propagandacıların Osmanlı topraklarındaki bölücü etkinliklerini önleme çabalarından da vazgeçiyordu. I. Selim'in Doğu Anadolu'da ve Arap ülkelerinde gerçekleştirdiği fetihleri bu şekilde tamamlandı. Kuzeydoğu Anadolu'daki Türkmen bölgesinin ilhakı da, Kafkasya'ya yönelik daha sonraki Osmanlı yayılmacılığı için gerekli önkoşulları yaratmış oluyordu. Ne var ki o dönemde Orta Avrupa'da ve Avusturya'da sürekli fetihler yapmasını engellemiş olan coğrafi sorunlar, şimdi doğuda da etkiliydiler; bu

yüzden de fetihlerin en uzak sınırı Azerbaycan olmaktaydı. Dolayısıyla da Safavi tehlikesini tümüyle yok etmek ihtimali olanaksızlaşmaktaydı.

Süleyman'ın Yakındoğu'daki yeni topraklarından geçen eski uluslararası ticaret yollarını yeniden geçmişin canlılığına kavuşturmak girişimi başarılı oldu. Safaviler tarafından deteklenen Portekiz donanmasının etkinliklerine karşı koymak için Süleyman, Kızıl Deniz'de Süveyş'te ve Irak'ı fethettikten hemen sonra da, 1538'de, İran Körfezinde Basra'da büyük deniz üsleri kurdurdu. Bu üslerdeki savaş gemileri ve birlikleri sadece Portekiz donanmasının saldırılarına karşı koymakla kalmıyor, doğu denizlerinde de Portekizlilere karşı etkinliklerde bulunuyordu. Bu çabalar sayesinde eski ticaret yolları yeniden açıldı ve böylece Osmanlılar, daha önceleri Memlukların, Kızıl Deniz ile İran Körfezi çevresinden gelen yabancı kervanlardan elde ettikleri gelirin bir kısmına da sahip oldular. 1530'da Aden'in, 1542'de Savakin'in, 1557'de Masava'nın alınışının da bu doğrultudaki çabalara büyük katkısı oldu; bu yüzden Portekizliler doğu denizlerinde hiçbir zaman mutlak bir egemenlik kuramadılar. Gelgelelim şimdi eski ticaret yolları üzerinden malların büyük bir bölümü taşındığı halde, Osmanlılar yine de bu malların miktarını daha önceki dönemlerin düzeyine çıkaramadılar; çünkü Portekizliler deniz yolunu kullandıkları için, Osmanlıların kendi topraklarından kara yoluyla geçen mallardan aldıkları gümrük vergisini ve harçlarını almıyorlar, böylece de doğuda yüksek fiyata aldıkları malları batıda çok daha ucuza satabiliyorlardı. Ama bir zamanlar ileri sürüldüğü gibi Osmanlıların eski ticaret yollarını kesmekle Avrupalıların –tarihte keşif gezileri denilen– seferlere çıkmalarına neden olmadıklarını burda belirtmek gerekir. Bu keşif gezileri Osmanlıların Yakındoğu'nun Memluk egemenliği altındaki topraklarını fethetmelerinden çok daha önce başlamıştı ve özellikle de Hindistan'a giden yeni deniz yolunun giderek artan önemi Memlukların yıkılışında başlıca bir neden olmuştu. Buna karşılık Osmanlılar eski ticaret yolunu açık bulundurmak için çok uğraştılar; bunda da, sonraları Ümit Burnu yolunu çok daha güçlü donanmalara sahip olan İngilizlerin ve Hollandalıların ele geçirmelerine kadar başarılı oldular.

4) 16. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNUN VE HÜKÜMETİNİN YAPISI

Muhteşem Süleyman zamanında Osmanlı İmparatorluğu toprakları, yayılmasının en geniş boyutlarına ulaştığı gibi, I. Osman zamanından beri gelişmesini sürdürmüş bulunan toplum ve hükümet de,

daha sonraki dört yüzyılı nitelendirecek olan klasik şekil ve özelliklerine ulaşmıştı. Geleneksel Osmanlı düzeninde, özellikle davranışları, düşünceleri ve kurumları büyük ölçüde belirleyen dört temel kavram vardır. Birincisi *devlet* idi. Toplum, devletin bir parçası olacak tarzda örgütlenmişti. İkincisi *mukataa* idi. Bu, yönetim amacı için egemen otoritenin tebaaya uyguladığı bir araçtı. Üçüncüsü *kanun* ve *âdet* idi. Bunlar, otoritenin temelini oluşturuyordu. Dördüncüsü de *hadd* idi. Osmanlı toplumu içinde bireyin ve onun kişisel ilişkilerinin statüsünü belirleyen ve sınırlayan ölçü kavramıydı, yani kişinin haddini bilmesiydi.

a) Devlet

Osmanlı toplumunun hem yatay hem de dikey bir yapısı vardı. Temeldeki yatay bölünme, egemen küçük bir grupla büyük tebaa kitlesi arasındaydı. Egemen sınıfın üyelerine Osmanlılar denirdi. Bu sınıfa kabul edilebilmek için üç koşulun yerine getirilmesi gerekiyordu: 1) Sultana ve devletine sadakat göstermek; 2) İslamiyeti kabul etmek ve İslamiyetin gereklerini, ona ilişkin bütün davranışlar ve tasarımlar sistemi içinde yerine getirmek; 3) Karmaşık görenekler ve davranış tarzlarından geliştirilmiş, kendine özgü bir dili, Osmanlıcayı da buna katmış ve Osmanlı yolu denilen sistemi bilmek ve bunu uygulamak.

Bu koşullardan herhangi birini yerine getirmeyen insanlar, tebaanın *reaya* veya *râyâ* denilen sınıfına girerdi. (Bu terim Arapça ra'iyye sözcüğünün çoğuludur ve sultanın "korunan sürüsü" anlamınadır.) Ne var ki *reaya* olanlar, belirtilen koşulları yerine getirirlerse, hiçbir zorlukla karşılaşmadan Osmanlı sınıfına yükselebilirdi. Öte yandan öngörülmüş davranışları artık yerine getirmeyerek özelliğini yitirmiş Osmanlılar da *reaya* olabiliyordu. O halde temelde sosyal devingenliğiyle, devredilebilinir ve erişilebilinir özelliklere olanak veren bir toplum yapısı var demekti. Bu bağlamda *reaya* kavramının, 16. yüzyılda, Müslüman ve Hıristiyan bütün tebaayı kapsadığını ve ancak imparatorluğun çöküş döneminde sultanın sadece Hıristiyan tebaası için kullanıldığını da belirtmek gerekir.

İki büyük sınıftan, yönetenler ve yönetilenlerden her birinin Osmanlı toplumu içinde kendine özgü işlevleri ve yerleri vardı. Yönetici sınıf üyeleri, sultanın köleleri olarak görülürdü. Sahip oldukları her şey, insan olarak kendileri ve hatta canları sultanın emrindeydi; öyleki sultan onlara ne isterse onu yapabilirdi. Ancak Osmanlı köle anlayışı ile batı dünyasının köle anlayışı arasında temelde büyük bir fark vardır; Osmanlı köleleri her bakıdan efendinin ailesinden biri olarak

görülür ve buna uygun bir sosyal statüden de yararlanmaları sağlanırdı. Bundan dolayı Osmanlılar, "sultanın köleleri" olarak belirli bir sosyal statüye ulaşıyor ve böylece asıl görevi devletin İslami niteliğini korumak, imparatorluğu yönetmek ve savunmak olan yönetici sınıfı oluşturuyorlardı. Osmanlı anlayışına göre hükümdarlığın belirleyici işareti, imparatorluk içindeki bütün zenginlik kaynaklarına sahip olmak, zorunlu otoriteyi kullanarak bu kaynaklardan sonuna kadar yararlanmak hakkıydı. Bu zenginliği sultanın ve onun devletinin çıkarına artırmak, korumak ve sonuna kadar kullanmak görevi de, bundan dolayı yönetici sınıfın en önemli yükümlülüğüydü. Buna karşılık *reayanın* yükümlülüğü, toprağı işleyerek veya ticaret ve sanayi etkinliklerinde bulunarak bu zenginliği yaratmaktı.

Osmanlı devleti, hem yönetici sınıf hem de yönetilen sınıf tarafından geliştirilmiş olan kurumları ve hiyerarşileri kapsıyordu. Yönetici sınıf, kendi içinde belirli işlevlerine göre dört kuruma ayrılmıştı: a) *Mülkiyye* (imparatorluk kurumu) bizzat sultan tarafından yönetilirdi ve bütün öteki kurumları olduğu gibi, kendi bütünlüğü içinde Osmanlı düzenini de yönetip yönlendirirdi. b) *Seyfiyye* diye adlandırılan askeri kuruma, imparatorluğu genişletmek ve korumak görevi düşüyordu. c) *Kalemiyye* (yönetim kurumu) devlet hazinesini *(Hazine-i Amire)* yönetiyor, özellikle de imparatorluk gelirlerini toplamak ve harcamak işlerini yürütüyordu. d) *İlmiyye* denilen kültür kurumuna dinsel bilimleri iyi bilen bütün Osmanlılar girebiliyordu ve görevi de İslam inancını temsil etmek ve yaymak, özellikle de dinsel yasayı *(şeriat'ı)* korumak, mahkemelerde uygulanmasına, cami ve medreselerde açıklanmasına özen göstermekti.

Her kurumun yeni üyelerini, diğerlerinden farklı teknik özellikler ve geleneklerle eğittiği, kendilerine özgü ayrı okulları vardı. Yeni üyelerin çoğu çocuk yaşta olurdu. Burda özellikle hatırlatalım ki bu çocukların yönetici zümreye girmeleri, babadan oğula miras yoluyla veya başka özel haklarla değil, sadece kendilerinden istenen yeterliliği göstermelerini sağlayacak eğitimi başarmalarıyla olasıydı. Nitekim pek çok yeni aday *devşirme* sistemiyle, yani sultanın hizmeti için en elverişli Hıristiyan gençlerin toplanması yoluyla alınmıştır. Bunlar Müslüman yapılıyor ve Osmanlılar olarak, II. Mehmet tarafından kurulmuş saray okulunda ve bu amaçla İstanbul'da ve illerde açılmış başka okullarda eğitiliyorlardı. En iyi yetişmiş *devşirme* gençlere sarayda ve imparatorluk kurumlarında görevler veriliyor; diğerleri ise yönetim görevlisi veya asker yapılıyor, bu askerler yeniçerilerin piyade birliklerini oluşturuyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi, 1453'ten sonraki yıllarda II. Mehmet ve halefleri *devşirme* dönmelere fetihlerden elde edilmiş yeni gelirler sağlayarak ve onları önemli mevkilere getirerek güç-

lendirmişlerdi. Muhteşem Süleyman'ın zamanında ise, eski Türk aristokrasisinden olanlar, Anadolu'dan ve Arap illerinden gelenler yönetim görevlisi ve *ulema* olarak hizmet yapmakla birlikte, *devşirmeler* yönetici sınıf içinde en üstün duruma geçmişlerdi.

Yönetici sınıfın iş gücü ihtiyacını karşılamak için başka kaynakların da vardı. Savaş tutsağı olarak ele geçirilen veya Kafkasya ya da Orta Afrika'dan satın alınmış olan köleler de, efendilerinin ev yönetimini üstleniyor; pek çoğu da Osmanlı özelliklerini ve rütbelerini kazanabiliyordu. İmparatorluğun dört bir köşesinden Müslüman ve Hıristiyan yetişkin insanlar, şansın yüzlerine gülmesi umuduyla akın akın başkente geliyor, bunların birçoğu aynı şekilde "Osmanlı" oluyor ve yüksek makamlara çıkıyordu. İmparatorluğun her yerinde Osmanlı nitelikleri kazanan ve bir Osmanlı olduğunu açıkça gösteren Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi tebaanın sürekli bir hareketi vardı. Böylece devingen bir sosyal sistem yetenekli tebaaya, hatta kölelere, yeteneklerine ve ihtiraslarına göre yönelecekleri en yüksek amaçlara ulaşabilmek olanağının kapılarını açmaktaydı. Sultan, bunlardan en iyilerini hizmetine alabiliyor ve sürekli olarak, duyulan ihtiyaca göre, daha çok adam, imparatorluğu ayakta tutan bu kurumlara veriliyordu.

Devşirme sistemini suçlamak kolaydır; çünkü bu sistem, kişinin ailesinden, yurdundan ve dininden ayrılmasını devlet hizmetinde yükselmenin önkoşulu yapıyordu. Bu sistemi eleştirmek de kolaydır; çünkü yönetici sınıfa girmek için en önemli ilk koşul olarak Müslümanlığın kabulünü öngörmekteydi. Fakat bu istekler toplumun doğal görüntüsünden başka bir şey değildi; çünkü Osmanlı toplumunda da din, o çağın Avrupasında olduğu gibi, bireyin hayatında en önemli yeri tutmaktaydı. Din sadece bir bireyin veya grubun hayata ve bireyin durumuna ilişkin kanıların basitçe dışavurumu değil, daha çok hayatın bütün alanlarında insanın davranışlarının ve yerinin zorunlu tarzda belirlenmesiydi. İnsanlar, dinlerinin buyruklarına göre konuşuyorlar, davranıyorlar, çalışıyorlar, evleniyorlar, satıyorlar, satın alıyorlar, mirasa konuyorlar ve ölüyorlardı. Dinler insanların konuştukları dilin de, taşıdıkları giysilerin de biçimlerinde kendini gösteriyordu. Tümüyle insan varlığı kendini dinsel biçimlerde ifade ediyor ve bunlara göre düzenleniyordu. Bunun için sadece sosyal statüdeki bir değişmeye, dinsel alandaki bir değişikliğin eşlik etmesi ve bir din değiştirmenin, bireyin yeni bir sınıfa girişini sağlayan nitelikleri kazanmak için bir araç olması doğaldı. Üstelik bir din değiştirme, birçok hallerde sadece yüzeysel planda kalıyor, gerek eski kanılar ve gelenekler, gerekse eski aile bağları gizlice önceden olduğu gibi etkisini koruyor, yapılan iş yalnızca yükselmek için gerekli dış koşulları elde etmekten ibaret oluyordu.

Hayatın, örgütlenişi devlet çarkının ve yönetici sınıfın elinde olmayan alanlarında, imparatorluk tebaası yaşayışlarına diledikleri biçimi vermekte serbesttiler. Osmanlı toplumunun doğal bir dışavurumu olarak bu biçimlenme, din ve meslek farklılıklarından büyük çapta etkileniyordu. Temel dikey yapılanmasını da bir dinin mensubu olması belirliyordu. Her dinsel grup, geniş ölçüde kendi kendini yöneten özerk topluluklardı; bunlara *"millet"* deniyordu. Kendilerine özgü yasaları ve yönetim yapılarıyla dinsel başkanlarının buyruğunda örgütlenebiliyorlardı. Müslüman *milletinin* başkanı *şeyh-ül-islam*'dı. Bu kişi aynı zamanda yönetici sınıfın kültürel kurumlarının da başıydı. Yahudi *milletinin* başkanı *hahambaşı*'ydı. Ortodoks kilisesinin patriği de Ortodoks Hıristiyan *milleti* yönetiyordu ve diğer *milletler* için de bu böyle sürüp gidiyordu. Bir *milletin* başkanı, dininin ve topluluğunun ilgili kurallarına göre halkının hükümdarıydı. Bunlar, imparatorluğun egemen sınıfına karşı, *milletinden* olanların görevlerini ve yükümlülüklerini yerine getirmelerini, özellikle vergi ödemelerini, kamu düzeninin korunmasını sağlamak bakımından sorumluydular. *Reayadan* olan bireyler, normal koşullarda devlete karşı sadece dolaylı biçimde sorumluydu ve yönetici sınıftan olanlarla ancak zamanlarının *millet* başkanları aracılığıyla dolaylı bir temasları olabilirdi. Başkanların yükümlülüklerini yerine getirmemeleri halinde ise, hükümet görevlileri *milletin* iç işlerine doğrudan müdahale ederlerdi. *Milletin* devlet görevleri çerçevesi içinde sayılmayan evlenme, boşanma, doğum ve ölüm olayları, sağlık hizmetleri, eğitim, kamu düzeni ve yargı gibi bir yığın toplumsal ve yönetimsel işlevi vardı. Bu nedenle de her *milletin* kendine özgü okulları, hastaneleri, sosyal yardım kurumları ve mahkemeleri bulunuyordu. Bu gelenek resmi *millet* sistemi, yeni çağlardaki gelişmelerle ortadan kalktıktan çok sonra da, Yakındoğu'da etkisini sürdürmüştür.

Kuramsal olarak geleneksel Osmanlı toplumunda bütün *milletler* eşit statüdeydiler. Gerçekte ise Müslüman *milletinin* açıkça ayrıcalıklı bir durumu vardı. Bunun nedeni de diğer *milletlerden* farklı olarak yalnızca onların egemen sınıfla aynı dinden olmalarıydı. Diğer dinlerden olanlar ancak Müslüman *milletin* üyesi olduktan sonra yönetici sınıfa girebiliyorlardı. *Milletler* içinde sadece Müslüman *milletinde* din değiştirmek yasaktı. Farklı *milletlerin* üyeleri arasında anlaşmazlık çıkarsa, böyle olayların Müslüman yasalarına göre Müslüman mahkemelerinde karara bağlanması gerekiyordu. İmparatorlukta siyasal açıdan önemli kararlarda *millet* başkanları içinde en önemli rolü yalnızca *şeyh-ül-islam* oynuyordu.

Tıpkı Osmanlı toplumunda olduğu gibi, *millet* sistemi içinde de tümüyle görece bir devingenlik vardı. Her *milletin* içinde bir birey,

şansına ve yeteneğine göre toplum katlarında yukarılara çıkabilir veya aşağılara inebilirdi. Bir *milletin* üyesi, eğer isterse bir başka *milletin* üyeliğine geçebilirdi. Bu konuda tek kısıtlama Müslüman bir *milletin* üyesinin bağlı olduğu *milletten* çıkamayışıydı. Elbette ki *milletler*, başka bir dine geçmek için *milletini* terk eden böyle kişilere karşı olağanüstü bir düşmanlık duygusu beslerlerdi; bundan ötürü hükümet de, bu tür geçişleri, *millet* sisteminin asıl amacı olan sosyal barışı korumak için olabildiğince sınırlardı. Devletin başlıca görevi tebaanın din değiştirmesini değil, zenginliklerden yararlanmayı sağlamaktı. Yönetici sınıf için, devlete karşı parasal yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece, çeşitli dinlerden, ırklardan ve dillerden insanların göreneklerini, geleneklerini ve yasalarını kendi *milleti* içinde yaşatmalarına izin vermek çok daha yararlıydı. Bu sistem, imparatorluk içindeki çeşitli halkları, birbirlerinden olabildiğince uzaklaştırıp, böylece olası anlaşmazlık konularını en aza indirmek suretiyle beş yüzyıl boyunca işledi. O halde *millet* sistemi esaslı bir istikrar faktörüydü.

Şimdiye kadar anlatılan bütün sınıflar, kurumlar ve topluluklar, sultanın kölelerinin ve tebaasının işlevlerini en iyi biçimde yapabilmeleri için yapılarına göre ayrılmalarına yarayan birer araçtılar. Ancak bunların birbirleriyle bağlantı kurmalarını ve Osmanlı toplumu denilen bir bütün içinde birleşmelerini sağlayan başka kurumlar da vardı. Asıl birleştirici sultandı. Sultan Osmanlı sisteminin temel direğiydi; çünkü o hem yönetenler hem de yönetilenler için tek başına aynı ölçülerde sadakatın odak noktasıydı. Yönetici sınıftan olanlar için sultan, efendi ve patrondu, kendileri ise onun hizmetkârlarıydılar. Öte yandan sultan, halkına veya grubuna göre değişik nedenlerden dolayı *reayanın* bireysel sadakatını da isteyebilirdi; bu neden kimi zaman ilk Osmanlı hükümdarlarının Balkanların eski hanedanlarından kadınlarla yaptıkları evlilikler olmuş, kimi zaman da bu hanedanların özerkliklerinin ve kendilerine ait yasalarının ellerinden alınması olmuştur. Sultanlar, Türk olmayan Müslümanlara, özellikle de Araplara karşı, Osmanlıların İslam dünyasındaki yerlerini, eski İslam halifelerinin toprakları ve kutsal kentleri üzerindeki egemenliklerini, keza kâfirlere karşı yapılan "kutsal savaşlardaki" önderliklerini önemle vurgularlardı. Sultanlar, Türk Müslümanlardan da Selçuklu sultanlarının ve Türkmen beylerinin evlilikler ve anlaşmalar yoluyla meşru varisleri, ayrıca yüksek İslam uygarlığının Anadolu'daki en önemli temsilcileri olmaları sıfatıyla kendilerini desteklemelerini isterlerdi. Sonuç olarak sultana gösterilen genel sadakat yine de bir soyutlamaydı ve Osmanlı toplumunda çok daha somut, ikinci bir sosyal birleştirme aracı, yani lonca sistemi olmasaydı, birbirinden farklı grupları bir arada tutmadaki etkisi belki de uzun süre yeterli olmayabilirdi. Yatay ve dikey en-

gelleri aşarak çeşitli milletlerin, kurumların ve sınıfların üyelerini ortak bir grubun üyesi yapmış loncalar vardı. Bu loncalar sınıf, rütbe veya resmi dine göre değil, ortak değer ve kanılara, ekonomik etkinliklere ve sosyal ihtiyaçlara göre kurulmuşlardı. Çeşitli loncalar içindeki resmi farklılıklar, Tanrı ile bütünleşmede kişisel bir deneyime duyulan ortak özlemle veya ortak uğraş ve çıkarlarla aşılıyordu. Bu çeşit yakınlaşmalar yoluyla Osmanlı toplumundaki birçok değişik grubun üyelerinin, ortak bir bütün içinde birbirine kenetlendiği oluyordu. Bazı sosyal ve ekonomik görevleri yerine getiren loncalar da vardı; bunlar özellikle milletlerin ve yönetici sınıfın görev alanının parçaları sayılmayan, özellikle ekonomik düzen ve sosyal güvenlik gibi alanlarda etkinlik gösteriyorlardı.

b) Mukataa

Osmanlı yönetici sınıfı içinde ticaretin ve örgütlenmenin en önemli dayanağı mukataa ilkesi, yani sultanın gelirlerinden parçaların ayrılmasıydı. Bu yolla sultan otoritesinden vazgeçiyor ve bunu yetkili adamlarına devrediyordu. Hükümdar olarak sultanın, devletindeki bütün zenginlik kaynaklarından kazanç sağlama hakkı vardı. Bu kaynaklar reaya sınıfından çiftçiler, zenaatkârlar ve tüccarlar eliyle işleniyordu. Bunlar kazançlarından bir kısmını, sultanın kendilerini korumasına ve yönetmesine karşılık olarak vergi şeklinde veriyorlardı. Bu vergiler imparatorluğun zenginliğini oluşturuyor ve sultanla yönetici sınıfın oluyordu. Vergilerin kullanılması, kapsamının genişletilmesi ve savunulması yönetimin ilk görevleri sayılıyordu. Sultan, hakkını bütünüyle ve sürekli olarak devredebilirdi. Bunu bazen özel mülkiyet şeklinde *(mülk)*, daha çok da dinsel vakıf şeklinde *(vakıf, çoğulu: evkaf)* yapıyordu. Bu vakıflar belirli hizmetler için gelir sağlamak amacıyla kurulmuşlardı. Bu hizmetler, örneğin cami ve okulların korunması, yiyecek maddelerinin dağıtılması veya kültürel kurumların kendilerini derin düşüncelere ve araştırmalara adamış üyelerinin geçiminin sağlanmasıydı. Ne var ki vergilerin büyük bölümünü sultan, imparatorluk malı *(havass-ı hümayun)* olarak kendine ayırır ve bunlar kendisi, ailesi, sarayı ve köleleri, yani yönetici sınıf üyeleri için gelir ve yardımcı araç olarak kullanılırdı. Osmanlı hükümetinin dar anlamda kamu yönetimi, devletin parasal hedefleri göz önüne alınarak örgütlendirilmişti. Dolayısıyla da bu yönetimin yapısı ve hiyerarşisi, *mukata* denilen imparatorluk mülkleri halinde kurulmuştu. Mukataa, kesmek, ayırmak anlamında Arapça *kata'a* sözcüğünden türetilmiştir ve egemen sınıf üyelerinin yönetim için, yani sömürü için geliri bölüştürme-

sidir. Ücretleri devlet hazinesinden ödenen birkaç ordu ve yönetim biriminin mensuplarının dışında, bütün devlet memurları, ister vergi toplama görevlerinden dolayı olsun, ister başka işlevleri karşılığı almalarına izin verilen paralardan *(bahşişlerden)* dolayı olsun şu ya da bu şekilde gelir sahibiydiler.

Demek ki *mukataa*, egemen sınıftan birinin belirli bir kaynağı veya bir gelirler bileşimini kullanmak üzere yetkili kılındığı bir birimdi; bu şekilde bir yandan da bu kaynakların, sultanın saptadığı amaçlara göre kullanımı için yeterli otorite de elde edilmiş oluyordu. Birbirinden farklı üç çeşit *mukataa* vardı. Bunlar arasındaki önde gelen fark kapsamlarından ileri geliyordu; bazısında gelirler hak sahibi tarafından alıkonuyor, bazısı ise devlet hazinesine veriliyordu ve *tımar, emanet, iltizam* diye adlandırılıyorlardı.

Tımar, Avrupa'daki feodal mülke biraz benzetilebilir; fakat mülk sahibiyle toprağı işleyen arasındaki ilişki sadece ekonomik nitelikteydi ve iki taraf da, Avrupa feodalizminin belirleyici özelliği olan birtakım haklar ve görevlerle kuşatılmamıştı. Bu *mukataa* çeşidinde gelir kaynağından elde edilen kazancın tamamı, devlete hizmet etmek zorunda olmasından dolayı, kişisel ihtiyaçlarının karşılanması için tımar sahibine verilirdi. Devlete yapılan bu hizmetin tımardan yararlanmayla bir ilişkisi yoktu. Tımarlar genellikle yapılan askeri ve idari hizmetlerin karşılığı olarak ücret yerine verilirdi. 15. yüzyılda ve daha önceleri hemen bütün Osmanlı fetihlerinde, özellikle de Balkanlarda yapılan fetihlerde, *tımarlar* fetih yapan ordunun subay ve erleri arasında bölüşülmüştü. İmparatorluk mülklerinden devlet hazinesi için gelir toplamak, sonra da bunları ücret olarak dağıtmak yerine sultan, para borçlu olduğu kişilere ücretlerini yine kendilerinin sağlaması görevini vermiştir. Böylece sadece bir yığın külfetten ve ek harcamalardan kurtulunduğu gibi, gelir kaynaklarının etkili şekilde kullanılması da sağlanmıştı. Balkan illerinde yönetim görevlerinin hemen hepsi, barış zamanında askerler tarafından ve bunların oturdukları yerleri terk etmek zorunda kaldıkları savaş zamanlarından ise, kendilerine vekil kıldıkları kişiler tarafından bu şekilde yürütülmüştür. Tımar sahipleri, tımar karşılığında Osmanlı ordusuna *sipahi* denilen süvarileri sağlıyordu; geçimini ve donatımını tımar sahiplerinin üstlendiği bu *sipahiler*, 15. yüzyıla kadar ordunun çekirdeğini oluşturmuştur.

Mukataa'nın ikinci başlıca şeklini *emin* denilen güvenilir bir kişi tarafından yönetilen çiftlikler oluşturuyordu; bunlara *emanet* deniyordu. Bir tımar sahibi hiçbir ücret almayıp topraklarının tüm gelirini kendisine ayırırken, *emin*, topladığı gelirlerin hepsini devlet hazinesine aktarır, karşılığında da belirli bir ücret alırdı; yani *emin*, modern devlet memurunun çok önceleri Osmanlılarda ortaya çıkmış bir çeşidiydi.

Bu kurumun yasal temelinde *emirin emanetini* yönetmesinden başka bir şey yapmaması bulunuyordu; dolayısıyla da *emanetinin* kazançlarından pay almak hakkı da yoktu. Ne var ki bu tip yönetim görevleri, Osmanlılar zamanında en az yaygın durumdaydı. Çoğunlukla merkezi yönetimin ve bu yönetimin yetkili kıldığı kişilerin yakın çevresinde bulunan kent polisi, gümrük dairesi gibi görevlerde uygulanıyordu; bu görevler bir oranda daha kolay gözetim ve denetim altında bulundurulabiliyordu.

Osmanlı düzeninde en yaygın ve aynı zamanda en etkili yönetim birimi *iltizam* idi; bunların sahiplerine de *mültezim* denirdi. *İltizam* tımar ile emanet öğelerinin bir bileşimiydi. Tımar sahibi gibi *mültezim* de topladığı vergileri kendisi için kullanabilirdi. Ancak bu kullanım, verginin hepsini değil de, belirli bir kısmını devlet hazinesine verdikten sonra artakalanları kullanmak şeklindeydi. Bu düzenlemenin esasını *mültezimin*, tıpkı emin gibi, devlet için yaptığı hizmetin sadece *mukataa*'yı yönetmekten ibaret olması, bunun karşılığında emin gibi bir aylık değil de, topladığı vergilerin bir kısmını ücret olarak alması oluşturuyordu. Demek ki mültezime gösterdiği çabaya göre parasal açıdan destek verilmekteydi. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda, Anadolu'nun ve Arap illerinin fethedilen büyük kesimi bu sistemle yönetildi. Çünkü bu bölgeler sultanın egemenliği altına girdiği zaman hükümet, yeniçeri piyadesinin ücretlerini ödemede güçlük çekiyor, sarayın gittikçe artan savurgan harcamalarını karşılamak zorunda kalıyor, üstelik tımar sisteminin olanak verdiği oranda merkezi otoriteye daha doğrudan bir yönetim ve denetim gücü sağlamak istiyordu. O yüzden de tımar, nöbet hizmetinin bu eski yönetim sistemine göre en iyi tarzda yapıldığı sınır bölgeleri dışında geniş çapta ortadan kaldırıldı. Yönetimleri *iltizam* biçiminde düzenlenmiş illerde, *mültezimin* rolü sadece vergi yükünün dağıtılması ve verginin toplanmasıyla sınırlıydı. Orduya ve yönetime ilişkin diğer bütün işlevler valiler ve daha alt düzeyde yöneticilerce yürütülüyordu. Bunlar da İstanbul'daki yönetici sınıfın ilgili kurumları tarafından atanıyor ve o kurumlara karşı da sorumlu oluyorlardı.

İltizamlar, normalde açık artırmayla dağıtılırdı. Bu dağıtım illerde maliye dairelerince belirli zaman aralıklarında ve doğruca sultan tarafından gönderilmiş bir görevliyle işbirliği yapılarak gerçekleştirilirdi. Bu açık artırmaya ancak belirli kişiler katılabiliyordu. Artırmayı kazananların yaptıkları ödemeler, kişisel geliri olarak doğruca sultana giderdi. Böylece sultanın mülkleri üzerindeki kökensel hakkı ve vergi gelirlerinin de imparatorluk mülkiyetinin parçası olduğu vurgulanıyordu. Her mültezim, yıldan yıla önceden saptanmış bir meblağı devlet hazinesine göndermekle yükümlüydü; buna karşılık vergi gelirinin ar-

takalanını kazanç diye kendine ayırmak hakkına sahip oluyordu. 16. yüzyıldan itibaren timarların -hepsi değilse bile- çoğu iltizama dönüşmüş ve bu iltizamlar, güçlerinin artmasını desteklemek amacıyla devşirme sınıfından olanlara verilmiştir.

c) Osmanlı Devletinin Hukuksal Temelleri

Osmanlı toplumunda davranışların ve organizasyonun yasal ve törehukuksal temelleri, gerek bireysel gerekse toplumsal düzlemde birbirini tamamlayan iki hukuk sistemine dayanıyordu; bunlardan biri dinsel yasalardı, yani *şeriat*, diğerleri kamu hukukuydu, yani *kanun*. Bütün Müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da *şeriat*, temel hukuku oluşturuyordu. *Şeriat* tanrısal kökenli sayılıyordu; hayatın bütün alanlarını kapsayan siyasal, sosyal ve ahlaksal kural ve ilkelerin bir derlemesiydi. Bununla birlikte *şeriat* sadece bireysel davranışlar alanında çok geliştirilmişti; bu da Kuran'ın ve daha eski Müslüman geleneğinin ayrıntılı biçimde ele alınışıyla başarılmıştı. Kamu hukukunun çoğu konularında, özellikle de devlet örgütlenmesi ve yönetimi konularında *şeriat*, asla böylesine ayrıntılı tarzda işlemeler yapabilmiş değildi. Bu alanda sadece genel ve tümel ilkeler vardı; öyleki bu suretle dünyasal otoritelere, karşılaşılacak durumun özelliğine göre yasa ve yorum yapabilmeleri için yeterince boşluklar bırakılmış oluyordu. Onun için de Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman hukuk bilginleri, *şeriatın* ayrıntılı biçimde düzenlemeler yapamadığı konularda, sultanın inisiyatifi ele almaya ve yasalar çıkarmaya hakkı bulunduğunu kabul etmekteydiler. Bu hak, *kanun* denilen yasalar ve düzenleme fermanlarıyla kullanılıyor; ancak bir *fetva* ile desteklenirse hukukça geçerli sayılıyordu. *Fetva*, Müslüman hukukçuların, çıkarılan kanunda *şeriatın* kurallarına ve ilkelerine aykırılık bulunmadığını belirttikleri bir çeşit hukuksal rapordu. Bu şekilde Müslüman dinsel yasa, Müslüman *milleti* içindeki kişisel konuları düzenliyor, aynı zamanda da Osmanlı hükümeti için kamu hukukunun ilkelerini ortaya koyuyordu. *Şeriatın* yorumu ve uygulanması, Osmanlı kültürel kurumlarının *ulema* denilen elemanlarınca yapılıyordu; keza Müslüman olmayan bütün *milletlerin* dinsel yasaları da kendi dinsel önderlerince yorumlanıp uygulanıyordu. Aslında *ulemanın*, kendi görüşlerine göre *şeriatla* bağdaşmayan yönetim yasalarını yürürlükten kaldırma hakları vardı; ama sultanın otoritesine yönetici sınıfın üyesi olarak boyun eğdiklerinden ve görevlerinden de uzaklaştırılabileceklerinden, böyle bir eyleme pek ender girişiyorlardı. Zaten sultanlar da bu olanağı pek az kullandırırlardı. Kullanmaları daha çok *ulema* üzerinde bir baskı

öğesi biçiminde oluyordu; böylece *ulemanın* çıkarılan yasaları denetleyerek bundan egemen sınıf içinde üstün bir mevki elde etmek amacıyla yararlanmalarını engelliyorlardı. Bu nedenlerden ötürü sultanın, durumların isterlerine göre kurumları ve yöntemleri yasalarla değiştirmek konusunda bir oranda büyük bir serbestliği vardı. Bu serbestliğin çöküş yüzyılları boyunca Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasını sağlayan önemli bir etmen olduğu görülecektir.

ç) Osmanlı Toplumunda Kişisel Davranışın Temelleri

Osmanlı toplumu içinde bir Osmanlı, geleneklerin baskısı altında ve yasaların kısıtlamalarıyla kendini ve çevresindeki insanları acaba nasıl görüyordu? Osmanlı toplumunda bireysel davranış, aile, mevki, sınıf ve rütbe gibi bir etmenler dizisiyle sınırlanmış bir kişisel dış sınır, bir *hadd* kavramına sıkıca bağlıydı. Bir Osmanlı bu *hadd* içinde kalmak koşuluyla, geleneksel Osmanlı davranışının öngördüğünden başka bir sınırlamayla karşılaşmadan, canının istediği gibi davranmakta serbestti. Bir başkasının *haddini* zedeleme riskini üstlenmeye hazır olsa bile, yine de kendi *haddinin* dışına çıkamazdı. Böyle bir davranış yalnızca kabalık ve görgüsüzlükle nitelendirilmez, Osmanlı sınıfında yerini yitirmesine kadar uzanan çeşitli cezalara uğratılması gereken bir suç da sayılırdı. Osmanlı yönetim sisteminde her göreve uygulandığı ve bir çeşit mukataa sayıldığı göz önüne alınırsa, bu *hadd* kavramından her memurun kendi görev alanı içinde özerk, hatta bağımsız olduğu, *haddini* aşmadığı sürece de, en yüksek rütbeli kişinin dahi onun işlerine karışamayacağı sonucu çıkarılabilir. Buna ayrıca tek tek her memurun bütün dikkatini ve ilgisini sadece kendi görev alanıyla sınırladığını ve meslektaşlarının *hadleri* içindeki işleri görmezlikten geldiğini de ekleyebiliriz. Bu nedenle bunlardan sadece pek azı, Osmanlı kurumlarının genel yapısını tanımayı, anlamayı ve yazılı olarak anlatmayı başarabilmiştir. Yine aynı nedenle bu gelenek Yakındoğu'da son zamanlara kadar sürüp gelmiştir; böylece de memurlar, çevrelerindeki bölümlerde etkinlikler, kendi görevlerine ve ilgilerine benzese, bunlarla bağlantısı ya da bunlar üzerindeki etkileri bulunsa dahi, bu etkinliklerden haberdar olmamıştır.

Her Osmanlının kendi *haddine* uygun kişisel bir onuru vardı, buna *şeref* denirdi. Bu *şeref*, kişinin gerek yönetici sınıf içindeki mevkiinin, gerekse hayattaki yerinin dolaysız ve en önemli belirtisiydi. Kişinin kendi *haddiyle* korunan haklarına yönelecek her sataşma, *şerefe* bir saldırıydı. Bu da yalnızca kişisel bir hakaret değil, onun görevine ve toplumdaki yerine de bir tecavüzdü; mutlaka öcü alınmalıydı. Bi-

reysel *hadlerin* sınırları yazılı olarak saptanmadığı için, bir kimse bir başkasının eylemine karşı çıkmak veya ona misilleme uygulamak gibi haksız bir davranışta bulununca, tek tek bu haklar yitip gidiyordu. Böyle *haddini* aşmalara tepki, Osmanlı toplumunda saldırganın ve saldırıya uğrayanın gücüyle ve mevkiiyle çok yakından bağlantılıydı. Bir adamın onuru, daha güçlü durumdaki biri tarafından zedelenirse, toplum böyle bir durumda öç almanın olanaksız olduğu olgusunu kabul ediyor ve hakarete uğrayan kişiden hasmına bütün gücüyle misillemede bulunması, saldırıya geçerek tam bir öç *(intikam)* alması, böylece onu cezalandırması bekleniyordu. Böylesine bir davranış, hakarete uğrayan kişi toplumdaki yerini korumak istiyorsa, zorunlu sayılıyordu.

Bireysel davranışı belirleyen ikinci bir temel etmen *intisab* düşüncesiydi; biri diğerinden daha güçlü iki kişi arasındaki karşılıklı uzlaşmada kabul edilen "suskun bir ilişki"yi anlatıyordu. Taraflardan daha güçsüz olan, güçlü olanın refah düzeyine yükseltmek ve durumunu daha iyi kılmak için kendini tümüyle onun hizmetine veriyor; güçlü olan da güçsüze koruması altındaki kişi gibi davranıp refah ve güç düzeyi yükseldikçe onun da durumunu iyileştiriyordu. Daha güçlü olan kişi mevkiini kaybeder ya da Osmanlılar zümresinden ayrılırsa, o kişiye *intisab* eden de aynı duruma düşerdi. Taraflardan birinden öç *(intikam)* alınacaksa, bu öcün kapsamına diğer taraf da girerdi. *İntisab* bağı, Osmanlı toplmunda yönetici sınıfın belirleyici temel özelliğiydi. Belirli yönetim makamlarına yapılacak atamaların çoğunda, atanacak kişinin ehliyetinden ve liyakatinden çok, böylesi bir kişisel bağının bulunup bulunmadığına, yani *intisabına* ve sadakatına bakılırdı. İlişkinin bozulması veya öngörülen yükümlülüklerin gerektiği anda yerine getirilmemesi, her iki taraf için de son derece kaba bir davranış, hatta kişisel onurun zedelenmesi sayılırdı. *İntisab* kuralları bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğunda alınmış bütün yönetimsel ve siyasal kararları etkilemiş; bu etki, Yakındoğu'nun siyasal bağlantılarında ve ilişkilerinde, son zamanlara kadar büyük çapta hep görülmüştür.

Geleneksel Osmanlı yönetimi, Osmanlı toplumunun en önemli öğesi olarak, çoğu kez öne sürüldüğü gibi, ne o kadar geniş kapsamlı, ne de o kadar otokratikti. Bu yönetim iş görme alanında Osmanlı yönetici sınıfının koyduğu genel sınırlamalarla gemlenmişti. Yarı özerk durumdaki tımarlar ve iltizamlarla da çok merkezli bir nitelik almış ve bireysel *hadlerin* kısıtlamalarına boyun eğmişti. Ayrıca sultanın çıkardığı yasalarla sıvanmış incecik bir Osmanlı yaldızı altında, bozulmadan kalabilmiş binlerce yerel geleneğin, kurumların ve örgütlerin yaşatılması yüzünden de etkinliği engellenmişti. Bundan başka hükümetin yetki ve görevlerinin büyük bir kısmı, hepsi de devlet tarafın-

dan hiçbir müdahaleye uğramadan, kendi yasalarına ve göreneklerine göre hareket eden örgütlü dinsel birliklere ve loncalara devredilmişti. Bu durum, Osmanlı reformcuların Osmanlı hükümetini ve Osmanlı toplumunu gerçek anlamda merkezileştirmeyi deneyecekleri 19. yüzyıla kadar sürüp gitmiştir.

5) OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ (1555 – 1789)

Daha Muhteşem Süleyman'ın, Osmanlı kudret ve görkeminin doruk noktasını simgeleyen bu padişahın döneminde, güçsüzlüğü sağlayacak öğeler devletin bünyesine girmiş ve sonraki yüzyıllarda yavaş ama aralıksız seyreden çöküşü hazırlamıştır. Çöküşte rol oynayan en önemli etmen sultanların giderek artan iktidarsızlık ve yeteneksizlikleri olmuştur. Süleyman uzun sürmüş seferlerden ve ülke yönetiminin zahmetli yükümlülüklerinden yorgun düşünce, kendisinde toplanmış bulunan bütün kamusal görevlerden kaçmak ve tüm benliğini haremin zevklerine adamak için her şeyi yaptı. Kendisine ait işlevleri üstlenebilmesi için, o zamanlar yakın dostu İbrahim Paşa'nın işgal ettiği sadrazamlık makamı, öylesine çok yetki ve gelirle donatıldı ki, âdeta sultana denk duruma geldi. Özellikle de sadrazama herkesten mutlak bir itaat istemek ve herkesi buna zorlamak hakkı tanındı; daha önceleri yalnızca sultanın sahip olduğu bir haktı bu. Ne var ki böylesine bir yetki genişlemesi, sonun başlangıcı demekti; çünkü sadrazam gerçekten sultanın resmi işlevlerini üstlenmeye yetkin kişi olsa bile, yine de imparatorlukta bulunan çeşitli grup ve sınıfların tümünün bağlılıkları için odak noktası durumundaki sultanın yerini alamazdı. Bunun sonucunda merkezi iktidarla siyasal sadakat arasında bir ayrılık ortaya çıktı; bu ayrılık giderek merkezi hükümetin, topluma ve yönetime ilişkin bütün alanlarda isteklerini artık tam olarak yaptıramamasına yol açtı. Öte yandan sultanın kendini yönetimden çekmesi, Türk aristokrasisine indirilmiş son darbe oldu. Çünkü Damat İbrahim Paşa'nın ve ondan sonra sadrazamlık makamına gelenlerin hep devşirme örgütünden olmaları, her şeyin devşirme sınıfının etkisi altına girmesi, Türk aristokrasisinin de bu yüzden toplumdaki yerini ve gücünü hemen tümüyle kaybetmesi sonucunu vermişti. Bu durumda sultanlar, artık devşirmeleri Türk aristokrasisinin gücüyle dengeleyerek denetim altında tutamadılar; o yüzden de şimdi devşirme sınıfının sultanı denetim altına alması kaçınılmaz olmuştu. Bunun sonucu da devşirmelerin Osmanlı hükümet kurumlarından, tümüyle devletin ve sultanın hayrına değil de, daha çok kendi çıkarları için yararlanmaları olacaktı; nitekim çok geçmeden devşirmeler bu yolu tuttular. Böylece rüşvet

ve adam kayırma, tüm imparatorlukta yaygınlık kazandı. Bu bozulma ilkin merkezi hükümetin çeşitli kademelerinde başladı, sonra da her yere bulaştı. Hükümet makamları ve askeri görevler, en çok para verene satıldı. Bu makamlara gelenler de, hem harcadıklarını geri almak, hem de olabildiğince kişisel çıkar sağlamak için yetkilerini kötüye kullandılar.

Ne var ki devşirmeler, kendilerini tehdit eden Türk aristokrasisinin yollarından çekilmesinden sonra, çok geçmeden kendi aralarında bölündüler. Ardından da her biri kendi yandaşlarının çıkarına çalışan yığınla gruplaşmalar ve partiler otaya çıktı. Bu hizipler ya da böyle hizliplerin oluşturduğu koalisyonlar, Osmanlı şehzadeleri arasında taht için uygun gördükleri adayları desteklemeye başladılar; bu sırada çoğu kez de şehzadelerin anaları, kızkardeşleri veya eşlerinden oluşan saray klikleriyle ittifaklar kurdular. Bundan dolayıdır ki Süleyman'ın ölümünden sonra tahta geçmede, bir şehzadenin yeteneği değil de, böyle bir devşirme-harem partisinin siyasal manevrası daha çok etkili oldu. İmparatorluktaki iktidar sahipleri, şehzadeleri iyi eğitimden ve deneyimden yoksun bırakmayı, onların denetim altına alınması amacı için daha uygun bir yol olarak gördüler. Böylece yükselmeye çalışan şehzadeleri savaşlara sokarak ve illerde valilik yaptırarak eğiten eski gelenek, yerini bütün şehzadeleri harem odalarında oturmak zorunda bırakarak dışardaki hayattan soyutlayan ve eğitimlerini kısıtlayan yeni bir sisteme bıraktı. Nitekim Süleyman'dan sonra tahta çıkan sultanlardan pek azı, siyasal koşullar kendilerine olanaklar vermiş olsa dahi, gerçek anlamda iktidar gösterme yeteneğini gösteremediler, zaten onlardan başka türlü bir davranış da beklenemezdi.

Deneyim ve yetenek eksikliği, elbette ki sultanların iktidar heveslerini engellemedi; onlarda olmayan sadece, iktidarı gerçekten ele almak için 15. ve 16. yüzyıl sultanlarının geliştirdikleri gibi elverişli araçlardı. II. Selim (1566-1574) ve ondan sonra gelenler, iktidarlarını ancak çeşitli hizipleri birbirine karşı kullanarak ve sadrazamın makamını zayıflatmayı deneyerek yürütebildiler. Sadrazamlık makamı çünkü batmakta olan Osmanlı devletinde nüfuz kazanmak isteyen partiler için en önemli yönetim aracıydı. Sadrazamlık makamının zayıflatılmasına, bu makama getirilen kimselerin sık sık değiştirilmesiyle ulaşıldı. Yüksek bedeller karşılığında bu makamı kısa süre için elde eden parti, bu yolla kazandığı parasal olanakları, öteki partileri rüşvetle kandırmak veya çeşitli önemli durumlarda sultanı destekleyerek ona yaltaklanmak için kullanıyordu. Genellikle sultanlar bu çeşit politikalarla kısa süreli otoritelerden daha fazla bir şeyi asla elde edemediler. III. Murat (1574-1595) zamanında Osmanlı gücü içten zayıflamaya başladı. Onun padişahlığının ilk yıllarında Sokullu Mehmet Paşa'nın

kişiliği sayesinde (1565'ten 1579'a kadar) saray adamlarının ve haremin zayıf sultan üzerindeki etkisi alt düzeye indirilebildi. Sokullu'nun öldürülmesinden sonra sadrazamlar Osmanlı devleti içindeki üstün mevkilerini yitirdiler ve iktidar tümüyle haremin, daha sonra da 1578'den 1625'e kadar üstün durumlarını sürdürmüş bulunan yeniçeri subaylarının, *ağalarının* eline geçti. Ne var ki bu dönemde hükümet kimin denetiminde olursa olsun, sonuç hep aynıydı: Yönetimde ve onun da üstünde devlet çarkında imparatorluğun her yanında gittikçe artan bir laçkalaşma ile birbirinden ayrılan ve birbirine karşı düşmanca tavır takınan topluluklarda çeşitli zümrelerin birbiriyle uğraşması.

Bu koşullar altında Osmanlı hükümetinin, imparatorluğu uğraştırmaya başlamış, giderek daha da zorlaşmış ve tehlikeli olmuş sosyal, ekonomik ve askeri problemlere uygun çözümler bulabilme yeteneğini yitirmesi kaçınılmazdı. Ekonomik zorluklar, daha Süleyman'ın padişahlığının son zamanlarında, İngilizler ile Hollandalılar doğudan geçen eski ticaret yollarını tümüyle kapatmayı başarınca başladı. Bunun sonucu olarak da Osmanlı hükümetinin gelirleri azaldı ve Arap illerinin refah düzeyi düştü. O sıralarda değerli madenlerin Amerika'dan Avrupa'ya âdeta akarcasına taşınması da, imparatorluk ekonomisinin dengesini bozan hızlı bir enflasyona neden oldu. Devlet hazinesi, devşirme grupların talanlarından elde edilen gelirlerden de giderek daha çok yoksun kalınca, artan giderleri karşılamak için sikke değerinin düşürülmesi, vergilerin yükseltilmesi ve doğrudan zoralımlar yapılması önlemlerine başvuruldu. Bu da genel durumu biraz daha berbatlaştırmaktan başka işe yaramadı. Ücret ve aylığa bağımlı olanlar, kendilerine ödenen paranın alım gücünün azaldığını görüyorlardı. Üstelik devlet hazinesi, ödemelerinde gecikmeler de yaptığından, ücretle geçinen kimseler yaşayabilmek için hırsızlık yapmak ve rüşvet almak yollarına sapmak zorunda kaldılar. Tımar ve iltizam sahipleri, bu tımar ve iltizamlara sadece olabildiğince çabuk yararlanılması gereken para kaynakları gözüyle bakıyorlardı. Onlara göre tımarlar ve iltizamlar, artık yalnızca bugün değil, gelecekte de gelir getirecek, bu nedenle de verimliliği korunması gereken sürekli işletmeler değildi. Enflasyon belirli fiyat kurallarına göre çalışan el sanatı loncalarını da etkilemişti; bu zenaatkârlar, kapitülasyonların koruması altında, ancak pek az kısıtlamaya uğrayarak imparatorluğa akan, ucuz Avrupa ithal mallarıyla rekabet etmelerine olanak verecek ham maddeleri artık satın alabilecek durumda değillerdi. Bu da genellikle Osmanlı el işçiliği ürünlerinde, özellikle de dokumacılıkta hızlı bir çöküşün yaşanmasına yol açtı.

İmparatorlukta 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın büyük kıs-

mında nüfusun hızla artması –o dönemde Avrupa'nın hemen her yerinde nüfusun artışıyla meydana gelen bir gelişme– yukarda anlatılan durumu daha da kötüleştirdi. Eldeki geçim sağlama araçları miktarı, yeni nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar artmadığı gibi, ülkede ağır basan ekonomik ve siyasal koşulların sonucu olarak hatta azalıyor, bu da giderek büyüyen yoksulluk ve sosyal huzursuzluğa yol açıyordu. İstanbul'dan yollanan tımar ve iltizam sahiplerinin kötü işletme uygulamaları, sayısız köylünün yurdunu terk etmesine neden oldu; öyleki işlenecek topraklar tam da yiyecek sıkıntısının arttığı bir zamanda yüzüstü bırakıldı. Bu köylülerden birçoğu kentlere akıp buralarda büyüyen keşmekeş içinde yaşamaya çabalayan hoşnutsuzların sayısını biraz daha artırdı. Bu insanlar üzüntülerini ve hınçlarını, kurulu düzene karşı başkaldırmalar ve ayaklanmalarla gideriyorlardı. Bazı köylüler ise yerlerinde kalıp *levent* ve *celali* denilen isyancı çetelere katıldılar; bunlar toprağı işlemeyi ve ticaret yapmayı sürdürenleri ellerinden geldiğince soyuyorlardı. Enflasyon ve merkezi hükümetin acımasız vergi politikası, tımar ve iltizam sahipleri, bütün bunlar çetelere katılan köylülerin sayısını öyle çoğalttı ki, böyle çeteler imparatorluğun geniş kesimini tümüyle denetimleri altına almayı başardılar; buraların bütün vergi gelirine kendi hesaplarına el koydular ve kentlere, sınırları bekleyen Osmanlı ordu birliklerine yiyecek nakliyatını da sık sık engellediler. Gerçi Osmanlı ordusu illerde çıkacak tek tek ayaklanmaları bastıracak kadar güçlüydü; ama çöküş yüzyılları boyunca bu ayaklanmalar yaygınlık kazandı ve merkezi hükümeti, denetim altında tutabildiği büyük kentler dışındaki yerlerde, yönetimin herhangi bir etkili şeklini uygulayamaz hale getirdi.

Bütün bu zorluklara rağmen, bunların sonucu olan Osmanlı İmparatorluğunun içteki zayıflığını, 16. ve 17. yüzyıllarda, batıda, ancak birkaç görüşü keskin gözlemci fark edebilmiştir. Avrupalıların çoğu için Osmanlı ordusu, hâlâ II. Mehmet'in ve Muhteşem Süleyman'ın padişahlıkları zamanındaki kadar ürkütücüydü. Bu ordu, yeteneklerinde hayli azalmalar olmuşsa da, yine de yalnızca illerdeki isyancıların imparatorlukta iktidarı ele geçirmelerini engelleyecek kadar değil, ayrıca gerek doğuda gerekse batıda bazı yeni fetihler yapacak kadar güçlüydü. Gerçi bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ilk defa askeri yenilgilere uğradı; ama gerektiğinde enerjisini yeniden toparlamaya ve imparatorluğun herhangi bir önemli parçasının kaybedilmesini önlemeye yetecek kadar hâlâ yedek kaynakları vardı. Nitekim Osmanlı donanması, 1571 Lepanto Savaşında, Kutsal İttifak tarafından yok edilircesine bir yenilgiye uğratıldığı halde, birkaç yıl içinde böyle bir donanmayı yeniden ortaya çıkarmış, Doğu Akdeniz'de egemenliğini yeniden kurmuş ve bu üstün durumunu 17. yüzyılın ilk yarısına kadar

korumuş, 1574'te Habsburglardan Tunus'u, 1578'de Portekizlilerden Fas'ı ve 1669'da Venediklilerden Girit'i almıştır. Avrupa'nın bütün ulusları, Osmanlıların eskisi gibi güçlü olduğunu sandığı sürece, Süleyman'ın padişahlığının son yıllarında yapmış olduğu can sıkıcı barışı, Osmanlıların zayıflığından yararlanmak için bozmayı göze alamamıştır.

O zamanlar Osmanlı İmparatorluğunu sarsan, derin etkili huzursuzluklar, yine de Bab-ı Âli'yi yeni seferlere girişmekten alıkoymamıştır. Büyümeye çalışan Moskova Prensliği, Asya'daki son Moğol devletini yenilgiye uğratıp, 1554'te, Hazar Denizi'ne ulaşmış, böylece Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda Osmanlılar için ciddi bir tehdit oluşturmuştu. Don Kazakları da, IV. İvan'ın hükümdarlığı zamanında Karadeniz'in batısındaki Osmanlı topraklarına ve limanlarına saldırmaya başlamıştı. Rus tehlikesini önlemek ve aynı zamanda 1576'da, Şah Tahmasp'ın ölümünden sonra İran'da başgösteren kargaşa ortamından yararlanmak için III. Murat (1574-1593) Kafkasya ile Azerbaycan'ı 1578'de fethetti. Böylece de imparatorluk yayılmacılığının doruk noktasına ulaşmış oldu. Bu zengin bölgelerin imparatorluğa katılması, buralardan elde edilen gelirin en azından yarım yüzyıl Osmanlı hazinesini büyük parasal sıkıntılardan kurtardı ve 16. yüzyılın ortalarından beri var olan çetin problemleri çözmeye girişebilmesi için devlete rahat bir soluk aldırdı.

17. yüzyılda II. Osman'ın (1618-1622) ve IV. Murat'ın (1623-1640) reform çabaları oldu; bu çabalar ünlü Köprülü hanedanından sadrazamlarca sürdürüldü; böylece Mehmet Köprülü 1656-1661 ve Ahmet Köprülü 1661-1676 yıllarında, Sultan IV. Mehmet (1648-1687) zamanında iktidara geldiler. Bu ilk Osmanlı reformları, devletin varlığını tehdit eden askeri yenilgilerin ve krizlerin sonucuydu. Bu nedenle de reformcuların hepsine, reformları gerçekleştirmeleri için gerekli yetkiler verilmişti; çünkü egemen tabaka, sayesinde ayrıcalıklara sahip oldukları devletin ölümcül bir tehlikeyle yüzyüze olduğunu görmüşlerdi. 1593'te başlayan Osmanlı-Avusturya savaşında, Avusturyalılar Orta Macaristan'ın ve Romanya'nın büyük kesimini ele geçirmeyi başardılar. Osmanlıların 15 Ekim 1596'da, rastlantı sonucu kazandıkları Keresztes (Haçova) zaferi, onlara güçlerini toparlamak olanağını verdi. Bu sayede de Habsburglara, 1606 Zsitva Torok Barış Antlaşmasıyla, Macaristan ve Romanya üzerinde Osmanlı egemenliğinin yeniden kurulmasını kabul ettirdiler. Ne var ki gerek barış antlaşması, gerekse bu antlaşmaya kadar cereyan etmiş olaylar, Avrupa'nın ilk defa bütün boyutlarıyla Osmanlı güçsüzlüğünün bilincine varmasını sağlamış, dolayısıyla da imparatorluğu sonraki iki yüzyıl boyunca büyük tehlikelerle karşı karşıya bırakmıştır.

Doğuda Şah Tahmasp'ın ölümünü izleyen anarşi dönemi, Şah I. Abbas'ın (1587-1629) tahta çıkmasıyla sona ermişti. Şah Abbas, kısa sürede ülke içinde birliği ve askeri gücü yeniden kurmayı başardı. Doğu Anadolu'da *Celali* isyancıların sınır garnizonlarına Bab-ı Âlinin gönderdiği ikmal kervanlarını geniş çapta engellemesinin, hiç de önemsiz sayılmayacak desteği sayesinde Şah Abbas, 1603'te Osmanlıları Azerbaycan ve Kafkasya'dan kovdu. Bağdat'ı ve Orta Irak'ı da fethetmeyi başardı (1624). Öyleki yeniden yükselen İran devleti, Osmanlı İmparatorluğunun doğu kesimini tümüyle topraklarına katabilecekmiş gibi görünüyordu. Ama tam bu sırada yaptığı reformlar, IV. Murat'a 1638'de Irak'ı geri almak ve İranlıları 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasını kabul etmek zorunda bırakmak olanağını verdi. Bu antlaşmayla günümüzdeki Türk-İran sınırı saptandı ve her iki taraf arasında kesin bir barış sağlandı. Bu da Bab-ı Âliye dikkatini tümüyle batı üzerinde, yeni saldırılar tehlikesinin bulunduğu Avrupa üzerinde yoğunlaştırmak fırsatını verdi.

1645-1669 arasında Venedik'le yapılan uzun süreli bir savaş, Osmanlıların Girit'i fethetmesiyle sona erdi. Bu savaşta önceleri Venedik donanması üstün durumdaydı; hatta gemilerini Çanakkale Boğazından geçirip Osmanlı başkentini topa tutabilir ve de alabilirdi. İşte bu tehlikedir ki Köprülü Mehmet'in yükselmesine olanak verdi. Onun reformları sayesinde Osmanlı donanması Venedik tehlikesini savacak ve yirmi dört yıllık bir kuşatmadan sonra Girit'i fethedecek bir duruma geldi. Öte yandan yeniden gücünü toparlayan Osmanlı ordusu, Batı Ukrayna'da Polonya'yı işgal etmeyi, böylece kuzeyden gelecek tehlikeli Kazak baskınlarına set çekmeyi ve Kırım Tatarları üzerinde Osmanlı egemenliğinin sürekliliğini sağlamayı başardı.

Dış tehditlerin zorunlu ve de olanaklı kıldığı bu reformlar ne nitelikteydi ve ne kadar süreyle etkili olmuşlardı? Bu dönemin Osmanlı reformları, aslında hükümette ve toplumda geleneksel sistemi, tıpkı daha önceleri başarıyla uygulandığı şekliyle yeniden uygulamayı denemekti. Rüşvetçi vezirler idam edildi. Devlet hazinesini ordu ve bürokrasi için yaptığı harcamalar yükünden kurtarmak için, tımar sistemini yönetimin ve askeri işlerin temeli olacak biçimde yeniden kurma girişiminde bulunuldu. İllerdeki ayaklanmalar acımasızca bastırıldı; köylüler yurtlarına dönmeye zorlandı; böylece ekilmiş toprakların alanı büyütüldü. Değeri düşürülmüş sikkeler yerine, değeri sağlam yeni sikkeler çıkarıldı. Ekonomik etkinlikler yeniden canlandırıldı ve reformcular, sorumlu kişileri idam ettirerek rüşveti ve ittatsızlığı önlemeye çalıştılar. Bu çeşit reformlar bir an önce çözümlenmesi gerekli sorunların üstesinden gelmeye yetti; ama ancak gücü ve eylem alanı –değişmeden varlığını sürdüren harem klikleri ve devşirme sınıfının

sadece kendi çıkarını düşünen iktidarı gibi- çöküşün nedenlerine değil, yalnızca bu çöküşün görülebilen sonuçlarına karşı önlem almaya yetebilecek çaptaydı. Nitekim yönetici sınıf bu arada çöküşün yol açtığı durumdan önemli kazançlar sağlayarak yine de otoritesini korudu; reformcular çöküşün en vahim sonuçlarını ortadan kaldırınca da, eski partiler yeniden iktidara gelerek eski oyunlarına tekrar başladılar. Reformcular kuşkusuz kendi dar bakış açıları nedeniyle başarısızlığa mahkûmdular; çünkü hâlâ hep eski kurumları yeniden hayata geçirmeyi denemişler ve Osmanlı İmparatorluğunun o dönem Avrupasında yükselen güçlü ulusal devletlerle rekabet etmek istiyorsa, daha önceki yüzyıllarda meydana gelmiş siyasal, sosyal, ekonomik ve askeri değişmelere ayak uydurmak zorunda olduğu gerçeğini kavrayamamışlardı. Reformcular Osmanlı İmparatorluğunun karşısındaki Avrupa'nın, geçmişin büyük sultanlarının yenilgilere uğrattığı Avrupa'dan çok daha güçlü olduğunu da anlamamışlardı. Yaptıkları reformlar kalıcı bir başarı kazanmış olsaydı, bu başarı dahi Osmanlıların Avrupa devletleri karşısında giderek hızlanan zayıflamasını önleyemezdi. Bununla birlikte reformlar genellikle bir yenileşme izlenimi uyandırdı ve 1681'de Osmanlı ordusu o kadar güçlü görünüyordu ki, Sadrazam Kara Mustafa Paşa yeniden Orta Avrupa'ya saldırmak ve 1683'te Viyana'yı kuşatmak cesaretini kendinde buldu. Ne var ki bu girişim Osmanlı yenileşmesinin, zaten çok çürük olan temelinin çok acele ve haddinden fazla zorlanmasıydı. Polonya Kralı Jan Sobieski'nin (1674-1696) çabaları, Viyana'yı şiddetle savunanlara, yalnızca saldıranları geri çekilmeye zorlamak için kısa kadar dayanmak gücü vermekle kalmadı, ayrıca Osmanlının çekilmesinden yararlanıp bu imparatorluğu daha sonraki yüzyılda tümüyle yok etmek için büyük bir Avrupa koalisyonu oluşturmayı da başardı. Osmanlılara karşı savaş, Habsburglar ve Venedikler gibi eski düşmanlar tarafından yürütüldü; onlara şimdi yeni bir önemli düşman daha katılmıştı: Rusya. Habsburglar, sadece Viyana'ya saldırının öcünü almak değil, ayrıca Akdeniz'e bir çıkış bulmak için Macaristan'ı, Sırbistan'ı ve Balkanları ele geçirmek istiyordu. Venedik de Adriyatik kıyılarında ve Peloponnes'te bir zamanlar sahip olduğu deniz üslerine tekrar kavuşmayı, bir deniz ve ticaret devleti olarak eski kudretli durumuna yeniden ulaşmayı umuyordu. Rusya ise açık denizlere çıkmak, kuzeyde Baltık Denizine, güneyde Karadeniz ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'e ulaşmak çabasındaydı. Polonya, yalnızca Podolya'yı elinde tutmayı değil, ayrıca etki alanını Karadeniz'in batı kıyıları boyunca Eflak ve Boğdan (Moldavya) Beyliklerine kadar genişletebilmeyi amaçlıyordu. 18. yüzyıl Avrupasında Ruslara ve Habsburglara düşman olan Fransa ve İsveç, Osmanlıları desteklerken İngiltere ile Hollanda tarafsız kaldılar ve sadece herhangi bir ulusun Osmanlı İmparatorluğunu denetim altına almasını, böy-

lece de Avrupa'da üstün bir duruma geçmesini engellemeye çalıştılar. Bu arada Yakındoğu'da sultanın bahşettiği kapitülasyonlarla güvence altına aldıkları ticari ayrıcalıklarını kollamayı sürdürdüler.

Rusya ile Avusturya Osmanlılarca yalnızca cephelerde savaşmıyor, bir yandan da sultanın Müslüman olmayan tebaası arasında hoşnutsuzluklar uyandırma ve ayaklanmalar çıkarma kışkırtıcılığı da yaparak savaşı sürdürüyodu. Böylesine bir savaş yürütme karşısında sultan, elden geldiğince tebaasını yatıştırma yollarını deniyor; bunu başaramadığı zaman da baskı uyguluyordu. İmparatorluğun Balkan illerinde egemenlik kurmak konusunda Habsburglar ile Ruslar arasında anlaşmazlık çıktıkça da, her seferinde bu durumdan kendi çıkarına yararlanıyordu. Bu halin bir sonucu da, Osmanlı İmparatorluğu, 1683'ten 1699'a kadar Kutsal İttifak ordularına karşı çok kurkunç bir savaş yaptı; bu savaş 1699 Karlowitz (Karlofça) Barışıyla sona erdi. 1710 ve 1711'de yeniden Rusya'yla savaştı ve 1711 Prut Barışıyla daha önce kaybettiği bölgelerden birkaçını geri aldı. 1714'ten 1718'e kadar Venedik ve Avusturya'ya karşı yaptığı savaş, 1718 Passarowitz (Pasarofça) Barışıyla bitti ve daha sonra Rusya ile Avusturya'yla yaptığı üç savaş, 1736-1739, 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları, ünlü Belgrad (1739), Küçük Kaynarca (1774) ve Yaş (1792) antlaşmalarıyla sonuçlandı. Bütün bu savaşlarda Osmanlılar, Avrupa'da Macaristan'ı, Belgrad'ın kuzeyindeki Sırbistan'ı, Erdel'i, Bukovina'yı kaybettiler ve Tuna'da en son Muhteşem Süleyman'ın padişahlığının ilk yıllarında ulaşılmış bulunan sınırlara çekildiler. Ruslara Karadeniz'in kuzey kıyılarında, batıdaki beyliklerden doğuda Kafkaslara kadar uzanan bölgedeki bütün toprakları verdiler; bunların içinde Podolya, Besarabya ve Kırım da vardı. Bu Kırım'ın Tatarları ise, önceki yüzyılda Osmanlı ordusunun en güçlü öğesini oluşturmuşlardı. Bundan başka Osmanlılar, sultanın Hıristiyan tebaasının çıkarları söz konusu olduğunda Rusya ve Avusturya'ya duruma bir çeşit müdahalede bulunma iznini de verdiler. Bu izin daha sonra, 19. yüzyıl boyunca, Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğunun içişlerine gittikçe daha çok karışmaları olanağına açılan kapı olmuştur.

Osmanlı çöküşünün doğudaki kayıpları daha az oldu; çünkü İran'da Safaviler devleti, 17. yüzyılda genellikle bir kargaşa ortamı içinde kalmıştı. Sultan III. Ahmet (1703-1730) bu durumdan yararlanmayı bildi; Azerbaycan ve Batı İran'ı fethetmek amacıyla, 1722 ve 1725 arasında üç sefer düzenledi. Bu sırada Afganistan'ın Afşar hanedanından hükümdarları, İran'ın orta kesimini almışlar ve Safavi egemenliğine son vermişlerdi. Aynı dönemde Hazar Denizinin Bakü'ya kadar batı kıyıları Ruslar tarafından işgal edildi. Bir süre sonra Nadir Şah (1736-1747) İran'a gücünü yeniden kazandırarak kaybedilen top-

rakların hemen hepsini geri alınca, Osmanlılar –Avrupa cephesinde durumun çok gergin olmasına rağmen– Nadir Şah'ın ölümüyle ortaya çıkan kargaşa ortamından yararlanarak Kasr-ı Şirin Antlaşmasının sınırlarının korunmasını sağladılar.

Çöküşün imparatorluğun içinde kendini göstermesi, daha çok 16. yüzyılda meydana gelmiş ortamın devamı şeklinde oldu. Yalnız buna çöküşün yeni bir etmeni daha eklenmişti: Merkezi hükümet güçsüzlüğü nedeniyle illerin çoğunda denetimi yerel beylere bırakmıştı. Bazen geniş bir bölge, hatta bütün bir il, uzun bir süre az ya da çok bir kesinlikte bu beylerin eline geçmiştir. Bölgesel hükümdar denilebilecek bu kimseler, sadece Osmanlı hükümetinin askeri güçten yoksun oluşundan dolayı değil, ayrıca yöre halkının böyle yerel despotların egemenliğini, o dönemin rüşvetçi ve ehliyetsiz Osmanlı memurlarına tercih nedeniyle iktidarda kalabilmişlerdir. Bu iktidarlarını halk arasında kendini gösteren ulusal karakterdeki güçlü hareketlerin en önünde yer alarak pekiştirdiler. Anadolu'daki yerel beyler, çoğunlukla 16. yüzyıl ortalarından itibaren merkezi hükümetten uzaklaştırılmış eski Türk aristokrasisi zümresindendi ve şimdi İstanbul'daki devşirme sınıfının kötü ekonomi politikasına karşı, Anadolu köylüsünde uyanmış şiddetli hınç duygusundan kendi çıkarlarına yararlanmaktaydılar. Balkanlarda Yunanlılar, Sırplar, Rumenler, Bulgarlar yeni bir ulusal bilinç geliştirmekte ve çok uluslu Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olmayı reddetmekteydiler. Ulusal gelenekleri, dinsel önderlerinin yönetimi altındaki *milletlerde* olduğu gibi korunmuştu ve canlılığını sürdürmekteydi. Şimdi ise bu gelenekler, sultanın otoritesini sarsmak isteyen Rus ve Habsburg ajanları tarafından bir ulusçuluk hareketini alevlendirmek için kullanılıyordu. Otodoks kilisesine tümüyle Yunan papazlarının egemen olması, Balkanlardaki bu ulusal uyanışı daha da karmaşık hale sokmuştu. Yunan papazları Osmanlıların "millet" sistemiyle kendilerine sağladığı özerkliği, Yunan olmayan başka kültürleri baskı altına almak için kötüye kullanıyorlardı; öyleki Yunanistan içindekiler dışında bütün ulusal uyanış hareketleri, Osmanlıdan çok Yunan denetimine karşı çıkmaktaydı. Arap illerinde ise bir Arap ulusal bilincine ilişkin hiçbir dışavurum yoktu; çünkü onlar için en önemli farklılık belirtisi, eskiden olduğu gibi dindi, dil değildi ve imparatorluk eskiden olduğu gibi yine Müslüman egemenliği altındaydı. Gerçi buralarda da bazı yerel ayaklanmalar oldu; ancak bunlar merkezi hükümetin zayıflığından kendi hesaplarına yararlanmak isteyen valilerin ve komutanların girişimleri şeklindeydi. Bu yerel isyancıların hepsi de güçlerini paralı askerlerden ve kölelerden oluşan özel bir ordu kurarak pekiştirmişti. Köleler Memluk sisteminin geleneksel modeline göre, aileler halinde bölüklere ayrılıyordu; o nedenle de bunla-

nın çoğu, eski Memluk devletiyle doğrudan hiçbir ilişkileri bulunmadığı halde "Memluklar" diye adlandırılmıştır. Bu yerel hükümdarların egemenlik alanları içinde sınırsız denilebilecek derecede büyük otoriteleri vardı ve her şeyden önemlisi de, yerel vergi gelirine kendi hesaplarına el koymalarıydı. Osmanlı devlet hazinesine sadece uygun gördükleri miktarda ödeme yaptıklarından, merkezi hükümetin parasal sorunlarının artmasına ve kentlerdeki halkın beslenmesinin büyük çapta zorlaşmasına neden oldular. Merkezi hükümet, ortaya çıkan böyle durumlara farklı siyasal güçleri birbirine düşürerek, yani 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında sultanların otoritelerini korumak için kullandıkları aynı taktiği uygulayarak başarıyla uyum gösteriyordu. Merkezi hükümet, yerel hükümdarları birbirine karşı kışkırtmak ve bir Osmanlı desteğini uygun zamanda bir kaldıraç gibi kullanmak yöntemiyle yalnızca sultanın üstün egemenliğinin sürekli tanınmasını sürdürmekle kalmıyor, aynı zamanda bu yerel beylerin devlet hazinesine oldukça düzenli bir şekilde nakit para ödemelerini veya tarım ürünleri göndermelerini de sağlıyordu. Ne var ki bu ödemelerin büyük kısmı, merkezi hükümette görevli olanların cebine girdiğinden, devlet hazinesi yine de para sıkıntısı çekiyor, kentlerdeki halk da yiyecek maddelerinin ve diğer önemli tüketim mallarının azlığından bunalıyordu.

Bunun sonucu olarak da kentlerde yaşayan halk isyana ve kargaşa çıkarmaya, zorbalıklara eğilimli, çaresiz kalmış bir yığın haline geldi; en küçük bir vesileyle ayaklanıyorlar; işsizlik, açlık, salgın hastalık ve sık sık ortaya çıkan benzeri kötülükler yüzünden hem birbirlerine, hem de bütün bunlardan sorumlu tuttukları memurlara karşı saldırılarda bulunuyorlardı. Bütün 17. ve 18. yüzyıl boyunca Osmanlı yönetiminin her dereceden memurları, evlerinden ve görev yaptıkları yerlerden yaka paça çıkarılmış ve ayaktakımı tarafından o sırada çekilen sıkıntıdan sorumlu tutularak –hiçbir yasal dayanak bulunmadığı halde– paramparça edilmişlerdir. Üstelik bu çeşit linç cinayetleri, saray ileri gelenlerince hiç de nahoş karşılanmıyordu. Bu sayede yüksek kazanç getiren makamlar ikide bir boşalıyor, böylece saraydakiler de bu görevlere atanmak isteyenlerden rüşvet alarak kişisel kazanç sağlıyorlardı. Bu tür zorbaca galeyanlar, kuşkusuz Osmanlıların sorunlarını açıkça ortaya koyuyordu; ama bunlara ilişkin hiçbir çözüm getirmiyor, tersine sorunu sadece biraz daha kötüleştiriyordu. Çareyi ancak yönetici sınıf bulabilirdi; gelgelelim bu sınıftan olanlar bambaşka tepki göstermekteydiler.

Osmanlıların çoğu, zamanlarının bunalımlı durumuna göre imparatorlukta bir değişikliği zorunlu görmüyordu; çünkü her yere egemen bu kargaşa ortamından kazanç elde etmekteydiler. Kişisel gelirle-

rini alabildiğine yüksek düzeye çıkarma şansını da, dilediklerini yapabildikleri ve yaptırabildikleri bir ortamda, çok güçlü bir hükümetin bulunacağı ve bu hükümetin kendilerini denetleme yeteneğini gösterebileceği bir ortama oranla elbette çok daha güvence altında görüyorlardı. Buna bir de Osmanlı bilinç durumunun tipik belirleyicisi olarak dış dünyadan tam anlamıyla soyutlanmış olmaları ve kendi ülkelerinin dışındaki gelişmelerden habersiz bulunmaları ekleniyordu. Üstelik Osmanlı çöküşüne karşı iyileştirici çarenin, tümüyle yine Osmanlı bilgisi ve uygulaması çerçevesi içinde bulunduğuna kesinlikle inanılıyordu. Bu da büyük çapta *hud* düşüncesinin her yere girmiş etkisinden kaynaklanmaktaydı. Avrupa, zamanın en iyi eğitim görmüş Osmanlılarının dahi düşünsel ilgi alanının dışında bulunuyordu; çünkü Osmanlı toplumunun kâfirler dünyasına akla gelebilecek her alanda üstün olduğuna ilişkin temel kanısı henüz sarsılmamıştı. Bu kanının 16. yüzyılda belli bir ölçüde haklılığı olabilirdi; ama aynı kanı daha sonraları da varlığını sürdürdü, hem de temel koşullar artık yerine getirilmez olduğu halde. Bu nedenle de Osmanlı toplumunun, Reform döneminden sonra Avrupa'da ticaret ve sanayi örgütlenmesi, bilim ve teknoloji alanlarında, keza özellikle siyasal ve askeri örgütlenme biçimlerinden ve tekniklerinden hiç haberi olmadı. Osmanlıların Avrupalılarla tek doğrudan teması savaş meydanlarında oluyordu ve Osmanlı ordusu burda yenilgiye uğrarsa, Osmanlıların çoğu bunun nedenini asla batılı orduların üstünlüğünde görmüyor, aksine başarısızlığı daha önceki yüzyıllarda çok mükemmel uygulanmış eski tekniklerin bu sefer doğru kullanılmamasına bağlıyorlardı. Onun içindir ki 18. yüzyılda girişilmiş çoğu reform çabasının hedefi, geçmişteki Osmanlı ordusunu yeniden kurmaktı. Bu hedefe reformlarla ulaşılmış olsa bile, yine de Avrupalı hasımlarıyla asla boy ölçüşemeyeceklerinin farkında değillerdi.

Bu dış dünyadan soyutlanma hali, 18. yüzyılda, batıyla başka kanallardan temas kapısı açan bazı Osmanlılarca aşıldı. Osmanlı elçilerinden küçük bir grup, konferanslara katılmak ve antlaşmalar yapmak için Avrupa başkentlerinde oturmaya başladı ve bunlar kısa sürelerde kalsalar dahi, yine de Avrupa hakkında belirli görüşler elde edebilen ilk Osmanlılar oldular. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğuna Avrupa'dan gittikçe daha çok tüccarlar, gezginler ve konsoloslar gelmekteydi; öyleki Osmanlılar için "Frenklerle" temas kurmaktan kaçınmak, artık eskiden olduğu gibi o kadar kolay olmaktan çıkmıştı. Bazı Avrupalı dönmeler, ordu ve yönetim alanlarında Osmanlıların hizmetine girdiler ve batı dünyası hakkında tamamlayıcı bilgiler yerdiler. Bu arada birkaç Osmanlı bilgini de, batılı bilim adamları ve düşünürle yazışmaya başladı. Yine de bütün bu temasların etkisi çok sınırlı kal-

dı. Bunun nedenlerinden biri, bu çeşit temaslarda bulunanların sayısının çok az oluşuydu, bir diğeri de öğrenilen şeylerin etkisinin son derece yüzeysel kalışıydı. Yeni kazanılan bilgiler, en iyi yetişmiş Osmanlıların düşünce yapıları içinde dahi düzene sokulamıyordu. Sadrazam İbrahim Paşa (1717-1730) ve Koca Ragıp Paşa (1756-1763) gibi duyduklarını anlayan birkaç kişi, yeni öğrendikleri bilgileri kullanmak için uğraştılarsa da, bu çabalarında kumlara seslenen çöl vaizleri gibi kaldılar. Avrupa ile kurulan temas, az da olsa bazı Osmanlıların yaşama biçiminde değişmelere ve askeri alanda birkaç yenileşmeye yol açtı, o kadar. Osmanlı elçilerinin raporları ve bunların batılı yaşama biçiminden etkilenmeleri, İstanbul'da egemen sınıftan bazı kimselerde, Avrupa saray hayatına ve saray eğlencelerine özenme hevesi uyandırdı. Böylece örneğin eskiden yumuşak minderler ve alçak divanlar üstünde dinlenen Osmanlılar Avrupa işi iskemleler ve kanapeler ithal etmeye başladılar. Versailles Sarayının görkemine ilişkin anlatılanlar, Sultan III. Ahmet (1703-1730) ile yüksek makam sahiplerinde, Haliç'te ve Boğaz'da Avrupa mimari stilinde planlanmış saraylar ve bahçeler yaptırmak ve buralarda hovardaca eğlenceler düzenlemek hevesi uyandırdı. Birdenbire ortaya çıkan bu Avrupalılaşma dalgası, Hollanda'dan getirtilen laleler İstanbul'un kibar sosyetesinde büyük bir tutku haline geldiğinden Lale Devri (1717-1730) diye adlandırılan dönemde doruk noktasına ulaştı. Bu dönem bir bakıma Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir Avrupa bilincinin başlangıcını göstermekteydi; ne var ki bu bilinç son derece sınırlıydı ve Osmanlıların büyük kitlesi için Avrupa yine de tümüyle yabancı kaldı ve Avrupa etkisi istenilen bir şey de olamadı.

Kuşkusuz bu dönemin bazı somut sonuçları da oldu. 1727'de Macar dönmesi İbrahim Müteferrika'ya kitap basma izni verildi. Tarih, coğrafya, mantık ve benzerleri gibi din dışı konularda kitaplar yazıldı ve basıldı. Osmanlı çöküşünün en tehlikeli etkilerinin hissedildiği Osmanlı ordusunda da reformlar yapıldı. Gerçi burda da reformun temeldeki yönü, geçmişteki şekillerin yeniden ihya edilmesiydi; ama savaş meydanlarında Avrupa ordularıyla çarpışmanın ve Osmanlı ordusu hizmetindeki Avrupalı dönmelerin etkisinin sonucu olarak batı üniformalarının, silahlarının ve savaş taktiklerinin kullanılması yolunda bazı denemeler yapıldı. Mevcut ordu birliklerindeki askerler, eskiden kalma davranış biçimlerinden ne vazgeçmek istedikleri, ne de vazgeçebildikleri için, sultana 1727-1747'de hizmet veren Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ve 1773-1787'de hizmet veren Baron de Tott gibi Avrupalı dönmelerin yönetiminde yepyeni birlikler oluşturulup bunlara yeni silahların kullanımı öğretildi. Bu iki adam kahramanca bir çalışma gerçekleştirdiler; ne var ki onların kurduğu

yeni birliklerin, ordunun asıl gövdesini oluşturan eski askerler üzerinde en küçük bir etkisi olmadı; üstelik eskiler, bu yeni yöntemlerin öteden beri sahip bulundukları ayrıcalıklarını ve kendilerine güvenlerini tehlikeye sokacağından haklı olarak korktular. Bu yüzden de yeni birlikler, bazı Osmanlıların önayak olmasıyla kurulmuş ve kuruculannın ölümü ya da görevden ayrılmasıyla dağılmış özel paralı asker birliklerinden daha fazla bir şey olamadılar.

Demek ki Osmanlı İmparatorluğunun 18. yüzyılda ayakta kalabilmesi pek de kendi reform çabaları sayesinde değildir, daha çok Avrupa devletlerinin bekleyip durdukları Osmanlı ganimetini paylaşma konusunda bir türlü aralarında uzlaşma sağlayamamalarındandır. Reform çabalarının boyutları küçüktü; etkisi sınırlıydı; fakat yine de Osmanlının dış dünyayla arasına koyduğu duvarda bir gedik açmıştı. Bu gedikten bilgiler içeri girmiştir; bu bilgilerle Osmanlı, Avrupa'nın gerçekte ne olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğunun –kendini bir defa daha savunmaya girişmezden önce– ne ölçüde değişmesi gerektiğini anlamıştır. Ne var ki sadece bir başlangıçtı bu. Gerek yüksek tabakadan Osmanlıların çoğu, gerekse sultanın tebaası, hâlâ devletin çöküşünün yine de atadan kalma yöntemlere dayanılarak önlenebileceği kanısındaydı. Batı kökenli "yenilikler" istenmiyordu; o dönemde kentlerde ve kırsal kesimlerde patlak veren ve "demokratik" denilen ayaklanmaların çoğu, büyük oranda, Osmanlı sistemini yıkacak gibi görünen ve bu yüzden de çöküşün sorumlusu olarak görülen çağdaşlaşma çabalarına karşıydı.

6) YENİDEN UYANIŞ VE REFORM (1789 - 1914)

Çöküşü ve parçalanışı uzun sürdüğü, Avrupalı düşmanlarıyla yaptığı savaşlarda sayısız yenilgilere uğradığı halde Osmanlı İmparatorluğu, III. Selim (1789–1807) tahta çıktığı sırada, yine de Tuna'nın güneyinde kalan bütün Balkanlara, bütün Anadolu'ya ve Irak'tan Kuzey Afrika'ya kadar bütün Arap dünyasına egemen durumdaydı. O yüzden de imparatorluk, Osmanlıların çoğuna hâlâ eskisi gibi güçlü görünüyor ve bu insanlar bir değişimin gerekliliği kanısına varsalar bile, gelenekçi reformcuların yaptıkları nitelikte reformların bunun için yeterli olacağını sanıyorlardı. Ne var ki imparatorluğun varlığı, çok geçmeden çok daha ciddi yeni tehlikelerin tehdidi altına girdi. Bu durumda çoğu Osmanlı, devletin ve toplumun sosyal ve siyasal temelinde çok köklü reformların gerekliliğini kabul etmek zorunda kaldı. Yapılan reformlar da, imparatorluğun 19. yüzyılın sonuna kadar yeni-

leşme yolunda yürümesini sağladı. Bu reformlar çağı, birbirinden belirgin çizgilerle farklılık gösteren üç döneme ayrılır:

a) 1789 – 1826, geçiş ve hazırlık dönemi,

b) 1826 – 1876, sonraki yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan enerjik önlemler dönemi,

c) 1876'dan Birinci Dünya Savaşının başlamasına kadar süren ve reformların doruk noktasına ulaştığı dönem.

Birinci dönemin reformları iki büyük yenilikçi sultan, III. Selim ve II. Mahmut tarafından başlatılıp desteklendi. Ne var ki bu dönemde eski Osmanlı reform anlayışının yerini yeni bir taslak almış değildir. Eski kurumların yıkılması ve eski davranış biçimlerinin terk edilerek, bunların yerine batıdan alınan yeni kurumların ve tekniklerin konulması da öngörülmemiştir. Aslında bu dönem gerçek anlamda kurumsal değişikliklerin gerçekleştirildiği bir dönem değildir; daha çok bir sonraki yoğun değişim dönemi için bir hazırlık aşaması olmuştur. III. Selim bütün padişahlığı süresince ve II. Mahmut da 1826'ya kadar ancak eski Osmanlı geleneğinde birer reformcu oldular. Tüm dikkatlerini eski kurumlara ve davranış biçimlerine yeniden işlerlik kazandırmaya yönelttiler; bunu da kamu görevlerine daha dürüst ve daha sadık kimseler getirerek, rüşveti ve adam kayırmayı kaldırarak, illerde de söz sahibi eşrafı itaata zorlayarak yapacaklardı. Onun için de bunların reform fermanları, 18. yüzyılda olduğu gibi "iyi niyetli" olmaktan öteye gidemedi; üstelik bu reformları yürütmeleri gereken memurlar zümresince sık sık hasır altı edildi; çünkü özellikle bu zümre, yolsuzlukları ortadan kaldırmakla yükümlü oldukları halde, görevlerini kötüye kullanarak en çok kazanç sağlayan ayrıcalıklı sınıftandı.

Sürüp giden askeri yenilgiler Avrupalıların üstünlüğünü açıkça ortaya çıkarınca, Selim ve Mahmut, 18. yüzyıldaki ataları yeni silahlara gerek duyunca ne yapmışsa aynını yaptılar: Eski ordu birliklerini bir yana bırakıp bunların yanında tümüyle yeni bir ordu kurdular. İlkini Selim kurdu ve adına *Nizam-ı Cedid* (Yeni Düzen) denildi; ikincisini II. Mahmut kurdu, buna da *Sekban-ı Cedid* (Yeni Sekban) denildi. (Sekban sözcüğü Farsçadır ve köpek çobanı demektir.) Bu birlikler, o dönemde sultanı askeri ve diplomatik açılardan desteklemek için birbiriyle yarışan Avrupa devletlerince gönderilmiş subaylar ve askeri uzmanlar tarafından eğitildi. Birliklerin örgütlenmesi, disiplini, donatımı, taktik eğitimleri hemen hemen tümüyle o dönemin Avrupa orduları model alınarak düzenlenmişti. Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel kurumlarını herhangi bir şekilde bozmaması için de giderleri, yeni kurulan bir hazine dairesi tarafından karşılanıyordu. Bu daire, gelirlerinin bir kısmını, o güne kadar vergilendirilmemiş gelir kaynaklarından yeni vergiler alarak, bir kısmını da devlete karşı askeri ve

yönetimsel yükümlülüklerini yerine getirmeyen timar sahiplerinin timarlarına el koyarak sağlıyordu. Gelgelelim eski ordu birliklerinin olduğu gibi kalması ve bunların yerini her zaman için alabilecek daha çağdaş, becerisi daha üstün birliklerin kurulması, eskilerin yenilere karşı düşmanca tavır takınmasına yol açtığından, her iki sultan da, bu yeni birlikleri –çok başarılı oldukları halde– büyük ölçüde sınırlamak ve kısıtlı kullanmak zorunda kalmıştır. O yüzden de bu birliklerde asker sayısı, hiçbir zaman on bini geçmemiştir; oysa eski orduda asker sayısı bunun en az on katı olmuştur. Yeni birliklerin kışlaları ve eğitim alanları, İstanbul'un dış semtlerinde ve Anadolu'nun uzak köşelerindeydi. Böyle gözlerden uzak tutulmalarıyla, hem eski askerlerin hem de bu çeşit yenileşme hareketlerini sakıncalı ve devletin yeniden canlanmasına zararlı bulan Osmanlı halk yığınlarının dikkatini olabildiğince az çekmeleri sağlanıyordu. Yeniler bir yandan savaşta başarı kazanacak biçimde eğitilirken, öte yandan bütünüyle Osmanlı ordusunun savaş gücünü artırmaya yetmeyecek kadar küçük ve soyutlanmış halde kaldılar; hiçbir zaman da sultanların elinde, tutucuların gerici tepkilerine karşı kendilerini savunmalarını sağlayacak bir askeri güç olamadılar. Nitekim 1807'de Nizam-ı Cedid yüzünden III. Selim'e karşı bir yeniçeri ayaklanması patlak verince, bu yeni birlikler ne Selim'in tahttan indirilmesine engel olabildiler, ne de kendilerinin dağılmasına. Başkentten kaçan Selim yandaşları, ertesi yıl Tuna bölgesi komutanı Bayraktar Mustafa Paşa'nın desteğiyle Selim'i kurtarma girişiminde bulununca, padişahın öldürülmesini de önleyemediler. Liberal eğilimli II. Mahmut, Osmanlı hanedanından başka bir varis olmadığı için gericiler tarafından tahta çıkarıldıysa da, bu yeni birlikleri başka bir ad altında yeniden kurmaya ve selefinin katillerine karşı kullanmaya cesaret edebilmesi ancak yıllar sonra olmuştur.

Bu dönemde yeni ordunun kurulmasından çok daha önemli bir olgu, Osmanlıların sonunda öteden beri sürdürdükleri dış dünyaya kapalı kalma haline son veren ve geleneksel kurumlarla davranış biçimlerinde değişmelere karşı direnmekten vazgeçmelerine yol açan birtakım gelişmelerdir. Bu doğrultuda ilk sırayı subay ve yönetim görevlilerini Avrupa'da geliştirilmiş yeni tekniklere göre eğitmek için kurulmuş okullar alır. Bu okullar için dışardan öğretmenler getirtildi, ders kitapları Türkçeye çevrildi ve kitapların yeterli sayıda yayımlanmasını sağlayacak basımevleri kuruldu. Bu okullarda ilerleme çok yavaş oluyordu; çünkü Osmanlıların medrese denilen okullarındaki öğrenciler, yeni teknikle yüksek öğrenim yapabilmeleri için zorunlu matematik, doğa bilimleri ve yabancı dil dallarının temel kavramlarından habersizdiler. Bu yüzden yeni okulların, öğrencileri daha sonra karşılaşacakları zor problemlerin üstesinden gelmeye hazırlayacak ilkokullara dö-

nüştürülmesi zorunluluğu doğdu. Ayrıca Osmanlıların büyük çoğunluğunun şiddetle karşı çıkması, bu okullara öğrenci kaydını olağanüstü derecede güçleştirdi. Bu okullar Osmanlı toplumunu etkilemeye yetecek sayıda mezun vermeyi ancak yıllar sonra başarabildiler. Üstelik bu okullar, tıpkı yeni ordu gibi, çevreden soyutlanmış halde kurulduklarından, eski eğitim sistemini etkilemek olanağından da yoksundu. Eski eğitim sistemi ise varlığını olduğu gibi sürdürüyor ve reformların gerek biçimine, gerekse amacına şiddetle karşı çıkan, etkileyici Osmanlı gruplarını yetiştiriyordu. Devrim yapmış Fransa'nın İstanbul'daki elçileri, devrimci düşüncelerini Osmanlılar arasında yaymayı deneyince hiçbir ilgi görmedi; çünkü "insan hakları" ve "demokrasi" gibi kavramlar, zamanın en iyi eğitim görmüş ve en liberal Osmanlıların dahi düşünce yapısına uymuyordu. Ancak yeni okullara gitmiş, yabancı dilde ve batı tekniğinde daha yavaş, fakat daha köklü eğitim görmüş az sayıdaki Osmanlılar sayesinde yeni reform düşünceleri Osmanlı İmparatorluğunda zamanla filizlenmek olanağını bulmuştur.

Ne var ki Selim ile Mahmut'un daha önemli ve daha geniş kapsamlı reformlar yapmaları, sadece tutuculuk ve ülke içinde yeniliklere gösterilen açıkça muhalefet yüzünden engellenmiş değildir; bunların yanı sıra sürekli askeri tehlikelerle yüz yüze gelmeleri de etkili olmuştur. İllerden sağlanan bazı gelirler, yeniden başgösteren yerel ayaklanmalar yüzünden kesildi. XVI. Louis zamanında Selim'in en yakın müttefiki olan Fransa, Napoleon Bonaparte'ın 1798'de Mısır ile Suriye'ye girmesi ve Selim'in Balkanlardaki tebaasını isyana kışkırtması yüzünden imparatorluğun düşmanı haline geldi. Ancak Fransızların 1802'de Mısır'dan çıkartılmalarıyla iki devlet arasındaki ilişkiler yeniden normale dönebildi. Balkanlarda ise Rusya ve Avusturya, sürekli birer tehdit halindeydiler. Nitekim 1804'te Sırbistan'da, 1821'de Yunanistan'da sultana karşı başlatılan ulusal ayaklanmalar, bu devletlerin desteğiyle gerçekleşmiş; her iki olay da bu ülkelerin özerklik ve bağımsızlık kazanmasıyla sonuçlanmıştır. İngilizlerin Mısır'ı istilası ve 1802'de İstanbul'a denizden saldırması; Rusların 1806-1812'de Besarabya'yı, ardından Eflak ve Boğdan beyliklerini işgal etmesi; 1815'te Sırpların ikinci kez ayaklanması, 1821–1830 Yunan Bağımsızlık Savaşı ve Avrupa devletlerinin imparatorluğun içişlerine sürekli müdahaleleri, her iki sultanın daha başka önemli reformlara girişmelerini –böylesi reformları istemiş ve bunun için gerekli siyasal araçlara sahip bulunmuş olsalardı yine de– olanaksız kılmaktaydı. Bütün bunlardan başka yeniçerilerce yönlendirilen düzenli Osmanlı ordusu, dışardan gelecek çeşitli tehlikelere etkili biçimde karşı koymak için gerekli savaşına kudretini yitirmiş olmakla birlikte, sultanın reformlarının kapsamını genişletmesini önleyecek kadar güçlüydü.

Bu koşullar altında II. Mahmut ile yönetimde söz sahibi yandaşları, eski ordu birlikleri varlıklarını koruduklarını ve alınan her önleme direndikleri sürece, Bab-ı Âli'nin düşmanlarına karşı çıkabilecek güçte yeni bir askeri örgütün asla kurulamayacağı kanısına sonunda vardılar. Bunun üzerine II. Mahmut daha ciddi reformlara yolu açmak için yeniçeri ordusunu yok etmeyi planladı. Tutucuların politika sahnesinde egemen oldukları bu yıllarda, hükümette ve orduda kilit noktalarına yavaş yavaş kendine sadık adamları yerleştirerek hazırlıklarına başladı. Yeniçeriler, Ruslar, Sırplar, Yunanlılar ve daha başkaları karşısında uğradıkları yenilgilerden dolayı saygınlıklarını yitirmişlerdi. Bu bakımdan yok edilmelerine yönelik doğrudan bir girişimde, kamuoyundan herhangi bir büyük muhalefet pek olası görülmüyordu. O nedenle de yeniçeriler mutat ayaklanmalarından birini yapsın diye beklendi. O sırada yeni Mısır Valisi Muhammed Ali'nin Peloponnes'te Yunan asiler karşısında kazandığı zafer, yeniçerilerin aynı isyancılar önünde düştükleri acınılacak başarısızlığı apaçık ortaya çıkarınca, Mahmut kamuoyunun sonunda kendi safında yer aldığı kanısına varıp öldürücü darbeyi indirmeye hazırlandı. Selim'in ordusu 1815'te, bu sefer *Sekban-ı Cedid* adı altında yeniden kurulmuştu. Şimdi bu ordunun birlikleri gizlice İstanbul'a getirilip yeniçeri kışlalarının yakınına yerleştirildi. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına bir bahane bulmak için onları ayaklanmaya kışkırtmak girişiminde bulunuldu. Yeni ordunun tekrar kurulduğunu bildiren bir fermanın yayımlanması, yeniçerilerin yuttuğu bir olta yemi oldu. Yeniçeriler 15 Haziran 1826'da ayaklanmalarını başlattıklarında, Mahmut'un birlikleri kışlalarını topa tuttu ve kayda değer muhalefetle karşılaşmaksızın yalnızca İstanbul'da değil, imparatorluğun her yanında yeniçerilere toplu kırım uygulandı. Türkiye'de *Vaka-ı Hayriyye* (hayırlı olay) diye adlandırılan bu olayın, Osmanlı reform çabalarının gelişimi açısından çok büyük bir önemi vardır. Gerçi eski düzene çıkarları gereği bağlı olan ayrıcalıklı yönetici sınıf, hâlâ varlığını koruyordu; ama askeri kolunu yitirmişti. Eski yönetici sınıftan olanlar, hâlâ yollarını tıkayan reformlara karşı çıkıyorlardı; ama reformları zorbalıklarla sınırlandırmak ya da engellemek olanağı ellerinden alınmıştı. Buna karşılık yenilikçiler, bir yeniçeri tepkisi tehlikesi kesinlikle ortadan kaldırıldıktan sonra, artık eskisine oranla çok daha serbest davranabilmekte ve Osmanlı hayatının her alanında imparatorluğun kurtuluşu için zorunlu gördükleri önlemleri alabilmekteydiler. Bu sırada kendilerini rahatsız edebilecek bir hareketin ansızın patlak vermesinden korkmak gereğini de duymuyorlardı. Yeniçeri ordusunun yok edilmesi, aynı zamanda geleneksel Osmanlı reform anlayışının da sona ermesi demekti. O günden itibaren önemli değişiklikler için tek yolun, eski kurumların ve davranış biçimlerinin bırakılması, bunların yerine batıdan alınan veya en azın-

dan batılı modellerden etkilenmiş yeni şekiller konulması olduğu görüşü üstünlük kazandı.

Gelgelelim *Vak'a-i Hayriyye*'nin askeri alanda doğrudan etkisi yıkıcı olmuştu. Eski ordu yok edilmişti ve onun yerini alabilecek yeni bir ordu yoktu. Dostları da düşmanları da, Osmanlıların askeri güçsüzlüğünden kendi çıkarlarına göre yararlanmaya kalkışınca dış problemler en azından 1833'e kadar reformlar için temel engelleri oluşturdu. Büyük devletler, sultanı Londra Konferansı ve 1829 Edirne Antlaşmasıyla Yunanistan'ın bağımsızlığını, Sırbistan'ın, Eflak ve Boğdan'ın özerkliğini tanımak zorunda bıraktılar. Mısır Valisi Muhammet Ali, bağımsız hükümdarmış gibi davranmaya başladı, Güney Arabistan'ı, Suriye'yi ve Güneydoğu Anadolu'yu fethetti. 21 Aralık 1832'de Konya Savaşında, yeniçeri ordusunun yerini almış ve henüz kuruluş aşamasında bulunan Osmanlı ordusunu yendi. İngiltere ile Fransa yardım etmekten kaçınınca, Temmuz 1833'te, Osmanlı İmparatorluğunu az çok Rusların "koruması" altına sokan *Hünkâr İskelesi Antlaşmasını* imzalamak zorunda kaldı. Bunun üzerine Avrupalı devletler, 1833 sonunda Muhammet Ali'yi geri çekilmeye zorlayarak Mahmut'u kurtardılar. Bu kurtarmayı da sırf imparatorluğun bölüşülmesi konusunda aralarında anlaşamadıklarından ve Muhammet Ali'nin İstanbul'a varması halinde devlete çeki düzen vermesinden ve imparatorluğu yeniden güçlendirmesinden korktuklarından yapmışlardı. Mahmut, işte o andan itibaren, yeniçerilerin ortadan kalkmasıyla yapılması olanağı doğmuş bulunan ülke içi düzenlemelere başlamak için serbest kaldı. Bütün dikkatini sadece imparatorluğu savunacak güçte değil, aynı zamanda Mısır istilasının öcünü de alabilecek güçte ve Avrupa ölçülerinde yeni bir ordunun kurulmasına verdi. Subaylarının eğitimi için, o zamanlar tanınmayan Moltke'nin komutanlığında Prusyalı uzmanlar getirtti. Yeni teknik okullar kurdurdu, buralarda yalnızca subaylar değil, geçmiş dönemlerin tutucu bürokratlarının yerini alacak, tümüyle yepyeni bir yönetim örgütü için gençler eğitildi. Önemli değişikliklere askeri alandan çok başka alanlarda, öncelikle de hükümet ve maliyede rastlanmaktaydı. Bu önlemlerin asıl amacı güçlü bir merkezi otoritenin yeniden kurulması ve geleneksel Osmanlı sisteminde imparatorluğun her yanında görülmüş bulunan özerkliklerin her çeşidinin ortadan kaldırılmasıydı. Avrupalı kılığı benimsenerek hükümet ve orduda görev yapanların bu şekilde giyinmeleri sağlandı. Mahmut, öğrencileri daha yüksek teknik okullara hazırlayacak nitelikte "laik" bir ilkokul sistemi kurmak için çaba gösterdi; bu arada birçok teknik okul açıldı ve geliştirildi. Okuma bilmeyenlerin sayısındaki azalmanın bir yansıması da, ilk Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin 1831'de, ilk özel Osmanlı gazetesi *Ceride-i Havadis*'in

1839'da yayımlanmalarında görüldü. Mahmut'un 1833'ten sonra aldığı önlemler, hemen her açıdan daha sonraki *Tanzimat* dönemi reformlarının temelini oluşturmuştur. Onun ölümüne kadar geçen yıllarda göstermiş olduğu yenileştirme çabalarının tümü sadece bir başlangıçtı. Yeni orduyu, daha tam anlamıyla kuruluşunu tamamlamadan, acele savaşa sürmeye kalkışması, 1839 Nizip Savaşında, Mısırlılar karşısında ikinci defa korkunç bir yenilgiye uğramasıyla sonuçlandı. İmparatorluk bir defa daha büyük devletlerin araya girmesiyle kurtarıldı ve Mahmut üzüntüsünden öldü. III. Selim'in arzuladığı, II. Mahmut'un olanak bulup başlattığı reformlar, sonunda 1839 ve 1876 yılları arasında *Tanzimat-ı Hayriyye* (hayırlı düzenlemeler) ya da kısaca *Tanzimat* diye adlandırılan geniş kapsamlı bir yasal düzenlemeler dizisiyle saptandı. Bu dönemin en önemli özelliği, yeni bir reform anlayışının yerleşmesi ve ilkelerinin de sadece askeri alanda değil, Osmanlı hayatının bütün alanlarında yaygınlık kazanmasıdır. Bu dönem, Mahmut'un iki oğlu *Abdülmecit* (1839 – 1861) ve *Abdülaziz*'in (1861 – 1876) padişahlık dönemlerini kapsar; Abdülmecit'in oğlu *II. Abdülhamit* (1876 – 1909) zamanında doruk noktasına ulaşır. Bu dönem reformlarının çoğu, gerçi 1839'dan önce tasarlanmıştı; ama yürürlüğe konulması sonra olmuştur. Tanzimatın temel ilkeleri, ilk kez 3 Kasım 1839'da *Gülhane Hatt-ı Şerif*'i denilen fermanla resmen açıklandı ve daha sonra benzer bir fermanla *1856 Hatt-ı Hümayun*'u ile de doğrulanıp genişletildi. Ne var ki yayımlanan her iki bildiride de –özellikle de Avrupalı devletlerin baskısıyla yayımlanmış olan ikincisinde– gelecekte yapılacak reformlara ilişkin vaatlere ya da açıklamalara az yer verilmiş; her iki belgede de daha çok Avrupalı devletlerin istediği reformların, bu dönemde Osmanlılarca planlanıp düzenlendiği belirtilmiş ve bu reformların gerçekten yürürlüğe konulacağı konusunda Avrupalı devletlere güvence verilmiştir.

Tanzimat aslında Osmanlı egemen sınıfının geleneksel otokratik sosyal ve siyasal durumunu devam ettirmek için, egemenliğinin aracı olan hükümeti ve orduyu modernleştirme girişimidir. Bu girişimlerde, hükümet işlerine şimdi doğrudan karışan sultanların dışında, egemen sınıfın temsilcileri olarak II. Mahmut'un kurduğu yeni teknik okullarda eğitim görmüş adamlar da yer almaktaydı. Bu da aslında yönetici sınıfın –çağın gereklerini de hesaba katarak– kendi sınıfına katılmak için gerekli koşulları değiştirmesi ve yeni katılacaklarda geleneksel olarak aranılan koşullara, Avrupa yönetim tekniği, bilimi veya savaş sanatı konularında bilgili olma özelliklerini eklemesi demekti. Bu amaca uygun olarak Tanzimat, eski sosyal sistem araçlarını modernleştirerek kurtarmak görevi kendilerine verilmiş teknokratlardan oluşan yeni bir yönetici sınıf yarattı. Yönetici sınıf otokrasiyi sürdürmek

için reformları halka zorla kabul ettirdi. En önemli "Tanzimat adamları" 1839'dan 1856'da ölümüne kadar altı defa sadrazamlık yapmış *Mustafa Reşit Paşa* ile onun yetiştirdiği kişiler olan *Mehmet Emin Âli Paşa* ve *Keçecizade Fuat Paşa*'dır; bu iki devlet adamı 1871'e kadar geçen uzun süre içinde, birbirleriyle yer değiştirerek defalarca sadrazamlık ve dışişleri bakanlığı yapmıştır.

Tanzimat döneminin başarıları başlıca dört bölüme ayrılıp tartışılabilir:

a) Hükümet Ve Yönetimin Örgütlenmesi

Tanzimat reformcularının hükümet ve yönetim alanlarında asıl hedefi, Fransız hükümet sistemini model alarak büyük çapta merkezileştirilmiş bir bürokratik sistemi yavaş yavaş kurmaktı. Bunun için de hükümetin etkisini sosyal hayatın her alanına yaymak, yani o zamana kadar *milletlere,* loncalara, ve tebaanın diğer özerk örgütlerine bırakılmış bütün işleri kontrol altına almak ve devletin tüm gücünü İstanbul'da merkezi hükümetin elinde toplamak istiyorlardı. Bu hedefe erişmek için fermanlar ve yasalar yayımladılar; bunlarda Osmanlı toplumunun ve hükümetinin bütün görüşlerini biçimsel olarak belirleyip kurumlaştırdılar; bunu yaparken de gerçekten geniş çaplı bir reformun ya da değişimin gerekli olup olmadığına da pek bakmadılar. Sultanın tebaasının eskiden kendi başına yürüttüğü sosyal, ekonomik, siyasal ve diğer işler, şimdi artık merkezi iktidarın denetimine ve yasal düzenlemelerine bağlanmıştı. Öte yandan imparatorluğun bütün memurlarını, eskisine oranla çok daha sıkı biçimde merkezin denetimi altına almak için, görev ve arazi dağıtımında kullanılan eski *mukataa* sistemi kaldırıldı; bütün tımarlar, iltizamlar ve benzeri kurumlar doğrudan devlet yönetimine bağlandı. Hükümetin bütün memurlarına ve hizmetlilerine aylık ücret ödenmeye başlandı. Böylece memurlar, geleneksel sistemde kendilerine özerklik olanağı veren, bağımsız gelir kaynaklarından yoksun kaldılar. Bu dönemde çok geniş kapsamlı yasalar çıkarıldı; bu yasalar memurların akla gelebilecek bütün durumlardaki davranış biçimlerinin ne olması gerektiğini ayrıntılı biçimde düzenliyor ve önemsiz yerel sorunlarda bile onların kendi başlarına hareket etmelerini engelliyordu. Belli düzeni ve hiyerarşik yapısı olan bir bürokrasi kuruldu. Yeni okullara alınacak öğrenci sayısı, bu okulların verdikleri mezun sayısına göre sınırlandı. Görevlilerin aylıkları ve terfileri çok sıkı bir hiyerarşik sisteme göre düzenlendi. Bütün bu önlemlerle, eskiden gerek *millet*lerin ve loncaların, gerekse hükümet memurlarının sahip bulundukları geniş hareket

serbestliği ve görece özerk otoriteleri büyük ölçüde kısıtlandı. Yerel özerklikler ve inisiyatifler sona erdi; böylece de Osmanlının geçmişinde görülenlerden bambaşka, onlardan çok daha katı diktatörce bir rejim ortaya çıktı.

Hükümetin görevlerinin çoğalması ve imparatorluk içinde iktidarın merkezileşmesi, doğal olarak merkezi hükümetin yükümlülüklerini ve hizmet alanlarını da hissedilir derecede büyütmüştü; öyleki geçmişin küçük ve basit yönetim çarkı bu durumda işlemez oldu ve Tanzimat, yeni isterleri karşılayabilmek için, bütün 19. yüzyıl boyunca her alanda yeni hükümet kurumları vücuda getirmek zorunda kaldı. Geleneksel sistemde yüksek danışma kurulu *(Divan)* ve sadrazam, merkezde bütün yasama ve yürütme işlevlerini üstlenirdi. Şimdi ise bunun yerini eğitim, ordu, yargı, ekonomi işleri ve benzerleri gibi özel alanlarda yasalar hazırlayan bir dizi uzmanlar kurulu almıştı. Bu kurulların her biri, eskiden *Divan*'ın sahip olduğu yasama, yürütme ve yargı yetkilerini üstlenmişti. Yayımlanmak üzere padişaha sunulacak yasa taslaklarını hazırlıyorlar, yasaların uygulama alanlarındaki kullanımlarını denetliyorlar ve resmi makamların keyfi hareketlerinden ötürü yapılmış şikâyetleri karara bağlıyorladı. Ne var ki bu kurullar otoritelerini, etki ve ilgi alanlarını o kadar genişlettiler ki, üstlendikleri görevlerin yoğunluğundan dolayı, yalnızca otokratik hükümet için aşırı diktatörce bir konuma gelmekle kalmadılar, aynı zamanda etkileyici işlerin yapılmasını da engeller oldular. Bunun üzerine yargı, yürütme ve yasama erklerini birbirinden ayırma gereğini duydular. Zamanla yasama ve yargı işlevlerini üstlenen ayrı kurullar meydana getirildi; böylece başlangıçtaki ilk kurullar, az çok modern anlamda yürütme organlarına dönüştü. Kurulların başkanına bakan *(vekil)* denildi; sadrazam da başbakan rolü üstlendi ve *başvekil* adını aldı. Ne var ki sadrazam bu şekilde *primus inter pares* (eşit haklara sahip kişiler arasında birinci) olmakla, eskiden geleneksel Osmanlı sisteminde, sultandan hemen sonra gelen ikinci adam iken, şimdi bu durumunu yitirmiş bulunuyordu.

Başlangıçtaki ilk kurulların yasama ve yargı işlevleri, özellikle bu amaçla kurulmuş organlara devredildi. Yasa yapmak için iki merkezi yasama kurulu oluşturuldu. Bunların birincisi *Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı Adliyye* adlı yüksek hukuk kuruluydu; ilkin 1838'de kurulmuştu, ama gelişimini tamamlaması ancak Tanzimat döneminde olmuştur. Bu meclisteki hükümetin bütün dallarından uzmanlar, *milletler*'in temsilcileri, imparatorluk içinde en önemli sosyal ve ekonomik çıkarları temsil eden kişiler yer alıyordu. Bu meclisin görevi tek tek yasaları, yasa kitaplarını, düsturları ve yönetime ilişkin yönetmelikleri hazırlamaktı. Her türlü reform önerilerinin, ister özel kişilerden gelsin,

ister yürütme komisyonları veya bakanlıklarca kaleme alınmış olsun, önce bu meclise sunulması gerekiyordu. Meclis önerileri tartışıyor, yasa tasarısına son biçimini veriyor ve fermana dönüşüp yayımlanması için sultana gönderiyordu. Bu kurul "meclis" adını taşımakla birlikte, hiçbir şekilde seçilmiş bir meclis değildi; sadece üyeleri sultan tarafından atanmış bir kuruldu ve görevi de sadece yasama erki alanında sultana önerilerde bulunmaktı; sultan her zaman bu önerileri reddedebilirdi. Yine de bu kurul, yasama ve yürütme erklerinin birbirinden ayrılmasında bir başlangıç oldu. Hükümetin görevleri çoğalıp karmaşıklaştıkça, buna paralel olarak sultanın ve yürütme makamlarının bu kurulu denetlemeleri ya da engellemeleri de o derece zorlaştı; öyleki bu kurul yavaş yavaş bir oranda bağımsız gerçek bir yasama erkine dönüştü. Bundan başka *Meclis-i Vâlâ*, bir yargısal işleve de sahipti; yürütme makamlarının kararlarına veya yönetimin keyfi uygulamalarına karşı tebaanın yapacağı bütün şikâyetleri karara bağlıyordu. Fakat Tanzimat yasaları çoğaldıkça ve hükümetin görevleri ile etki alanları giderek büyüdükçe, *Meclis-i Vâlâ* bütün yükümlülüklerini yerine getiremez oldu. O zaman da 1854'te, yeni bir kurul *Meclis-i Âli-i Tanzimat* (Yeni Düzenleme Yüksek Kurulu) oluşturuldu. Bu kurul imparatorlukta yapılması zorunlu reformları ve değişiklikleri görüşecek ve bunlara uygun nitelikte yasaları hazırlayacaktı. Bu şekilde *Meclis-i Vâlâ*'nın görevleri, şimdi her bakanlık için yönetmelikler hazırlamak ve yönetime karşı yapılacak şikâyetleri karara bağlamaktan ibaret hale getirilerek sınırlandırılmış oluyordu. Yasa hazırlama konusunda birbirinin işine karışma ve yetki çatışmaları 1861'de her iki kurulun *Meclis-i Ahkâmı Adliyye* adıyla birleştirilmesine yol açtı. Bu kurulda, birbirinden ayrılmış ve bir ölçüde özerkliği bulunan üç bölüm bulunuyordu: a) Yasalar ve Yönetmelikler Bölümü *(Kavanin ve Nizamat Dairesi)*, b) Yönetim ve Maliye Bölümü *(Mülkiyye ve Maliyye Dairesi)*, c) Davalar Bölümü *(Muhakemat Dairesi)*. Bu kurulun üyeleri bakanlar kurulunca atandığından, yönetimin etkinliklerini teftiş etme hakkına sahip olmalarına rağmen, uygulamada bakanlıkların çalışmasını etkili biçimde denetleme olanakları kısıtlıydı. Ancak yürütme organı görevlilerini sorguya çekmek, uyarmak ve yolsuzlukların hesabını sormak hakkına sahip olmaları, yine de etkili bir denetim için temel oluşturmuştu; böylece yasama erki üyeleri olarak mevkilerine süreklilik ve bağımsızlık kazandırdılar. Yasama ve yargı işlevlerinde de bir ayrılmanın zorunluluğu hissedildiği ve her iki alanda daha yüksek ölçüde temsil arzu edildiği için, hukuk kurulu sonunda 1868'te ikiye ayrılarak, bir devlet danışma kurulu olan *Şûra-yı Devlet* ile bir yasama kurulu ve yüksek mahkeme olan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye* kuruldu. Her iki kurulun üyelikleri için toplumun çeşitli kesimlerinde yapılan sınırlı seçimler o şekilde düzenleniyordu ki, imparatorluktaki

muhtelif halk ve çıkar grupları her iki kurulda da olabildiği ölçüde iyi temsil edilebiliyordu. Yeni devlet şûrasının statüsü, bu duruma başbakan ve bakanlar üzerinde eskisine oranla çok daha doğrudan bir kontrol olanağı vermişti.

Buna benzer bir gelişme, Tanzimat döneminde il, ilçe ve bucaklarda gerçekleştirildi. Buralara merkezi hükümet tarafından gönderilmiş bulunan zorba memurlar, yasama ve yargı işlevlerini yavaş yavaş bu amaçlar için oluşturulmuş kurullara devrettiler. Bu kurulların atanmış ve seçilmiş üyeleri, zamanla tebaanın önemli dinsel, sosyal ve ekonomik bütün gruplarının çıkarlarını temsil eder hale geldiler. İllerin kurul üyeleri gerçi tıpkı İstanbul'daki yasama organlarının üyeleri gibi yürütme organı tarafından atanıyordu; ama aynı zamanda ortada bir temsil ilkesi de vardı, bu ilke yürütme organını bir bakıma yasama kuruluna ve onun isteklerine boyun eğdirme görüşüyle bağlantılıydı. Böylesine bir ilke, tebaasının arzularına aldırış etmeksizin egemen sınıfının yüzyıllarca yönettiği bir imparatorlukta ileriye doğru atılmış son derecede önemli bir adımdı.

b) Yargı ve İnsan Hakları

Hukuk alanında Tanzimat reformcularının hedefi, sultanın tüm tebaasının, ırkı, din ve servetine bakılmaksızın, can, mal, namus güvenliğinin ve yasalar önünde eşitliğinin garanti edilmesiydi. Tanzimat dönemi yasaları, toplumun yönetici sınıf ve tebaa diye eski bölünmesini koruduğundan, tebaanın *"milletler"* halindeki geleneksel örgütlenmesi de olduğu gibi kalmıştı. Bununla birlikte iki önemli değişiklik yapıldı: Gayrımüslim *milletlerden* olanlar, yasa önünde Müslüman tebaayla eşit tutuldu; patriklerin, hahamların ve diğer *millet* önderlerinin diktatörce, çoğu kez de despotça yetkileri, çıkarılan yeni *millet* yasaları ve seçimle oluşturulan danışma meclisleriyle kısıtlandı. Yasa çıkarma alanında eski dinsel kökenli ve Osmanlı kamu hukukuna ilişkin kuralların yerini yavaş yavaş yeni yasalar aldı; bunlarda o dönemde Avrupa'da uygulanan yasalardan yararlanıldı ve hepsi *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adı altında derlendi. *Mecelle*, Ahmet Cevdet Paşa (1822–1895) yönetiminde hazırlanmıştır; yeni hukuk sistemini *şeriat*'ın başlıca ilkeleri ve kurallarıyla birleştirip bağdaştırmayı ustaca başarmış bir hukuk eseridir. *Mecelle*, sultanın hak ve yükümlülüklerini, keza sultanın memurlarının yükümlülüklerini, yetkilerini ve yetkileri dışında kalan konuları saptamakta, böylece memurların kendi alanlarında diledikleri gibi davranmalarını artık olanaksız kılmaktaydı. Bütün memurlar yönetmeliklerin öngördüğü şekilde davranmak ve

tüm tebaanın haklarına saygı göstermek zorunda bırakılmıştı. *Nizamiyye* diye adlandırılan yeni mahkemeler kuruldu; bu mahkemeler yeni yasaları uyguluyor ve yargıçları da kısmen atama, kısmen de seçim yoluyla belirleniyordu; bu yolla da imparatorluktaki çeşitli çıkarların ve geleneklerin temsil edilmesi sağlanıyordu. *Şeriat* mahkemelerinin, evlenme, miras, boşanma gibi kişi hukukuna ilişkin konular dışında bütün yetkileri kaldırıldı. Kanıt göstermeye ilişkin Avrupa kökenli usuller yavaş yavaş yürürlüğe konuldu. Aynı zamanda hem Osmanlıları hem yabancıları ilgilendiren olaylarda karar verecek Osmanlı ve Avrupalı yargıçlardan oluşan karma mahkemeler kuruldu. Böyle olaylarda uygulanan kendine özgü karma yasalar vardı; bu yasaların Avrupa hukuk sisteminin Osmanlı İmparatorluğuna girmesinde ve Osmanlı gelenekleri ve ihtiyaçlarıyla bağdaştırılmasında olumlu etkisi oldu. Sonunda 1868'de, bakanlıkların yargı ve yönetim görevleri ilk kez birbirinden ayrıldı; böylece bağımsız bir yönetimsel yargı kuruldu. Öyleki Osmanlı tebaası artık bu mahkemelere başvurarak bürokrasinin keyfi işlemlerine doğrudan karşı çıkabilmekteydi.

c) Ordunun Örgütlenmesi

En ivedi reform ihtiyacı askeri alandaydı; çünkü yeniçerilerin yok edilmesinden sonra Osmanlılar, imparatorluğu sayısız iç ve dış düşmana karşı koruyabilecek güçte bir orduya sahip olamamışlardı. II. Mahmut'un kurulması henüz tamamlanmamış yeni ordusunu savaşa sokmaya kalkışması, bu ordunun zamanından önce dağılmasına yol açtığından Tanzimat reformcuları 1839'dan sonra her şeye yeni baştan başlamak zorunda kaldılar. Böylece *Nizam-ı Cedit ve Sekban-ı Cedit*'i bu sefer *Nizamiyye* adı altında yeni bir orduya dönüştürdüler. Yeniden Avrupalı eğitimciler getirtildi ve yeniden bazı Osmanlılar öğrenim için Avrupa'ya gönderildi. II. Mahmut zamanında açılmış ve şimdi büyütülmüş ve yaygınlaştırılmış bulunan askeri okullardan pek çok Osmanlı subayı mezun olmuştu. Osmanlı tarihinde ilk kez orduda lojistik işlev, tam askeri işlevden ayrılıp bu hizmet uzmanlaşmış birliklere bırakıldı. Ordu, askerlerin yiyecek ihtiyacını karşılamayı üstlendi ve böylece eski gelenek ortadan kalktı; bu gelenekte her seferden önce askerlere belirli yiyecek maddeleri dağıtılır, her asker günlük öğünlerini kendisi hazırlar ve eksiğini de yolda bulduklarıyla tamamlardı. Ordu şimdi sultanın komutasında tek bir ordu olmaktan da çıkıp bölgesel komutanlıklara bölünmüştü. Yeni oluşturulan bölgesel ordular, kuruluşu, donatımı ve taktikleri bakımından yöresel ortama ve ihtiyaçlara uyabiliyordu. Böylece Osmanlı ordusu, eski ordu-

dan çok daha esnek hale gelmekle kalmadı, aynı zamanda birkaç cephede birden savaşma olanağını da elde etti. Ordu için asker toplama ve askerlik mesleğinin toplumsal bir statüye kavuşturulması konularında Tanzimat tarafından köklü reformlar uygulandı. Aslında Tanzimat reformcularının hedefi, o zamana kadar *Cizye* denilen bir çeşit kelle vergisi ödeme karşılığında askerlikten muaf tutulan -gayrimüslimlerle birlikte- bütün halk gruplarını askerlik hizmetine tabi tutmaktı. Bu konuda II. Mahmut zamanındaki ilk askere alma girişimleri keyfi nitelikte olmuştu. Kişinin bu yükümlülüğü, geniş ölçüde asker toplama işini yürütenlerin gelişigüzel gerçekleştirdikleri bir işlem olmuş, çoğu zaman bütün bir köyün gençleri askere alınarak oranın tarımı ve diğer üretim dalları zarara sokulmuştu. Bu şekilde bazı aileler bütün oğullarını yitirmiş, bazı ailelerin ise tek bir oğlu bile askere alınmamıştı. Üstelik yapmaya zorlanılan askerlik hizmeti kölelikten pek farklı görünmüyordu; çünkü insanlar orduda belirli olmayan bir süre, genellikle de ömür boyu tutuluyorlardı. Bu durum 1839'da ilan edilmiş fermanın tebaa haklarına ilişkin maddeleriyle bağdaşmadığından, reformcular askerlik hizmetini azap veren bir yük halinden şerefli bir görev haline dönüştürmek ve hizmet yükümlülüğünü adaletli biçimde paylaştırmak için uğraştılar. 1843 tarihli yeni asker alma yasasında imparatorluk asker alma bölgelerine ayrıldı. Bu bölgelerden her biri, her yıl askerlik hizmeti için belirli sayıda asker toplamaktaydı. Bir aileden bir oğuldan fazlası askere alınmıyordu. Ulusun refahına başka yoldan hizmet eden erkekler, özellikle de yeni okullarda eğitim görenler askerlik hizmetinden muaf tutuluyordu. Askerlik hizmetinin süresi beş yıldı; gönüllüler daha uzun süre hizmette kalabiliyordu. İlk defa bir yedek ordu da kuruldu, buna *Redif* adı verildi. Redif ordusundakiler asıl askerlik hizmet süreleri bittikten sonra, belirli aralarla eğitim görmek üzere bir yedi yıl daha askere alınıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ordusunun ve donanmasının savaş gücünün artmasında ve savaşa hazırlıklı olmasında bu ordunun katkısı büyük olmuştur.

ç) Eğitim

Eğitim alanında Tanzimat reformcularının başlıca amacı, geleneksel okulların, medreselerin yerine yeni bir laik okul sistemi getirmekti. Bu okullardan yetişecek subaylar ve yöneticiler, yeni kuralları seve seve ve bilgiyle uygulayacak, imparatorluğu da -Mahmut'un son dönemlerinin tipik özelliği olan- kararsızlık, isteksizlik ve yeteneksizlik belirtilerini göstermeden modernleştireceklerdi. Tanzimatçılara, plan-

larını imparatorluğun her yerinde gerçekten uygulayabilmesi için yeni bir teknokrat grubu gerekliydi. Bunların yetiştirilmesi amacıyla, ilk defa II. Mahmut zamanında kurulmuş bulunan teknik okullar genişletilip çoğaltıldı. Aynı zamanda –ilköğretimden yükseköğretime kadar– her basamaktan halka açık okulların kurulması, eğitimde tümüyle yeni bir sistemi başlattı. Bu konuda özellikle medreselerin paralelinde ve onların yerini almak üzere açılmış *Rüşdiyye* okullarının ayrı bir önemi vardı. 1845'te yeni okul sisteminin düzenlenmesi, gözetimi ve geliştirilmesi amacıyla yeni bir eğitim bakanlığının kurulmasından sonra, yarım yüzyıl içinde açılan daha yüksek okulların sayısı birkaç kat arttı. *Ulema*nın eğitim tekeli gerçi kırılmıştı; ama medrese sistemi hâlâ varlığını sürdürüyor, Tanzimatın yeniliklerine şiddetle ve kuvvetle karşı çıkacak öğrencilerini yetiştirip duruyordu. Birbirine paralel fakat birbirinin karşıtı olan her iki eğitim kurumu, bu kurumlardan yetişenler arasında derin ve sürekli bir uçurumun doğmasına yol açtı. Yeni okullarda ve dış ülkelerde eğitim görmüş, batı dillerini öğrenmiş olanlar, modern düşüncenin değerlerini ve ilkelerini benimserken, eski eğitim sistemine göre yetişmiş olanlar ise bütün reformlara düşman kesiliyorlardı. Gericilik, yeniçerilerin yok edilmesiyle askeri aracını yitirmiş olmasına rağmen, yine de Tanzimat reformcularının arzuladıkları değişimlerin yapılmasını büyük çapta yavaşlatmayı başarmıştır.

Tanzimata başka yönlerden de karşı çıkışlar oldu; özellikle yerlerine yavaş yavaş yeni teknokratların geçtiği, eski egemen sınıf üyeleri yeniliklere karşıydılar. Bunların yanında reformlardan dolayı ayrıcalıklarını yitiren valiler, mültezimler ve askerler de yer almaktaydı. Gayrımüslim azınlıkların önderleri, her ne kadar halklarına yasalar önünde eşitlik hakkı verilmesinden dolayı memnun iseler de, eskiden hukuksal eşitsizlik düzeni içinde yararlandıkları –örneğin askerlikten muaf tutulma gibi– özel ayrıcalıklarını sürdürmek ve bu çeşit reformların yapılmasını engellemek için de güçlü Avrupa devletlerinin yardımını sağlamak istiyorlardı. *Millet* önderleri, kendi halkları üzerindeki diktatörce yetkilerini kısıtlayan Tanzimat önlemlerine karşı çıkıyorlardı; öyle ki Avrupalı devletlerin bu *Milletler* ve onların özerklikleri adına yaptıkları müdahaleler, çoğu kez gayrımüslim tebaanın yeni düzen sayesinde elde ettiği hakları tam anlamıyla anlamalarının engellenmesine yol açıyordu. 19. yüzyılın altmışlı yıllarında, Tanzimat döneminde oluşmuş yeni sınıf içinde, özellikle de yeni okullardan yetişenler arasında bir muhalefet grubu ortaya çıktı. Bunlar devletin modernleştirilmesinin, genel bir toplumsal reformla birlikte olması gerektiğini öne sürüyorlardı. Bunun için de sultanın ve yönetici sınıfın geleneksel otokratik durumunun yerini, yeni oluşturulacak bir düzenin alma-

sını, tebaanın egemenliğini paylaşmasına olanak verecek ve seçimle kurulacak bir parlamento ve anayasayla sınırlandırılmasını istemeye başladılar. Muhalifler, şair Ziya Paşa (1825 – 1880) ile şair ve gazeteci Namık Kemal (1840 – 1888) gibi edebiyatçıların yönlendirdiği aydınların *Yeni Osmanlılar* adı altında kurdukları bir dernekte bir araya geldiler. Bu gruptan olan adamlar için Tanzimat reformcuları tutucuydular, hatta gericiydiler; devleti de sırf kendi otoritelerini koruyabilmek için modernleştirmekteydiler. Gerçekten de Tanzimat reformcularına otokratik bir egemenlik, çağdaşlaşma önlemlerinin uygulanabilmesi için zorunlu görünüyordu. Bu reformcular, çok merkezli yönetimden ve halkın temsil edilmesinden yana olsalar bile, yine de Osmanlı toplumu gibi bir toplumda kökleşmiş gerici eğilimlerle başa çıkılabilmesi için hükümetin otokratik bir iktidara sahip olması gerektiği kanısındaydılar. *Genç Osmanlılar* birliği, 1865'ten 1870'e kadar sadece yaklaşık beş yıl etkinlik gösterebildi. Üstelik yayınlarının çoğu imparatorluk dışında basılıyor ve ülke içindeki kapitülasyonlardan yararlanılarak kurulmuş bulunan yabancı postaneler yoluyla gizlice yurda sokuluyordu. Birliğin pek çok üyesi, geçici bir süre için yurtdışına kaçmak zorunda kalmış, ancak 1870'ten sonra çoğu geri dönerek, bir zamanlar şiddetle eleştirdikleri hükümetin hizmetine girmişti. Eski yönetici sınıfın tutucu üyelerinin muhalefeti, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışması ve aydınların demokratik reformlar istemeleri, bütün bunlar Tanzimat reformcularının rahat hareket edememelerine, dolayısıyla da giriştikleri işlerin önemli zararlara uğramasına yol açtı. Âli Paşa'nın 1871'de ölümünden sonra, Tanzimat döneminde meydana getirilmiş merkezi ve otokratik hükümet kurumlarının, bu kurumları kişisel çıkarları için kötüye kullanan rezil politikacıların eline düşmesi bunu doğrulamaktadır. Tanzimat reformları birçok alanda, geniş çapta yürürlükten kaldırıldı; reformcu yöneticilerin birçoğu apar topar sürgüne gönderildi, yerlerine siyasal bakımdan nabza göre şerbet veren kimseler atandı. Kötü yönetim ve kötü ekonomi politikası, devleti ağır borçların yükü altına soktu. Balkanlardaki ayaklanmalar ve Rusların bir müdahalesi, 1875'ten sonra bunalımı iyice büyüttü. İşte bu sırada ülkede bir parlamento ve bir anayasa isteyen yeni bir parti ortaya çıktı. Bu parti içteki krize çözüm bulacağını ve devleti dış düşmanlarına karşı savaşabilecek güce yeniden ulaştıracağını vaat ediyordu. Savaş Bakanı Hüseyin Avni Paşa ile illerdeki çalışmalarında bir Tanzimat reformcusu olarak dikkat çekmiş bulunan eski sadrazam Mithat Paşa'nın önderliğindeki bu parti, Sultan Abdülaziz'i 1876'da, Sultan V. Murat lehine tahttan çekilmeye zorladı ve V. Murat'ın hükümdarlık ehliyetinin bulunmadığı anlaşılınca da Sultan II. Abdülhamit'i (1876 – 1909) tahta çıkardı.

Geriye bakıldığında Tanzimatın en büyük başarısının yönetimi ve orduyu modernleştirmesi olduğu söylenebilir. Bunda geleneksel Osmanlı kurumlarını ortadan kaldırarak, yerlerine batıdan alınan yeni kurumları koyan Tanzimat reformcularının çabası başlıca etken olmuştur. Buna karşılık Tanzimatın en büyük başarısızlığı, yapılan bunca önemli işe rağmen, laik eğitim alanında görülmektedir. Gerçi Tanzimat, hayatın her alanında esaslı değişiklikleri gerçekleştirecek bürokratları yetiştirecek yeni bir okul sistemini kurmayı başarmıştı; ama bu sistemi, medreselere dayanan dinsel eğitim sisteminin yerine koymayı gerçekleştiremedi. Bu da, birbirinden farklı eğitilmiş, birbirinden nefret eden ve birbiriyle anlaşma yolları kapalı iki zümreyi ortaya çıkardı. Bundan başka Tanzimat döneminin eğitim sistemi, yönetici sınıfa ve bu sınıf içinde yükselenlere özgü oldu; öyleki halk yığınları ile seçkinler arasındaki eski uçurum aşılamadığı gibi, ikisi arasındaki açıklık daha da büyüdü; çünkü yeni yönetici sınıf, kökleri batıda bulunan bir görüşle, tebaa için eski yönetici sınıftan çok daha az sempati ve anlayış göstermekteydi. Sonunda Tanzimat döneminin yönetici sınıfında, bu sınıftan olanlar kısmen de olsa eski Osmanlı kültürünün geleneklerine ve değerlerine bağlı kaldıklarından, bir "ikicilik" (dualizm) meydana geldi. Gerçi Tanzimatçılar, batılı biçimleri ülkeye büyük ölçüde sokmayı başarmışlardı; ancak bunu batıdaki gibi düşünce ve davranışı birbirine başarıyla kaynaştırarak değil de, çoğu kez birbirinden ayırarak yapmışlardı. Teknik alanda reformlarının başarısının, Osmanlı sosyal yapısında da değişikliği amaçlayan çabalara yol açmasının kaçınılmaz olduğunu ve bunun yolunu da Tanzimat reformlarının açtığını göremediler. Bu problem Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına kadar çözümsüz kaldı. Sonunda ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde aşılabildi.

II. Abdülhamit (1876 – 1909) zamanında ve Genç Türklerin egemenliği (1908 – 1918) döneminde Tanzimatın teknik alanda gerçekleştirdiği yeniliklerin çoğu yürürlükte kaldı ve daha da genişletildi. Ne var ki geçmiş yıllarda meydana gelmiş "ikicilik", Osmanlı toplumunun içinde zorlukların ana kaynağı olmasını yine de sürdürdü. 1876'da Osmanlı toplumunda siyasal bir reform yapılması doğrultusundaki sürekli isteklere açıkça bir cevap olarak, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın önderliğinde bir ekip tarafından bir anayasa *(Kanun-ı Esasi)* hazırlandı. Bu anayasa tahta çıkışından hemen sonra yeni padişah tarafından yürürlüğe konuldu. Bununla öncelikle tam o sırada İstanbul'da bir konferans için toplanmış bulunan Avrupa devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışmaları da önlenmek istenmişti. Böylece sultanlık ve onunla birlikte egemen sınıf, anayasanın üstün otoritesinin buyruğu altına girmiş oluyordu. Ne var ki henüz

bir halk egemenliğinden söz edilemezdi. Üstelik sultan ve onun yetkili kıldığı kimseler, yeni anayasanın ruhuna ve lafzına aykırı davranışta bulunurlarsa, onlardan bunun hesabını sormak için hiçbir anayasal olanak yoktu. Anayasanın uygulanışı da sadece ve sadece sultanın iyi niyetine bağlıydı. Ancak yine de önemli bir başlangıçtı. Yasama yetkisi şimdi bir parlamentoya devredilmişti. Bu parlamento iki meclisten oluşuyordu: Biri seçkinler meclisiydi *(Meclis-i Âyan)*, üyeleri sultan tarafından atanıyordu; diğeri halk temsilcileri meclisiydi *(Meclis-i Meb'usan)*, üyeleri Tanzimat döneminde imparatorluğun her yanında, illerde ve ilçelerde oluşturulmuş çeşitli kurullar tarafından seçiliyordu. Sadece en önemli kentlerde *Meclis-i Meb'usan* üyeleri doğrudan halk tarafından seçiliyordu. Seçim sistemi, imparatorluktaki bütün *milletleri*, bütün sosyal ve ekonomik grupları temsil edebilecek şekilde düzenlenmemişti. Avrupa devletlerini etkilemek için Balkan illerine olağanüstü bir temsil hakkı tanınmıştı. Sonunda anayasanın parlak biçimde formülleştirdiği şeylerden geride, sadece *Şûra-yı Devlet*'in yetkilerinden birazcık daha fazlasına sahip bir parlamento kalmıştı. Bu parlamento, ancak bakanlıklar tarafından hazırlanan yasalar üzerinde görüşebiliyor ve çıkarılan yasalar da ancak ilgili bakanlık ve sultan onaylarsa geçerlilik kazanıyordu. Ayrıca bakanlar tek tek parlamentoya değil, sultana karşı sorumluydular. Parlamentonun onayından geçmese de, bu konuda bazı önlemler alma olanağına sahiptiler. Bundan başka sultan, parlamentonun isteklerine aldırış etmeksizin, eskiden olduğu gibi, yasa gücünde fermanlar çıkarabiliyordu. Böylece bu yeni parlamento, aslında bir tartışma kulübü, şikâyetlerin yankılandığı bir yer, *Şûra-yı Devlet*'in bir parça temsil edilme özelliği eklenerek genişletilmiş bir şekli olmaktan öteye gidemedi.

1876 Anayasasında yargının bağımsızlığı, Tanzimat reformcularının öngördüğünden daha fazlaydı. Bir kez atanan yargıçlar, bir daha görevden alınamıyor; görevden alma, büyük bir suç işlemeleri halinde, ancak parlamentonun alacağı kararla oluyordu. Bundan başka yargıçların aylıkları, gerekli bağımsızlıklarını ve toplumda saygınlıklarını sağlayabilmek için çok yükseltilmişti. Yürütme organının yargı organına her çeşit müdahalesi engellenmişti. Bireylerin hakları güvence altına alınmıştı. Bütün tebaanın, din farkı gözetilmeksizin, yasa önünde eşitlikleri sağlanmıştı. Bütün tebaanın eşit hakları ve eşit yükümlülükleri vardı; özellikle de okullara ve kamu görevlerine girişlerinde, aralarında hiçbir ayrım yapılmıyordu. Ancak kamu görevi alabilmeleri için adaylardan, imparatorluğun resmi dili olan Osmanlı Türkçesini okuyup yazabilmeleri koşulu aranıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun her yurttaşına, dininin gereklerini yerine getirme özgürlüğü garanti edilmişti; bununla birlikte İslamiyet, devlet dini, sultan da

bu dinin *"Halife"* unvanıyla başı olarak ilan edilmişti. Kanuna mahkemeler ile devletin sivil mahkemeleri, *Mecelle*'de düzenlenen hukuk sistemine göre olduğu gibi korundu. Ne var ki *şeriat*, Müslüman mahkemeleri ve medreseler yine ayakta kaldı; bunlar olunca da Tanzimat döneminden kalma ikicilik (dualizm) sürüp gitti. Anayasa can ve mal güvenliğini, basın özgürlüğünü, ekonomik örgütlenme özgürlüğünü öngörüyor; fakat siyasal örgütlenme özgürlüğünü tanımıyordu. Mal ve mülke el koyma, angarya (bir işte zorla çalıştırma), bir kimseyi işkenceyle itirafa zorlama anayasa tarafından yasaklanmıştı. Okullar parasızdı; ilkokul bulunan yerde okula gitmek zorunluydu. İl yönetimi alanında Tanzimat reformları değiştirilmeden sürdürüldü; ancak illerin meclisleri üzerinde merkezi kontrolün artırılması yolunda bazı girişimler oldu.

Anayasayı hazırlayan komisyon, çalışmasına ilkin değişik anayasaları incelemekle başlamış, özellikle de Belçika anayasasını esas almıştı. Ancak kabul edilen anayasa, Tanzimat reformlarının elli yıllık deneyimlerini de yansıtıyordu. Bakanlıkların, parlamentonun, hukuk ve eğitim sistemlerinin örgütlenişinde olsun, insan haklarının güvence altına alınmasında olsun getirilen yeniliklerin hepsi, bu halleriyle Tanzimat reformcularının yaptıklarının doğal biçimde biraz daha geliştirilmiş şekilleriydi. Halkın temsil edilmesi ilkesinin yazılı bir yasada yer alması olgusu, yöneticilerle yönetilenler arasındaki kesin ayrımın ortadan kalkması ve yönetilenlerin yönetim sürecine katılması yolunda önemli bir ilerleme demekti. Bununla birlikte sultanın gücü, eskiden olduğu gibi yine otokratik kalmıştı. 1877'de Bosna, Hersek, Sırbistan ve Karadağ'la yapılan savaşlar, bir Rus istilası izleyince ve parlamento da böylesine bir kriz halinde gerekli önlemleri almada birlik gösteremeyince, II. Abdülhamit parlamentoyu belirsiz bir süre için dağıttı. Gerçi anayasa, Abdülhamit'in padişahlığının geri kalan zamanı boyunca yine yürürlükte kaldı; ama gerçekte –Tanzimat döneminin ortalarından beri süregelmiş olandan– çok daha otokratik, çok daha kişisel bir egemenliğe de bağlı kılındı. Sultanın otokratik bir egemenlik kuruluşunda, bunu anayasa maddelerine dayandırması özellikle dikkate değer. Belli ki Mithat Paşa da anayasayı benzer bir amaçla hazırlamıştı, ancak Mithat Paşa elbette ki bu konuda sultanın egemenliğinden önce kendi egemenliğini düşünmüştü. II. Abdülhamit, 1877–1878 krizinden iktidarı ele geçirmek için yararlanmıştı; bunu da aynı şeyi yapmayı planlayan meşrutiyetçilerden önce davranarak gerçekleştirmişti.

Abdülhamit bu otokratik egemenliği, reformları gerçekleştirmek için otoriteyi kendisi gibi bir merkezde toplamış bulunan Tanzimatçıların ilkelerine ve düşüncelerine sahip çıkarak, bunları sonuçlandıra-

rak kullandı. İllerde ve ilçelerde bulunan danışma meclislerinin varlıklarını sürdürmelerini sağladığı gibi, bunları daha da geliştirdi. Bürokrasi, eskiye oranla daha iyi örgütlenmiş bir hiyerarşiye göre daha iyi işleyen bir yapıya kavuşturuldu. Eğitim sistemi her basamakta tamamlanarak İstanbul'da bir üniversite açıldı. Kadınlar için eğitim olanakları sağlandı. Maliye, hukuk, ticaret, mimarlık, veterinerlik ve güzel sanatlar dallarında okullar açıldı. Yönetim elemanı ve subay yetiştiren okullar büyük çapta yaygınlaştırıldı. Mükemmel bir sistemle devlet kitaplıkları kuruldu. Devleti kışkırtıcı yayınlara karşı korumak amacıyla sultanın çok sıkı biçimde uygulattığı sansüre rağmen, gelişen eğitim düzeyiyle birlikte yeni yayınların ortaya çıkması giderek artış gösterdi. Abdülhamit, geçmiş dönemlerde hovardaca yürütülmüş maliye politikasına da son verdi ve Osmanlı maliye yönetimini yeniden düzenledi. Öyleki devlet, bütün dış borçlarını, yabancı devletlerin imparatorluğun iç işlerine karışmaları tehlikesine uğramadan ödeyebilecek gelir kaynaklarına kavuştu. Oysa aynı dönemde Mısır, dış borçlarından dolayı bağımsızlığını gerçek anlamda yitirmiş duruma düşmüştü. Osmanlı hükümeti kredi konusunda, yeniden eski saygınlığını elde etmeyi başardı ve bu suretle aynı zamanda imparatorluğun tüm ekonomik yapısı da istikrar kazandı. Bu da Avrupa sermayesine Osmanlı ülkesinin gelişmesi için yatırım yapma yolunu açtı ve yabancı özel girişimcilere Osmanlı endüstrisinin, ticaretinin ve ulaşım sisteminin kurulmasına katkıda bulunmak olanağını verdi. Ulaşımın modernleştirilmesi, özellikle yeni demiryollarının, karayollarının ve telgraf şebekelerinin yapılması, sultana sadece daha güçlü bir yönetim düzeni kurmak olanağını vermekle kalmadı, aynı zamanda ülkede yasaların daha iyi uygulanmasını, tarımla ticaretin gelişmesini de sağladı.

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimatın babası diye adlandırılırsa, Abdülhamit'i de onun tamamlayıcısı ya da son Tanzimat reformcusu diye adlandırmak gerekir. Abdülhamit'in başarısızlığı da, Tanzimatın başarısız olduğu yerdedir: Onun zamanında da ikicilik (dualizm) toplumdaki yerini olduğu gibi korudu; aydınlarla halk arasında karşılıklı bir anlayış ya da bir yakınlaşma sağlayamadı; otokratik yönetim biçiminden dolayı da gittikçe büyüyen siyasal reformlar ihtiyacını gideremedi. Onun otokratik yönetiminin boyutları, kurduğu hafiyelik sistemi, uygulattığı sansür ve aydınları tutuklatmasıyla kuşkusuz Tanzimat reformcularının otokrasisinden çok daha sıkıydı. Ne var ki kendisi de çok tehlikeli dönemler geçirdi. Avrupa devletleri bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine doğrudan karışmaya başladılar. Osmanlı topraklarını işgal ettiler ve azınlıkların ayaklanmalarını desteklediler. Bu devletler, Müslüman olmayan tebaayı Osmanlı sistemi içinde Müs-

lümanlar karşısında daha üstün bir duruma getirecek "reformların" yapılmasını istiyorlardı. Yani devlet tehlikedeydi. Fakat sultan, bu devletin ayakta kalmasını sağlamada alışılmışın çok üstünde bir siyasal ustalık gösterdi. *Milletler* arasında Avrupalıların ulusçuluğu kışkırtan girişimleriyle karşılaşırken, kendisi de birbirinden farklı üç ideolojiyi yaygınlaştırdı. Ülkenin içi için "Osmanlıcılık" doktrinini benimsedi; o zamana kadar aydınlar tarafından temsil edilen bu görüşe göre, din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar, imparatorluğun eşit haklara sahip birer yurttaşıydılar. Ülke dışı için ise "Panislamizm" düşüncesinin yayılması için uğraştı; buna göre bütün Müslümanlar, halife sıfatıyla onun yönetimi altında birleşmeliydi. Avrupalıların egemenliği altında yaşayan ülkelerin Müslümanları da –İngiliz egemenliğindeki Mısır ve Hindistan, Fransız egemenliğindeki Kuzey Afrika ve Rus egemenliğindeki Orta Asya Müslümanları– kendisini desteklemeliydi. Bu amaçla Camal-ad-Din al-Afgani'nin eserlerinden özellikle yararlandı. Abdülhamit'in amaçları için yararlandığı üçüncü ideoloji "Pantürkizm"di; Türk kökenli bütün halkların birlik oluşturmasını amaçlıyordu. Bu ideolojiyi, Balkanlardaki etkinliklerine karşılık vermek için, Avrupalı devletler arasındaki siyasal rekabeti, ekonomik imtiyazları kullanarak, büyük bir ustalıkla ekonomik mecraya kaydırdı.

Bu dönemin en zor problemlerinden biri, Balkanlarda çok kısa süre önce bağımsızlıklarını kazanmış uluslarla ilişkilerdi; diğeri ise imparatorluğun içinde yaşayan Hıristiyan azınlıkların, ülkenin belirli bir kesim toprağını kendileri için isteyip bu isteklerini gittikçe çoğalan zorbaca eylemlerle belirginleştirmeleriydi. İsteklerini gerçekleştirmeyi terörizmle sağlama amacıyla kurulmuş gizli dernekler vardı; bu derneklerde özellikle Bulgarlar, Yunanlılar, Sırplar ve Ermeniler etkindi. Hepsinin de hedefi ve metodu hep aynıydı: Osmanlıları ayrıcalıklar tanımaya zorlamak için terör eylemleri düzenliyorlar, Osmanlı yönetimini zayıflatıp işleyişini engelliyorlar, özellikle de Osmanlıları baskı önlemleri almaya itip bu sayede Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamak istiyorlardı. Osmanlı siyaset adamları ve vergi toplayıcıları öldürüldü, yalnız yakalanan Müslümanlar hiç sebepsiz katledildi ve Müslüman köyleri yakılıp yıkıldı. Günlük işiyle uğraşabilmesi için sadece huzur isteyen, kendi halinde Hıristiyan köylüler de terörle korkutularak işbirliğine ve terörü desteklemeye zorlandı. 1896'da bir Ermeni terör örgütü, istekleri yerine getirilmezse Osmanlı Bankasını havaya uçurmak tehdidinde bulundu. 1905'te bir başka Ermeni grubu, Abdülhamit'e cuma namazını kıldığı camiden çıkarken bomba attı. Bu çeşit eylemlerden dolayı farklı uluslar arasındaki gerilimler giderek daha da arttı, bu da terörist örgütlerin birbirleriyle kanlı hesaplaşmalara girişmelerine, dolayısıyla sayısız insanın hayatını kaybetmesine

yol açtı. Osmanlı hükûmeti, asayişi yeniden sağlamak ve terörü önlemek için bir şeyler yapmaya girişince de, Avrupa'dan "polis vahşeti" ve "kıyım yapılıyor" çığlıkları yankılanıyor; Hıristiyanlar her olayda masum gösterilirken, bütün suç Müslümanların üzerine yıkılıyordu. Gerginliklerin nedenleri görmezlikten geliniyor, Müslümanlara uygulanan toplu kıyımlara aldırış edilmeyip Hıristiyan azınlıkların uğradığı kayıplar alabildiğine abartılıyor ve sonunda Türkler her defasında her şeyden sorumlu tutuluyordu.

Ülke içinde aydınların oluşturduğu muhalefetin, Abdülhamit'in iktidarını ve hayatını tehdit edecek derecede büyümesi, hükümdardaki korkularla dolu huzursuzluğun bir başka nedeniydi. Aslında bu muhalefetin istekleri, Abdülhamit'in tahta çıkışından hemen önce, siyasal reformlar yapılması yolunda ileri sürülmüş isteklerden farksızdı. Ne var ki Genç Osmanlı aydınlar, Tanzimat reformcularına ve eski yönetici sınıfa sıkıca bağlı oldukları, kendileri de iktidarını yıkmak istedikleri bu sınıftan çıktıkları ve amaçlarını gerçekleştirmek konusunda Tanzimatla yaratılmış rejimden başka bir araca sahip bulunmadıkları için, aslında hiçbir zaman gerçekten bir yerlere ulaşabilecek durumda değildiler. Ancak doksanlı yıllarda sürüp giden rejimi yıkmak için ihtiyaçları olan iktidar aracını gerçekten ele geçirebildiler. Bunu da Tanzimat döneminin sonlarında halk sınıfının içinden çıkmış ordu subaylarının ve başka kişilerin kendilerine katılmasıyla sağlayabildiler. Böylece kurulu düzenin çıkarlarından iyice sıyrılmakta, Osmanlı sosyal yapısında ve yönetilenlerle yönetenler arasındaki farkın kaldırılmasında gerçekten köklü değişiklikler istemek olanağını buldular. Ordu subaylarının egemen sınıf içinde hiçbir dayanakları yoktu ve bu nedenle de köktenci değişiklikler yapılmasından yanaydılar. Ordu üzerindeki kontrol kendilerinde olduğundan, planlarını gerçekleştirmede kullanacakları bir araç ellerinin altında demekti. Abdülhamit'in muhalifleri, ideolojik alanda, onun padişahlığının son yirmi yılında yaymak istediği aynı düşünceleri temsil etmekteydiler. Bunlar: Panislamizm, Osmanlıcılık, Türk ulusçuluğu ve modernizmdi.

Panislamizm yandaşları, imparatorluğun çöküşünü, batılı düşünce ve kurumların alınmasına bağlıyorlardı. Bu düşünce ve kurumlar, İslamiyetin ruhuyla bağdaşmıyordu ve devletin kuruluşundaki İslami temellerden vazgeçilmesine neden olmuştu. İslamiyetin tümüyle bilimin ve ilerlemenin gereklerine uyduğu, bu nedenle de her alanda sosyal gelişmenin ilkelerinin ortaya konulabileceği görüşündeydiler. Bu görüşe dayanarak da batıdan sadece teknolojinin alınmasını, fakat onun altyapısı olan kültürel, dinsel ve sosyal düşüncelerinin alınmamasını savunuyorlardı. Onun için de Tanzimat döneminin kültürel alanda gerçekleştirdiği bütün reformların kaldırılmasını, özellikle bü-

tün laik okulların kapatılmasını ve hayatın her alanında "şeriat"ın kullanılmasına dönülmesini istiyorlardı.

Buna karşılık Osmanlıcılık temsilcileri, bütün tebaaya mutlak bir eşitlik garanti edilir ve böylece herkes genel bir refah için çalışmaya heveslendirilirse imparatorluğun yeniden güçlendirileceği kanısındaydılar. Bunlardan bazıları, farklı ulusların ayaklanmalarını önleyecek tek çarenin, özerk "Millet-Devletlerinden" oluşacak federal bir imparatorluk olduğu görüşünden yanaydı. Bunun için de azınlıkların çeşitli örgütleriyle yakın işbirliği içinde çalışıyorlardı. Özellikle de Fransa'da sürgünde yaşayanları, yeni rejimde azınlıkların tam bir özerkliğe kavuşacağını vaat ederek, Abdülhamit'e karşı kendi saflarına kazanmaya çalışıyorlardı. Abdülhamit'e karşı olan üçüncü bir grup, birbirinden farklı "batılılaşma" ve "çağdaşlaşma" düşünceleriyle bir araya gelmiş bulunuyordu; ancak bunlar batı modelinin niteliği ve boyutu konusunda birbirlerinden hayli ayrılmaktaydılar. Aşırı batılılaşma yandaşları, Osmanlı İmparatorluğunun batının gelişme düzeyine ulaşabilmesi, aynı zamanda batının saygınlığını da kazanabilmesi için, her hamlesinde Avrupa örneklerini esas alması gerektiği düşüncesindeydiler. Batıcılar gerçi laiklikten yanaydılar; ama yine de evrensel değerleri içeren bir din olarak İslamiyete inanıyorlardı. Ayrıca bunların çoğu, Osmanlıcılığı, çok uluslu Osmanlı devletini bir arada tutacak en uygun araç olarak görüyorlardı. Programlarının, ancak imparatorluktaki bütün insanlar aydınlanmacı bir eğitimden geçecek olursa uygulanabileceğini anladıklarından, eğitimin yaygınlaştırılmasından yanaydılar. Kadınları erkeklerle eşit haklara sahip kılmak istiyorlardı, böylece kadınlar da ulusal gelişmeye katkıda bulunabileceklerdi. Avrupa modeline göre hazırlanacak bir yurttaşlar yasası, her alanda şeriatın yerini almalıydı. Hızlı sanayileşmeye ve ulaşımın geliştirilmesine özel bir önem verilmeliydi.

Yine o sıralarda geliştirilmiş dördüncü ideoloji, Türk ulusçuluğuydu, Osmanlı edebiyatının ve tarihinin incelenmesi şeklinde başladı. Azınlıklar Osmanlılığı kabul etmek istemediklerinden ve bağımsızlıklarında direndiklerinden, gayrımüslimlerin bu ulusalcılığına karşı bir Türk tepkisi olarak Türkçülük, Türkler arasında Osmanlıcılığın yerini almaya başladı. Türk ulusalcılığının gelişmesi gerçi 1908'den sonradır; ama azınlıklar, sultanın liberal hasımlarını destekledikleri sürece, etkili biçimde kendini pek gösteremedi. Ancak azınlıklar, Genç Türklerin iktidara geçtikten sonra Osmanlıcılığı uygulamak girişimine karşı koyunca, Osmanlıcılığın yerini Türk geleneklerine ve kültürüne göre kurulmuş, Türklerin egemenliğinde merkezileştirilmiş bir Osmanlı devleti düşüncesi aldı. Bu ulusalcı hareketin önder durumundaki temsilcilerinin birçoğu, ilerleyen Rus emperyalizmi karşısın-

da İstanbul'a kaçmış ve anayurtlarının bağımsızlığı için Osmanlı desteğini kazanmayı uman Orta Asya Türkleriydi.

Abdülhamit'e karşı etkin muhalefet özellikle imparatorluğun kentlerinde yürütülüyordu; buralarda zamanın aydınları arasında rağbet görmüş dört ideolojinin tek tek ilkelerini birbiriyle bağdaştıran çeşitli gruplar vardı. İlk önemli muhalefet grubu, İstanbul Askeri Tıp Akademisi öğrencilerince 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Derneğiydi. Bu derneğe daha sonra imparatorluğun her yanından memurlar, ordu subayları ve aydınlar üye olarak katılmışlardı.1892'de sultana yapılan başarısız bir suikast girişimi üzerinde kovuşturmalar başladı; bu durumda derneğin aktif üyeleri yabancı ülkelere, özellikle Cenevre, Paris, Londra ve Kahire'ye kaçmak zorunda kaldılar. Buralarda bir yığın grupçuklara bölündüler; düşüncelerini yaymak için her birinin ayrı bir gazetesi ve ayrı birer manevi önderi vardı. Yayınlarını, kapitülasyonlardan dolayı Osmanlı sansürüne tabi olmayan yabancı postaneler aracılığıyla ülkeye gizlice sokmayı başarıyorlardı. Cenevre'deki İttihat ve Terakki Derneği, Ahmet Rıza'nın (1859–1930) önderliğindeydi. Buna benzer başka bir grup da Mizancı Murat Bey'in (1853–1912) önderliğinde Paris'te ortaya çıkmıştı. 1902 Şubatında Paris'te bir kongre yapılması kararlaştırıldı. Bu kongre sürgündeki bütün gruplar arasında eşgüdüm ve birleşme sağlayacaktı. Ne var ki yapılan kongrede bölünmeler oldu. Buna da kişisel çekişmeler değil de, yapılacak devrim için yabancı ülkelerin desteği istenmeli mi istenmemeli mi konusundaki derin görüş ayrılıkları neden olmuştu. Ahmet Rıza, her türlü yabancı müdahaleyi reddeden ve hareketin yalnızca Türkler tarafından yürütülmesini isteyenlerin sözcüsüydü. Buna karşı, sultanın bir akrabası olan Prens Sabahattin, federal bir devlet isteyen Osmanlıcılık yandaşlarını etrafında toplamak için, hem yabancı müdahalelerin, hem de Balkan halklarının ve Ermenilerin gizli terör örgütlerinin desteğinin sağlanması gerektiğini savunuyordu. Delegeler ayrıca saltanatın kaldırılıp kaldırılmaması, ya da İslam modeline göre mi yoksa batı modeline göre mi olması gerektiği konularında da anlaşamıyorlardı. Gene bir amaçta birleşenler de, ayrı ayrı sorunlarda anlaşmakta güçlük çekiyorlardı; ancak bir konuda, Abdülhamit'in diktatörlüğünü sona erdirmenin zorunluğu konusunda aralarında hiçbir anlaşmazlık yoktu. Ulusalcı azınlık gruplarıyla ortaklaşa girıştikleri protesto gösterileri, Avrupa'da genelde Osmanlılar, özelde ise sultan hakkındaki düşünceleri giderek daha da olumsuzlaşan bir havaya dönüştürdü. Bu dönemde Avrupa'da, Abdülhamit'e karşı olan bütün gruplar "Genç Türkler" diye adlandırılıyordu. Oysa bunlar kendi aralarında birbirinden farklı görüşte çeşitli hiziplere bölünmüşlerdi. Ne var ki bütün bu hizipler daha sonra "Genç Türkler"

adı altında birleşerek 1908'de sultanı tahttan indirecek ve iktidara geçecektir.

Ülke içindeki Genç Türkler, sultanın sıkı kovuşturmaları ve önderlerinin çoğunun yurtdışına kaçmış olması yüzünden, 1892 - 1906 yılları arasında bir oranda hareketsiz kaldılar. Bununla birlikte yeraltında, özellikle de Selanik merkez olmak üzere Balkanlardaki ordu subayları arasında yine de etkindiler. Sultan bunların gizli etkinliklerini öğrenince, büyük bir öfkeye kapıldı; çünkü gösterdiği özel ilgiden ve ihsanlarından en çok yararlananlar ordu subaylarıydı. Bu durumda subayları ordudan atmaya, ücretlerini azaltmaya ve ordunun ödeneklerini kısmaya başladı. Ne var ki bu çeşit önlemlerin yol açtığı hoşnutsuzluk, 1906'dan sonra muhalefetin daha da güçlenmesine neden oldu. Selanik'teki genel karargâhta *Cemal Bey* (1872 - 1922) ve *Enver Bey*'in (1881 - 1922) önderliğinde ve posta memuru *Talat Bey* tarafından desteklenen, hepsi de İttihat ve Terakki Derneği üyesi bir grup subay yoğun bir yeraltı etkinliği gerçekleştirdi. Bu etkinliklerin başarısına hükümetin Makedonya ordusuna yeterince ikmal yapmamasının çok yaran dokundu. Yeterli ikmal yapılsaydı bu ordu, yöredeki Sırp ve Bulgar terörist gruplarını ortadan kaldırabilirdi. Ne var ki bu terörist gruplarının başarılı eylemleri, Genç Türklerin sadece Abdülhamit'ten nefret etmelerine neden olmakla kalmadı, aynı zamanda bu teröristlerin uyguladıkları taktiklere ve örgütlenmedeki ustalıklarına hayranlık duyarak bunları kendilerinin de benimsemesine yol açtı. Selanik'te polis örgütü, devrimci gruptan ordu subaylarının denetiminde olduğundan ve Genç Türklere sempati besleyen, etkinliklerine de parasal destek sağlayan varlıklı büyük bir Yahudi cemaati bulunduğundan, bu kent Genç Türklerin girişimleri için son derece uygun bir merkezdi.

Çeşitli muhalefet gruplarının 1907'de bir birlik oluşturması, sultanın yazgısını belirlemişti. Bu yeni birlik *İttihat ve Terakki Cemiyyeti* adını alıp bütün kurucu üyeleri 1876 Anayasasının en kısa zamanda yürürlüğe konulması ve yeniden bir parlamento kurulması konusunda görüş birliğine vardılar. Saltanatı kaldırmak ve Abdülhamit'i tahttan indirmek gibi bir niyetleri şimdilik yoktu. Sadece çıkarılacak yasalar ve halkın çıkarlarını gerçekten temsil edcek bir parlamentonun kurulmasıyla sultanın yetkilerini kısıtlamak istiyorlardı. Yaptıkları propagandayla imparatorluğun her yanında destek gördüler. Özellikle Japonların Rusya karşısında kazandığı zaferin, reformlar yapmış modern bir Asyalı devletin Avrupalı "emperyalistleri" kesinlikle yenebileceğini göstermesi ve 1906'da İran'da yapılan devrimin, şahı, bir anayasayı ve bir parlamentoyu kabul etmeye zorlaması, bu desteği daha da artırdı. Sultan, gizli örgütün varlığını keşfedip bu örgütün üyesi yı-

ğınla subayı ordudan çıkarmaya ve bazılarını astırmaya başlayınca, devrimciler eyleme geçtiler. Makedonya ordusu ayaklandı ve İstanbul'a yürümek tehdidinde bulundu (23 Temmuz 1908). Bu durumda sultan boyun eğdi ve anayasayı yeniden yürürlüğe koydu. Böylece iktidar değişikliği, zor kullanmak tehdidiyle de olsa bir bakıma barışçı yollarla gerçekleşti ve daha ciddi devrimci olayların meydana gelmesi engellendi.

1908 - 1918 arasındaki Genç Türkler dönemi, çeşitli evrelere ayrılır. İlkin İttihat ve Terakki Komitesi, geri planda kalıp isteklerini bu yolla gerçekleştirmeyi denedi. II. Abdülhamit artık halkı temsil eden bir parlamentonun yetkilerini kısıtladığı meşruti bir hükümdardı. Devrim, sadece komite tarafından değil, aynı zamanda çeşitli gayrımüslim ulusal gruplar tarafından da gerçekleştirildiğinden, üstelik bunlar Prens Sabahattin'in isteklerinden birçoğunu programlarına almış olduklarından, ülkeyi farklı *milletlerden* insanların birbirleriyle sokaklarda kucaklaştığı ve sonsuza dek kardeşlik andı içtiği bir kardeşlik dalgası kapladı. Ancak her grup devrimden farklı sonuçlar beklediğinden, uzunca bir süre herhangi bir kavga çıkmadı. Şimdilik imparatorluğun kurtulması umudunu verebilecek yeni bir demokrasi ve eşitlik dönemi açılmış gibi görünüyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilkin temelde birbirinden farklı görüşte grupların oluşturduğu siyasal bir birlikten başka bir şey değildi. Hepsinin birleştiği önemli bir hedef, sultanı anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya zorlamaktı. Derneğin üyeleri kendilerini henüz hazır hissetmeseler bile, yine de hükümeti yönetme görevinin derneğe ait olduğu kanısındaydılar. Onun için de hükümeti ele geçirmek gibi bir niyetleri olmadığını, sadece yurtseverlerden oluşan bir birlik halinde kalmayı düşündüklerini açıkladılar. 1908 seçimlerinde de sözlerinde durdular, ama yine de kendi düşüncelerini temsil eden adayları gizlice desteklediler; bu adayların büyük bölümü seçimi kazandı. Osmanlı demokrasisinin yenileşmesi, uluslararası karışıklıkların yeniden imparatorluğu tehdit ettiği bir dönemde olmuştu. Genç Türkler, Osmanlı liberalizminin kazandığı zaferin Avrupa devletlerini hırslı amaçlarından vazgeçireceğini umuyor, hatta böyle bir değişikliği bekliyorlardı. Ne var ki bu tahminlerinde yanıldıkları çok geçmeden belli oldu. Seçimlerden kısa bir süre önce, 1908 Ekiminde imparatorluk ardarda birçok olayla sarsıldı: Bulgaristan bağımsızlığını ilanla Doğu Rumeli'yi ilhak etti; Avusturya, Bosna ve Hersek'i kendi topraklarına kattı; Girit ayaklandı ve ardından Yunanistan tarafından ilhak edildi. 1909'da patlak veren kriz gerçi atlatıldı; ancak krizin çözümü büyük çapta Osmanlı devletinin zararına oldu. Bir yıldan daha az bir zaman içinde kaybedilen toprakların, Abdülhamit'in bütün hükümdarlığı boyunca

kaybettiklerinden çok daha fazla olması, Genç Türkler rejiminin suçlanmasına yol açtı. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında *Entente cordial* antlaşmasının imzalanması da, aynı şekilde Bab-ı Âli için darbe oldu. Çünkü Fransa, bu antlaşmayla kâğıt üzerinde Osmanlı egemenliğinde sayılan Mısır'daki sürekli İngiliz işgaline karşı çıkmaktan vazgeçiyor; İngiltere de Rusya'nın -yine Osmanlı devletinin zararına- Boğazlardan serbestçe geçmesini sağlayan uluslararası bir anlaşmayı onaylıyordu.

Seçimlerin gerçekten yapılmış olması, yeni rejimin saygınlığını en azından bir süre için kurtardı. Abdülhamit'in kendisi de yeni sistemin işlemesine katılmayı ciddi şekilde istiyormuş gibi görünüyordu; özellikle yetkilerinin kısıtlanmasını direniş göstermeden kabul etmişti. Yeni parlamento daha çok İttihat ve Terakki Komitesinin desteklediği milletvekillerinden oluşmuştu. Bu sayede komite, hükümeti kontrol edebiliyor ve herhangi birine karşı sorumlu olmaksızın da iktidarını sürdürüyordu. Gelgelelim parlamento ve hükümet, imparatorluğun sayısız iç problemleriyle uğraşmaya başlayınca, Osmanlı siyasal hayatında görülen pamuk ipliğine bağlı birlik parçalanıverdi. Eski gruplar, eski isteklerini hiçbir ödün vermeksizin yeniden ileri sürmeye koyularak, yeni siyasal sistemi çok geçmeden felce uğrattılar. Bunun üzerine Abdülhamit ile yeni rejimden hoşnut olmayanlar, 31 Mart 1909'da bir karşı devrim yaptılar; bu hareket bir süre için başarılı oldu. Anayasa yürürlükten kaldırıldı ve sultanın eski kesin otokratik iktidarı yeniden kuruldu. Fakat Selanik'te bulunan ordu birlikleri, Mahmut Şevket Paşa'nın (1856-1913) komutasında İstanbul'a yürüyerek hiçbir zorlukla karşılaşmadan İttihat ve Terakki Komitesini yeniden iktidara getirdi. II. Abdülhamit tahttan indirilip sürgüne gönderildi. V. Mehmet Reşat, İttihat ve Terakki'nin kontrolünde kukla bir halife ve sultan olarak tahta çıkarıldı. Gayrımüslim azınlıklar, karşı devrimi destekledikleri için İttihat ve Terakki, her alanda olabildiğince büyük bir hızla bir "Türkleştirme" hareketi başlattı. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle batılılaşmadan yana olanlar için de yol açılmış oluyordu. Bunlar devlet ile dini birbirinden ayırmak; *"şeriat"* yerine Avrupa tarzı bir yurttaşlık yasası getirmek ve medreselerin yerine tek tip öğretim yapılan, halka açık bir okul sistemi kurmak istediler. Böylece Osmanlı modernleşmesi, ileriye doğru önemli bir adım atmış oluyordu. İttihat ve Terakki Komitesi ilk kez doğrudan politikaya girip de hükümetin denetimini açıkça üstlendiği zaman, siyasal hayatta da yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönemde rejimin önde gelen liderleri Savunma Bakanı Enver Paşa, İçişleri Bakanı Talat Paşa, Maliye Bakanı Mehmet Cavit (1875 - 1926) idi; Başbakanlık görevini üstlenen komite üyelerinin ise bunlar kadar ağırlıkları olmadı. 1909 ve 1910 yıl-

larında parlamento, demokratik bir ortamda çalışmalarını sürdürdü. Fakat yeni siyasal partilerin kurulması ve hükümetin giderek daha da yoğunlaşan "Türkçülük" politikasıyla azınlıkların ulusalcı isteklerini bağdaştırmanın olanaksızlaşması yüzünden parlamento görevlerini uygun biçimde yerine getiremez duruma düştü. İtalya'nın Libya'yı fethetmesi (1911 – 1912); 1912'de başlayan Balkan Savaşının Edirne'nin, Ege Adaları'nın, Trakya ve Makedonya'nın kaybedilmesiyle sonuçlanması gibi yeni uluslararası karışıklıklar, parlamento aleyhindeki eğilimlerin güçlenmesine yol açtı. Bu olaylara İttihat ve Terakki Komitesinin tepkisi, sınırsız yetkileri bulunan bir diktatörlüğü Enver Paşa'nın yönetiminde kurması oldu. Gerçi hükümet Güney Arnavutluk'un Yunanlılarca ele geçirilmesine, Edirne'nin de Bulgarlar tarafından işgal edilmesine engel olamadı; ama orduyu güçlendirmeyi ve Balkan devletleri arasında çıkan anlaşmazlıktan yararlanarak Edirne'yi geri almayı başardı (22 temmuz 1913). Bu olay, Osmanlı İmparatorluğunun İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Bosna'yı, Hersek'i, Bulgaristan'ı, Doğu Rumeli'yi, Arnavutluk'u, Makedonya'yı ve Trakya'nın bir bölümünü kaybetmiş olmasına rağmen, yine de hükümete saygınlık kazandırdı.

İttihat ve Terakki diktatörlüğünün bundan sonraki yıllarında Türk ulusçuluğuna ve laikliğe dayalı bir siyasal program izlendi; bu da birçok bakımlardan daha sonra kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini oluşturdu. Şeriatın yerini bir yurttaşlık yasasının almasıyla çok kadınla evliliğin kaldırılmasına ve kadınlara eşit hakların verilmesine başlandı. Ekonomik alanda kapitülasyonlar kaldırıldı. Böylece Türk endüstri ve ticaretinin gelişmesinde farkedilir bir hız elde edildi. Ülke içinde ekonomik gelişmeye parasal destek verecek ve tarım kooperatiflerinin oluşturulmasını sağlayacak bir ulusal banka kuruldu. Azınlık gruplarından göç etmeye karar vermiş olanların yerine, iş hayatına yeni atılan Türklere devlet desteği sağlandı. Ordunun ve donanmanın modernleşmesine katkıda bulunmaları için yabancı uzmanlar getirtildi; böylece bu alanda Birinci Dünya Savaşından önce belirgin bir gelişmeye ulaşıldı. Ne var ki sonuç olarak Genç Türkler, Tanzimat reformcularının ve Abdülhamit'in yaptıklarını devam ettirmiş olmaktan öte bir şey ortaya koymuş değildiler. İktidara, ülkeyi daha modernleştirmek, ama diktatörlüğü de ortadan kaldırmak amacıyla geçmişlerdi. Ancak gerek demokratik kurumların yol açtığı ve olağanüstü boyutlara varan siyasal bölünmeler, gerekse Avrupa devletlerinin doymak bilmez açgözlülüğü, buna azınlıkların aşırı isteklerinin katılması yüzünden anayasayı işlemez hale sokmak ve Abdülhamit diktatörlüğüne dönmek zorunda kaldılar. Bu dönüş Abdülhamit'e olduğu gibi, onlara da imparatorluğun gelişmesini hızlandırmak ola-

nağını verdi. Genç Türkler rejimindeki tek gerçek yenilik, Türk ulusçuluğuna ve laikliğe önem verilmesiydi. Ne çare ki bu doğrultuda atılan ilk adımları daha da ileriye götürebilmeleri için kendilerine ancak Birinci Dünya Savaşının çıkışına kadar olan bir zaman kalabilmişti.

7) OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN SONU VE TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN KURULUŞU (1914 - 1971)

Osmanlı İmparatorluğunun, Birinci Dünya Savaşına İttifak devletlerinin safında girmesi, savaş öncesinde İttihat ve Terakki Komitesinin askeri önderleri ile Alman İmparatorluğu arasında geliştirilmiş bulunan yakın ilişkilerin bir sonucuydu. Osmanlı birlikleri zaman zaman başarıyla savaştılar, özellikle de İngilizlerin Gelibolu'ya çıkarma girişimine üstün başarıyla karşı koydular. Ancak sonunda Bab-ı Âli, müttefikleri gibi yenilgiye uğradı. Osmanlı İmparatorluğunun savaşa katılması, imparatorlukta bir önceki yüzyılda kökleşmiş "ulusçuluk, liberalizm, tutuculuk, merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik, Osmanlıcılık, panislamizm, pantürkizm, batılılaşma, hoşgörü ve yobazlık" gibi bazı akımlara cesaret vermişti. Osmanlı devleti bu savaştan dolayı yıkılmasaydı, bu güçlerin birbiriyle çarpışmasından zaten parçalanacaktı. Avrupa devletlerine ait orduların çok miktarda ülkeye girmesi, Osmanlıların geçmiş yüzyıllardaki dış dünyadan soyutlanma halinden artakalmış şeyleri de sona erdirmiş, bir önceki yüzyılda zorluklarla başlamış bulunan modernleşme sürecini hızlandırmıştı. Sonunda da bu savaş, beş yüzyıldan daha uzun bir süre siyasal birliğini korumuş ve istikrarlı bir uygarlık kurmuş olan bu Yakındoğu imparatorluğunun kesin biçimde çöknesini hazırlamıştı. Savaş, aynı zamanda bu topraklara siyasal bir anarşi ve sosyoekonomik bir kaos getirmişti. Ne var ki bu durum, imparatorluğun sadece Türklerin yaşadığı kesimde, ulusalcı ve laik güçlerin dıştan ve içten saldırılarıyla Türk halkına sadece ayakta kalmak olanağını vermekle kalmadı, ayrıca Türk halkının çoğunluk oluşturduğu bölgede modern ve ilerici bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını da sağladı. Savaş öncesinde Osmanlı toplumunun ve kurumlarının bütünüyle çökmesi, Türklere yalnızca yabancıların işgallerine karşı koymak için değil, aynı zamanda yakın geçmişteki Osmanlı reformcularının siyasal planlarını ve ilkelerini başarıyla gerçekleştirebilmeleri için gerekli itici gücü vermişti.

Osmanlıların son kez aşağılanması, Sultan VI. Mehmet Vahided-

din'in (1918 - 1922) padişahlığı zamanındadır. 1918 yılının yazında Osmanlı hükümeti fiilen çalışmasına son verdiği sırada, ordunun büyük kesimi de tam bir çözülme halindeydi. 13 Ekimde Sadrazam Talat Paşa'nın, Genç Türklerden oluşan kabinesiyle birlikte istifa etmesinden sonra, Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığa atandı ve zaferi kazanmış bulunan İtilaf devletleriyle ateşkes sağlanmasıyla görevlendirildi; ateşkes antlaşması da 30 Ekimde Mondros'ta imzalandı. Ateşkes antlaşmasının koşulları, kayıtsız şartsız tam bir teslim antlaşması ortaya koymuştu: Osmanlılar, İtilaf devletlerine ait bütün tutsakları serbest bırakacak; ordularını terhis edecek ve ülkenin her yanı İtilaf devletlerinin kara ve deniz kuvvetlerince işgaline açık tutulacaktı. Sonraki görüşmelere 1919 yılında devam edildi. Bu sırada bazı siyasal gelişmeler, İtilaf devletlerinin dikkatini başka yöne çevirmişti. Rusya'da çarlık yönetiminin yıkılmasından sonra Bolşevikler, savaş sürerken Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması konusunda İtilaf devletleriyle çarlık hükümetinin yaptığı gizli anlaşmaları yayımlayıp Rusya'ya düşen paydan vazgeçtiklerini de bildirince, öteki İtilaf devletleri arasında yeni tartışmaların doğmasına neden oldular. Görüşmeler sürerken İtilaf devletleri, İstanbul'da askeri bir yönetim kurarak sultanı az çok bir kuklaya döndürdüler. İtalyan birlikleri Antalya'yı ve Güneybatı Anadolu'nun büyük bölümünü işgal etti. Diğer devletler de, savaş yıllarında yapılan gizli antlaşmada kendilerine pay olarak ayrılmış Osmanlı topraklarını işgale hazırlandılar. İstanbul'daki hükümet, İtilaf devletlerinin isteklerine direnebilecek durumda değildi. Böylece sultan, 1920 Haziranında imzalanan Sèvres Barış Antlaşmasıyla Türklerin yaşamadığı bölgelerdeki bütün haklarından vazgeçmek ve imparatorluğunun paylaşılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Arap bulunmayan Musul çevresindeki topraklarla birlikte Mezopotamya'da ve Filistin'de İngiliz; Suriye ve Lübnan'da Fransız manda yönetimleri kuruldu. İzmir ve hinterlandı beş yıl süreyle Yunanistan yönetimine verildi; bu bölgenin geleceği, Yunanlıların gözetiminde yapılacak bir halk oylamasıyla belirlenecekti. Hicaz Krallığının tam bağımsızlığı tanındı. İtalya, Rodos'la birlikte Oniki Ada'yı aldı. Trakya'nın tamamı ile Ege Denizi'nde Osmanlıların elinde kalmış bütün adalar Yunanistan'a veriliyor; böylece bu devlet zaferdeki payına düşenden çok daha büyük oranda yararlandırılmış oluyordu. Ermeniler de Doğu Anadolu'da kendi bağımsız cumhuriyetlerini kurabilecekler; Boğazlar ise askerden arındırılacak ve uluslararası bir nitelik alacaktı. Sadece İstanbul ile Anadolu'da elde kalmış yerler Türklere bırakılıyordu. Üstelik burası da İtilaf devletlerinin büyük ölçüde siyasal ve ekonomik etkisi altında bulunacak, kapitülasyonlarla elde edilmiş bütün eski haklar yeniden geçerli olacaktı.

İşte, Türk ulusal hareketine kesin atılımı sağlayan Sèvres Antlaşmasının bu koşulları oldu. Direnmenin olası tek çekirdek noktası Anadolu'daydı; İtilaf devletlerinin henüz işgal etmediği, Kafkasya ile Suriye'den dönmüş ve henüz terhis edilmemiş orduların bulunduğu yörelerdeydi. İstanbul'da Anadolu'yu kontrol edebilecek merkezi bir otorite bulunmadığından, Anadolu'nun her yanında hükümetin bütün işlevlerini üstlenen, özellikle vergi toplamayı ve yiyecek maddelerinin dağıtımını yürüten kent kurulları kurulmaya başladı. İstanbul ve Paris'ten, İtilaf devletleriyle yapılan görüşmelere ilişkin haberler gelince, bu kurullar kendi direniş gruplarını örgütlemeye başladılar; bu gruplar kendiliğinden ve birbirlerinden bağımsız olarak sultanın buyruklarına karşı çıktılar. İtilaf devletleri, Anadolu'daki bir Türk direnişinin kendi planları açısından ne kadar tehlikeli olabileceğini gördüklerinden, 1919 yazında sultana ordunun tümüyle terhis edilmesi için baskı yaptılar. Bu yolla direnişe kalkışmak umudunda olanları askeri güçten yoksun bırakmak istediler. İtilaf devletlerinin bu isteğini gerçekleştirmek için de sultan, Mustafa Kemal'i tam yetkiyle Anadolu'ya gönderdi. Mustafa Kemal, daha önce İngilizlerin yaptığı çıkarmada Gelibolu'yu savunmuş ve yine İngilizlerin Filistin ve Suriye'deki ilerleyişinde Osmanlı ordusunun direnişine komuta etmişti. Ayrıca savaştan yüzünün akıyla çıkmış ender Osmanlı ordu komutanlarından biriydi. Öyle görünüyor ki sultan onu, ordunun terhis edilmesini sağlamak için değil de, aksine direnişi örgütlemesi umuduyla Anadolu'ya göndermişti.

Mustafa Kemal, İstanbul'dan gemiyle Karadeniz'e çıkıp 19 Mayıs 1919'da, o sırada İngiliz işgali altındaki bir bölgede bulunan Samsun'a ayak bastı. Varışından kısa bir süre sonra da Sèvres'den gelen haberlerle, İtilaf devletlerini bir oldu-bittiye getirmek isteyen Yunanlıların, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkardığı haberi, Türk halk yığınlarında Mustafa Kemal'in çabalarının mutlaka başarıya ulaşması gerektiği inancını uyandırdı. Mustafa Kemal, askeri ününden dolayı halkın bütün kesimlerinde dinleyici buldu, öyleki kısa sürede yerel savunma birliklerini, kendi komutası altında ulusal bir Türk direniş ordusu halinde birleştirmeyi başardı. Erzurum ve Sıvas ulusal kongreleri, onun önderliğini onayladı. Direniş hareketinin hedefleri Ulusal Ant'ta (Misak-ı Milli'de) belirtildi (11 Eylül). Bu belgede imparatorluktaki Türklerle diğer halkların kendi geleceklerini belirleme hakkı, kapitülasyonların kaldırılması, Boğazların uluslararası gemi trafiğine açılması, İstanbul'un imparatorluğun yeni Türkiye'yi oluşturacak kesimiyle birleştirilmesi ilkeleri bulunuyordu.

İtilaf devletleri, Türk ulusal hareketini durdurmak için enerjik önlemlere başvurdular. Mustafa Kemal ve arkadaşları, sultan tarafından

vatan haini ilan edildi. Sultanın hükümeti ise 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Yunan ordusu Edirne'yi ve Trakya'nın büyük bir kesimini işgal etti; aynı günlerde Yunan birlikleri, İzmir'in güneyine ve doğusuna doğru ilerleyip Bursa'ya girdi ve –Sèvres Antlaşmasıyla kendilerine ayrılmış bölgenin ötelerine geçerek– hemen tüm Anadolu'yu ele geçirmek isteyen bir tehdit haline geldi. Bu arada binlerce Türk köylüsü topluca öldürüldü. Ne var ki Mustafa Kemal'in önderliğinde Türk ulusal hareketi gittikçe daha çok yaygınlaştı; Bu sayede İtilaf devletlerinin etki alanının dışında, Doğu Anadolu'da bir ordu kuruldu. Açıkça bilinen bir olgu da, bu dönemde ulusal hareketin, İstanbul'da hükümetin içinde bulunan dostlarından ve Rusya'da yeni Sovyet hükümetinden büyük çapta destek gördüğüdür. Sovyet hükümeti, Doğu Anadolu'da ve Kafkaslar'da kurulmuş bulunan Ermeni Cumhuriyeti'nin bir yıldan kısa bir süre içinde ortadan kaldırılmasında da yardımcı olmuştur. Mustafa Kemal'in önderliğinde ulusal bir Türk hükümeti Ankara'da kuruldu ve tek meclisten oluşan Büyük Millet Meclisi, sultan İtilaf devletlerinin elinden kurtuluncaya kadar tüm egemenliğin kendisinde olduğunu açıkladı. Yunanlılara karşı direniş şiddetlendirildi ve diğer İtilaf devletlerinin birlikleri de geri çekilmeye zorlandı. 1921 Martında, İtalya, ekonomik ayrıcalıklar verilmesine karşılık işgal ettiği bölgeyi boşaltmaya hazır olduğunu açıkladı. Sakarya Irmağı kıyısındaki savaşta (24 Ağustos – 16 Eylül 1922) Yunanlılar, Ankara'ya varmadan geri püskürtüldü. Birkaç ay sonra da Yunan ordusu çöktü ve tam bir panik halinde İzmir'e doğru kaçtı. Yunanlılar İzmir'i ateşe verdikten sonra İngiliz savaş gemileriyle taşındılar (9–11 Eylül 1922). Bu arada binlerce yerli Rum köylü de, Türk öcünden korkularından aynı şekilde bölgeden kaçtı. Türk ulusal hareketi, zaferin eşiğine gelmiş bulunuyordu.

Bu durumda İtilaf devletleri, Sèvres Antlaşması koşullarını ancak büyük çapta bir zor kullanmayla uygulayabilirlerdi; fakat böyle bir girişimin savaş yorgunu kendi halklarınca desteklenmeyeceğinin de bilincindeydiler. Bunun için de yeni bir barış antlaşması görüşmelerine başladılar ve antlaşma, 24 Temmuz 1923'te Lausanne'da imzalandı. Buna göre Türkiye, Türklerin bulunmadığı topraklar üzerindeki bütün isteklerinden vazgeçiyor; buna karşılık Edirne'yle birlikte Doğu Trakya'nın büyük kesimine sahip oluyordu. Çanakkale Boğazının karşısındaki, boğazı kontrol eden Ege Adalarını geri alıyor, diğer adalar yine Yunanistan ve İtalya'ya kalıyordu. Anadolu'nun tamamı üzerinde, bağımsızlığına ilişkin hiçbir kısıtlama olmaksızın tam bir egemenlik hakkı elde ediyordu. Türkiye herhangi bir savaş tazminatı ödemeyecekti ve Boğazlar da, İstanbul'la birlikte Türklerin denetiminde kalacaktı.

Kadirbilir bir ulus olduğunu gösteren Türkler, kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'e Türklerin babası anlamına *"Atatürk"* unvanını verdiler. Mustafa Kemal, Sèvres Barış Antlaşmasının koşullarına ve Yunan istilasına karşı Türklerin direnişini başarıyla yürüttüğü için, 1938'de ölümüne kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin tartışmasız tek önderi ve Türk toplumunun kökten değişmesini sağlayan hızlı reformların yürütücüsü olarak kaldı. Saltanatın kaldırılmasından hemen sonra, 29 Ekim 1923'te Türkiye'nin bir cumhuriyet olduğu ilan edildi. VI. Mehmet Vahideddin'in amcaoğullarından biri olan II. Abdülmecit, her ne kadar iyice kısıtlanmış dinsel yetkilerle halife sıfatını koruduysa da bu durum uzun sürmedi. 7 Mart 1924'te halifelik de kaldırıldı. Eski hanedan ve saraylılarla birlikte, Osmanlı toplumu içindeki durumlarını büyük ölçüde saltanat kurumunun varlığı sayesinde korumuş bulunan eski egemen sınıf da ortadan kayboldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin sonraki yıllarında tutarlı, köktenci (radikal) girişimler yaşandı. Bunlar sayesinde geçmişten miras kalmış sosyal bölünmeler kaldırıldı ve Türkiye'de homojen, demokratik, modern bir toplum yaratıldı. Toplumdaki bu değişim, anayasada yer alan altı ideolojiye dayanıyordu: Bunların üçü davranış ilkeleriydi; ulusçuluk, laiklik, devrimcilik (Genç Türkler döneminden kalmıştı), diğer üçü örgütlenme ilkeleriydi; cumhuriyetçilik, halkçılık, devletçilik.

Türk ulusalcılık hareketi, Kurtuluş Savaşının başarısında sonucu belirleyen etkendi ve Atatürk'ün 1924'ten sonra yarattığı Türkiye Cumhuriyeti'nin de temel öğesi olarak kaldı. Genç Türklerin imparatorluk içinde tüm tebaaya eşit haklar sağlamalarının, azınlıkların ulusalcı hareketlerini tatmin etmemesi, Türk ulusalcılığının yayılmasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşının olayları, özellikle de Arap ve Ermeni azınlıkların ihanetleri; Balkan Yarımadasındaki diğer azınlıkların buna benzer davranışları, Türklerde ulusalcı duyguları güçlendirdi. Türklerin yaşamadığı illerin kesin olarak ülkeden kopmasının yanı sıra, çoğu Ermeni ve Rumun da Anadolu'dan kaçması, cumhuriyet sınırları içinde kalan bölgelerde halkın büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturmasını sağladı. Bu sayede Türk toplumunun kültürel bir homojenliğe kavuşması nedeniyle Türk ulusalcılığına büyük önem verilmesi de, yeni devletin kurulması ve yurttaşlarda ulusal kimlik duygusunun güçlendirilmesi için izlenecek en akılcı yol oluyordu. Atatürk'ün bütün Türklere aşılamaya çalıştığı temel düşünce, kendi ırkından ve bu ırkın tarihteki rolünden övünç duymasıydı. Osmanlı İmparatorluğunda başat konumdaki sınıf, dilinde ve kültüründe Arap, Fars ve Türk öğeleri kendine özgü biçimde bir karışımda eritmiş bulunan yönetici sınıftı. Tüm tebaa içinde Türkler, cahillik batağına saplanmış köylüler olarak hor görülüyordu. Bu çeşit görüşlerin şimdi

halkta bir övünç duygusu yaratılmasıyla giderilmesi gerekmekteydi. İşte, bu amaçla da ulusalcı dil ve tarih kuramları halk arasında yaygınlaştırıldı. Osmanlı yazı dilinin yerini, her yurttaşın anlayabileceği bir yazı dili aldı. Arapça ve Farsça sözcük ve terimler yerlerini eski kaynaklardan aktarılan ya da yeni türetilen sözcük ve terimlere bıraktı. Arap alfabesi, Türkçenin ses özelliklerini yansıtmaya hiç yakın olmadığından, okuma öğrenmeyi kolaylaştırmak için Latin alfabesi tercih edildi. Atatürk ayrıca toplumda yeni bir ruh yaratabilmek için Türk gençliğini Osmanlı kültür mirasından uzak tutmak istedi; böylece insanlar çağın koşullarına ve gereklerine uygun değişiklikleri anlayarak benimseyeceklerdi. 30'lu yıllarda Türk tarihi üzerine geliştirilmiş kuramlar çoğunlukla abartılıydı ve bu bakımdan da eleştirilebilir. Ancak bunlar gerçeği bulmak için ortaya atılmış değillerdi; daha çok birer silahtılar, cumhuriyetin amaçlarına ulaşması için bu silahlar kullanılmıştı. Nitekim işlevlerini başarıyla yerine getirdikten sonra bu kuramlardan büyük çapta vazgeçildi. Ulusalcılık, Türkiye halkını ortak bir amaç etrafında birleştirdi ve hızlı değişimlerin yaşandığı bir zamanda patlak verebilecek her çeşidinden sınıf kavgalarını önledi. Atatürk, her Türke yurdunun ileri gitmesi için çalışma isteğini aşılayıp böylece toplumsal çabalara hız kazandırdı. Türk ulusalcılık hareketi, imparatorluğun Balkan bölgesinde ve eski Arap illerinde kurulmuş pek çok devlette görülen, ulusun şan kazanması amaçlı, ulusal yayılmacılık ve başkalarının topraklarına göz dikmeyle bağlantılı saldırgan ulusalcılıklara hiçbir şekilde dönüşmedi. Devlet büyük çapta toprak kaybettiği halde, cumhuriyet yönetiminin Lausanne Antlaşmasıyla kendisine verilmiş yöreyi korumanın dışında başkaca bir isteği olmamış; Lausanne Antlaşmasından sonra elinden alınmış Selanik ve Musul gibi önemli kentlere yeniden sahip olmaya bir defa bile girişmemiştir. Bu konuda tek istisna, kuşkusuz, Fransız mandasındaki Suriye'den, eski İskenderun Sancağı olan Hatay ilinin 1939'da alınmasıdır. Ne var ki bu da, o sırada Avrupa'da tehdit edici boyutlara ulaşmış gelişmeler karşısında, Türklerin dostluğunu garantilemek isteyen Fransa'nın takındığı olumlu tavırla gerçekleşmişti. Türkiye ve Yunanistan'daki büyük azınlık grupları, yapılan bir halk değiş tokuşuyla ortadan kaybolurken, Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'da önemli Türk azınlıkları kaldı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti bu durumdan hiçbir zaman bu topraklar üzerinde birtakım isteklerde bulunmak için yararlanmadı; aksine bu ülkelerdeki Türk azınlıklara daha iyi davranılmasını ve olabildiği ölçüde özerkliklerinin genişletilmesini istemekle yetindi. Her ne kadar Pantürkizm, daha önce olduğu gibi bu dönemde de Türk ulusalcılığının bir parçasını oluşturmuşsa da, Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin Türk bölgelerini zora başvurarak kontrolü altına almaya yönelik her türlü girişimden özenle

kaçınmıştır. Türk ulusalcılığı, en önemlilerini Ermenilerin, Kürtlerin ve Yahudilerin oluşturduğu imparatorluktan artakalmış azınlıklara baskılar uygulamak ya da onları Türkleştirmeye kalkmak gibi girişimlere başvurmamıştır. Bu azınlıklardan olanlar, Türk vatandaşı sayılmış ve cumhuriyete sadakat gösterdikleri sürece Türklerle eşit haklardan ve tam bir hoşgörüden yararlanmışlardır.

Türk ulusalcılığındaki tek zayıf nokta, 1924–1939 yılları arasında kendini dış dünyadan soyutlaması, aynı zamanda da Türkiye'nin bakış açısını aşırı ölçüde kendine göre belirlemesidir. Okullarda yabancı dil ve Türkler dışı tarih dersleri ihmal edildi; bu yüzden resmi Türk tarihi konuları tartışılamadı. Türklerin yabancı ülkelere gitmeleri zorlaştırıldı ve Türkiye'deki yabancıların da Türkler arasına karışmaları veya büyük kentler dışında gezi yapmaları hoş karşılanmadı. Türk gazeteleri dikkatlerini hep yurtiçi sorunlar üzerinde yoğunlaştırmışlardı; öyleki Türklerin kendi ülkeleri dışında olup bitenler hakkında hemen hiçbir düşünceleri yoktu. Bu şekilde de iyi bir okul eğitimi görmüş; fakat batı hakkında pek az şey bilen, yabancı dildeki yayınları okuyamayan ve Türkiye'yi dünyanın en önemli ulusu sanan bir nesil yetişti. Gerçi bu durum, yabancı düşünce ve tekniklerin reddedilmesiyle eşanlamlı değildi; ama dünya ile kurulan kişisel ilişkiler, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında olduğundan çok daha az bir düzeye inmişti. Dış dünyadan bu soyutlanma hali, ilkin ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrası yıllarında kırılabilmiş; yine de etkileri günümüze kadar hissedilmiştir. Böyle olmakla birlikte şu noktayı da belirtmek gerekir ki, Türkiye'de tepeden inme nitelikte uygulanmış bu soyutlanma hali, gelenekçi Japonya'nın atalardan kalma kurumlarını dışardan gelen etkilere karşı korumak için yürüttüğü soyutlanmadan çok daha dar boyutlardaydı; keza Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nin, modern bir toplumu hızla kurmak amacıyla, aynı düzeyde bir gelişim çizgisine ulaşıncaya kadar Avrupa'yla temas ve ilişkiden bilinçli biçimde kaçındığı 19. yüzyıldaki önemli gelişme döneminde gerçekleştirdiği soyutlanmadan da çok daha yumuşak nitelikteydi.

Türkiye'de reform amaçlı ikinci ideoloji, laiklik veya dinin devlet işlerine karıştırılmamasıydı. Halifeliğin kaldırılmasıyla Osmanlı İmparatorluğunda yüzyıllardır sürüp gelen din ve devlet birliğinin ortadan kalkmasını amaçlayan bir dizi reforma başlandı. Osmanlı din adamları zümresinin yetkilerine, sultanın yasaları hiçbir zaman *şeriatı* zedeleyemeyeceği için dokunulamamış; bu yetkiler imtiyazlı sınıfların son sığınağı olmuş, bundan da 19. yüzyıl boyunca sayısız reformun yoluna engel koymada yararlanılmıştı. Atatürk, şimdi tutuculuğun bu temel direğini yıkmak istiyordu; tıpkı bir yüzyıl önce yeniçerilerin darmadağınık edilmesinin tutuculuğun askeri kanadını koparması gibi.

Hedefine varmak için Atatürk bir dizi yasa çıkarttı. Dine dayalı mahkemeler kaldırıldı ve *şeriatın* yerini Avrupa modeline göre hazırlanmış uygar yasalar aldı. Dinsel hiyerarşinin elinde bulunan olanaklar büyük çapta kısıtlandı. Osmanlı zamanından kalma dinsel rütbeler kaldırıldı, tekkeler kapatıldı. Medreselerin kapatılması ve tüm eğitim kurumlarında, eğitim bakanlığının denetimi altında tek bir öğretim sistemi içinde öğretim–eğitim birliği sağlanması (tevhid-i tedrisat), dinsel rehberlerin gençlik üzerindeki iktidarını elinden aldı. Böylece eğitim sisteminde geçmişten gelen ikilik de son buldu. Bu da bir Türk yurttaşlığı yaratmak yolunda ileriye doğru atılmış olağanüstü önemde bir adımdı. Bu adımı, o zamana kadar hiçbir eğitim olanağı bulamamış binlerce insana eğitimin kapılarını açmak çabaları izledi. Hükümetin okul sistemi köylere de yayıldı ve ilkokula gitmek zamanla bütün çocuklar için yükümlülük oldu. Bundan başka "halkevi" denilen ve içinde öğretici bölümleri bulunan kasaba merkezleri kuruldu; buralarda yetişkin insanlar okuma ve yazmanın temel kavramlarını öğrenme olanağı buldular; ayrıca cumhuriyetin ideallerini de öğrendiler. Dinsel vakıfların *(evkaf)* devlet denetimi altına girmesiyle Müslüman din adamlarının başlıca gelir kaynağı ellerinden alındı; böylece cumhuriyete ve onun amaçlarına etkili direnişlerde bulunmaları önlenmiş oldu.

Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının, dinsel hiyerarşinin iktidarına son vermesinden çok daha derin bir önemi vardır. Laiklik ilkesinin kapsamında, halkın manevi yapısında değişiklik meydana getirmek ve dinsel dogmaları körü körüne kabul etmeden de, bütün manevi akımların incelenmesini sağlayacak bir ortam yaratmak hamlesi de vardı. Cumhuriyet hem İslamiyetten vazgeçmek istemiyor, hem de modern çağın ruhuna ters düşmeyecek bütün öğeleri benimsemeyi arzuluyordu. Cumhuriyet Türkiyesi, bu nedenle, modern bir toplumun gereklerinin yerine getirilmesi için İslamiyetin sınırlarını olabildiğince zorlayan ilk Müslüman ulus oldu. 1928'de Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olduğu ilan edildi. O zamana kadar İslamiyetin devlet dini olduğunu belirten anayasa maddesi kaldırıldı. Ancak bunu izleyen laik program, hiç de dine karşı bir tutum izlemedi. Örneğin hiçbir zaman Sovyetler Birliği'ndeki gibi dinle savaşması için ateist (tanrıtanımaz) kurumlar kurulmadı. Bu program din kurumlarını ve din görevlilerini istemeyen bir nitelikte de değildi. En azından dinsel önderler, devletin planlarına karışmaktan uzak durdukları sürece bu böyleydi. Camilere gidilmesi hiçbir zaman engellenmedi. Bununla birlikte gençlik, cumhuriyetçi kanat tarafından öyle eğitildi ki, geleneksel İslami törenler umursanmaz oldu; din adamlarının cehaletten yana çıkışlarına karşı konuldu ve onların cumhuriyete saldıran

tüm girişimleri hem hor görüldü hem de cezalandırıldı. Böylece İslamiyetin genç insanların çoğu üzerinde ancak pek az etkisi kaldı ve camilere de sadece eski kuşaktan kimseler gider oldu. Kentlerde dinsel rehberlerin etkisi hemen hiç kalmadı; köylerde ise ulaşım ve iletişim olanaklarının artması, bu sayede köy halklarının cumhuriyet reformlarından daha çok yararlanması oranında dinsel önderlerin gücü azaldı. Giderek ekonomik gelişmenin büyümesi, halk eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve dinsel propagandaların hükümetçe denetlenmesi Türk toplumunda laikliğin başarısını sağladı. Şimdi insanların çoğu, hükümet görevlilerinin kamusal işleri, din adamlarından çok daha iyi düzenleyebildiği ve İslamiyet düşüncelerinin –din adamlarınca temsil edildikleri biçimleri içinde– modern hayatın problemlerini asla çözümleyemeyeceği görüşünü benimsemişti. Bunun sonucu da, aile büyükleri tarafından kendilerine kısıtlı çerçevede bir şeyler öğretilmiş olanlar dışında, Müslüman Türklerden bütün bir kuşağın kendi dinlerini öğrenmede her çeşit dersten yoksun kalmaları oldu. Genç insanlardan bir kuşak İslamiyeti hiç tanımadan yetişti. Onlar için ulusalcılık ve çağdaşlık, dinin yerine geçen ve varlıklarını anlamlandıran kavramlardı. Varlıklarının anlamı sorununa daha derin bir yanıt arayanlar ise, bir zamanlar İslamiyetin bir yanıtı hazır bulundurduğu yerlerde bir boşlukla karşı karşıya kaldılar. Bugünkü Türkiye'de İslamiyet inanç ve göreneklerinin yeniden ağırlık kazanmasının, genç ve yaşlı birçok insan için neden belirleyici bir rol oynadığının gerekçesini burda aramak gerekir. Din alanındaki bu yeniden canlanma, din adamlarının siyasal etkisinin tekrar ortaya çıkması gibi bir olguyla bağlantılı olmadığından, devlet tarafından hoş görülmüş ve hatta iktidarda hangi parti olursa olsun bir bakıma teşvik de edilmiştir.

Cumhuriyetin üçüncü ideolojisi, devrimci eylem "inkılapçılık" ile gerçekleştirilmiş bulunan modernizmdir (çağdaşçılık). Geleneksel Osmanlı toplumunu, köktenci önlemlerle çağdaş, laik bir topluma dönüştürmek için olağanüstü çabalar harcanmış; böylece yalnızca Türk ulusu modern dünyada ayakta kalabilmesine yetecek derecede güçlendirilmekle kalmamış, aynı zamanda cumhuriyetçi önderlerin saltanatın kaldırılmasıyla ortaya çıkardıkları köktenci kopukluğu da haklı çıkarmıştır. Bütün yenilikleri alınarak batı, her alanda örnek tutuldu. Batı biçimleri ve davranış tarzları çoğu kez doğrudan doğruya olduğu gibi alındı. Bu alınışta toplumda var olan kurumlar karşısında hiç değilse bir ölçüde kısıtlamalara gitmek ya da bu kurumlarla uzlaşmaya çalışmak, böylece en azından başlangıç döneminde zorunlu uyumu sağlamak gibi önlemlerin hiçbirine başvurulmadı. Batı görüşleri, batı çalışma yöntemleri ve batı makineleri aynı tutumla kabul edilip bunlar ancak kullanımları sırasında yavaş yavaş yeni çevreleriyle uyuma

sokuldu. Bu yeniliklerin kullanımı ilkin bir çeşit şok tedavisini andırıyordu; çünkü Atatürk böylesi bir davranışın, Türk toplumunu Osmanlı İmparatorluğunun son yirmi beş yılı içinde karşılaştığı durumların ve olayların bir mirası olarak içine düştüğü miskinlikten kurtaracak tek çare olduğu kanısındaydı. Çağdaşçılık ve devrimci reform, o sırada tartışılan –ulusal tarih, ulusal dil, halifeliğin kaldırılması, batı yasalarının kabulü vs. gibi– program maddeleri için doğal olarak belirleyici etmenlerdi. Bu doğrultuda diğer bir uygulama, 1925'te fes giyilmesinin yasaklanıp şapka yasasının çıkarılmasıdır. Geleneksel Osmanlı kılıklarının yerini batılı giysiler aldı. Çağdaşçılık ve devrimci reform, başkentin Ankara'ya taşınmasına da yol açtı; çünkü böyle bir taşınmaya bağlı bütün zorluklara rağmen cumhuriyet bu şekilde Osmanlı çevresinden ve zihniyetinden sıyrılabilmiş, her şeye yeniden başlayabilmiştir.

Yenilikler gerçi köktenci ve tepeden inmeydi; ne var ki bu durum ille de direnişlerle karşılaştı demek değildi. Atatürk, her yeni hamleyi yoğun propaganda ve eğitim önlemleriyle hazırlıyordu; Anadolu'da gezilere çıkıyor, insanlarla konuşuyor, onlara değişiklikleri niçin yaptığını açıklıyor ve yeni davranış biçimleri için kendisi örnek oluyordu. Türk ulusunu kurtarmış olmanın verdiği büyük çaptaki popülerliği, ona, Türk toplumunu böyle bir devrime yöneltebilmek olanağını sağlıyordu; hem de bunu çok küçük zorlamalar dışında başka önlemlere başvurmak gereğini duymadan ve tehlikeli yeni ayaklanmalara yol açmadan yapabilmekteydi.

İçinde ilk üç ilkenin gerçekleştirilebildiği bir çerçeveyi oluşturmak için üç ek ideoloji geliştirildi: cumhuriyetçilik, halkçılık ve devletçilik. İlk ikisi, içinde devletin biçimleneceği tutum ve tarzla ilgiliydi. Bunlar ulusalcılık düşüncesinden geliştirilmişti ve bu düşüncenin sosyopolitik haklılığını göstermeye yarıyordu. Ayrıca sultanı bütün otoritelerin tek kaynağı olarak gören ve bir yönetici sınıf aracılığıyla onun mutlak egemenliğe hakkı bulunduğunu ileri süren Osmanlı anlayışının da tam zıddını temsil ediyordu. Cumhuriyetçiliğin temelinde halk egemenliği ilkesine dayanan bir hükümet düşüncesi bulunuyorsa da, Atatürk çağdaşlaşma ve reform hedeflerine gerçek demokratik kurumlar aracılığıyla ulaşılabileceği düşüncesinde değildi. Bu konuda Tanzimat reformcularını andırıyordu. Reformlar tepeden inme yöntemle yapıldılar ve hiçbir şekilde halkın arzusuna dayandırılmış değildiler. Ancak Atatürk'ün ölümünden, özellikle de İkinci Dünya Savaşından sonra cumhuriyet geçen zaman içinde istikrarlı bir Türk toplumu yaratılmış olduğu kanısına vararak, gerçek bir demokrasinin ülkede başlamasına izin verdi.

1924 Anayasası, kişisel haklara ve özgürlüklere geniş bir liberal

anlayış içinde yer vermişti. Yürütme, yasama ve yargı erkleri tek meclisli bir sistemde kurulmuş Büyük Millet Meclisindeydi. Bu Meclisin üyeleri genel bir seçim yasasına göre seçiliyordu. Cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi tarafından kendi üyeleri arasından seçiliyor, başkanın görev süresi Meclisin görev süresi kadar oluyordu. Cumhurbaşkanı, başbakanı atıyor, başbakan da kabinesini Meclisin onayıyla yine Meclis üyelerinden bakanlar atayarak kuruyordu. Ne var ki bütün bu işler sadece anayasal çerçeve içinde kalma davranışlarıydı; gerçekte ise bu çerçeve içinde diktatörce egemen olan Atatürk idi. Hükümet, gerek seçimleri gerekse Büyük Millet Meclisini denetimi altında bulundurduğu için, halkın kendi egemenliğine etkili biçimde sahip çıkması ve hükümetin politikasını belirlemede katkıda bulunması için gerçek anlamda hiçbir olanağı yoktu. Hükümet, çağdaşlaşmayı mutlaka gerçekleştirmek zorunluluğuyla diktatörlüğünü haklı gösteriyor ve buna halkçılık doktrinini de katıyordu. Buna göre toplum Osmanlı zamanındaki gibi yöneten, bir de yönetilen sınıftan değil de, aksine belirli meslek gruplarında yer alan tek tek bireylerden oluşmaktaydı. Cumhuriyet Halk Partisi adıyla kurulan parti, bütün bu grupların isteklerini birbiriyle kaynaştıracak şekilde örgütlendi ve her grubu temsil ettiği için de herkesi temsil ediyor sayıldı. Parti, tek tek grupların arzularını ve ihtiyaçlarını birbiriyle uzlaştırıp hepsinin arasında bir çıkar ortaklığı yarattı. Çıkarların böylesine bir araya toplanması, siyasal hayatta bir partiden fazlasını gereksiz kılmaktaydı. Partilerin çokluğu, çeşitli sınıflar arasında çıkar farklarını ve çatışmalarını kurumlaştıracak, bu yüzden de reform çabalarına zarar vereceği gibi tehlikeli de olacaktı. Bu nedenle sadece tek partiye izin verildi ve bu parti aynı zamanda birçok çıkarı da birden temsil ettiğinden yönetimin denetimi altındaydı; seçmenlerin karşısına da seçilmeleri için sadece kendi adaylarını çıkarmaktaydı. Büyük Millet Meclisindeki görüşmeler de, öncelikle Atatürk'ün yapılmasına karar verdiği işlerin onaylanmasına yarıyordu. Parti, aynı zamanda bugünkü anlamında bir partiden çok daha fazla bir şeydi. Ulusun çeşitli sosyal ve ekonomik gruplarının temsilcisi olarak, yeni ideolojiler doğrultusunda halkın eğitilmesinden de sorumluydu. Bu amaçla hizmet etmek için de köy enstitüleri, halkevleri gibi kurumlar açmıştı ve bunları yaşatmaya çalışıyordu. Parti ile hükümet arasındaki sıkı bağ, partinin halk yığınlarınca desteklenmesine olanak vermiş, muhalefet partilerinin örgütlenmelerine ve yasalar başka partilerin açılmasına olanak verse dahi, bunların geniş bir yandaş tabanı bulmalarını çok güçleştirmişti. Bununla birlikte unutulmaması gerekir ki, Atatürk bir diktatör olmasına rağmen, yaptığı işler ve kullandığı yöntemler halkın büyük çoğunluğunun isteklerine uymaktaydı. Eğer yaşadığı sırada gerçek anlamda demokratik bir seçime girmiş olsaydı, hiç kuşkusuz ezici bir seçim zaferi kaza-

nırdı. Şu ya da bu nedenle bazı politikacıların ve aydınların ona karşı çıkmaları doğaldı. Atatürk, zaman zaman bu kimseler karşısında gerçekten sabırsız bir tavır takınmışsa da, yine de bu muhalefeti zararsız hareketlere kanalize etmenin onları görmezlikten gelmekten ya da baskı altına almaktan çok daha iyi olacağını gösteren bir tutum izlemiştir. Bu nedenle de zaman zaman kendisine yakın saydığı ya da hiç değilse fazla düşman olarak görmediği kimselerce muhalefet partilerinin kurulmasını teşvik etmiştir. 1923–1925'te Terakkiperver Partisinin ve 1930–1931'de Serbest Partinin kurulmaları bu sayede olmuştur. Bunlardan ikincisinin demokratikleşme ve liberal bir ekonomiye geçme ilkeleriyle ortaya çıkışı, bu yüzden de büyük başarı kazanması üzerine Atatürk partiyi kapattırmış; Cumhuriyet Halk Partisi o tarihten İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar tek başına iktidarda kalmıştır. Atatürk ölümüne (1938) kadar devlet başkanı olarak kaldı. Bu dönemde başbakanı İsmet İnönü ile kabinesi, Atatürk'ün istediği işleri ayrıntısıyla gerçekleştiren hizmet elemanlarından başka bir şey değillerdi. 1937'de İnönü'nün Atatürk'le arası açıldı; o zaman yerine Celal Bayar getirildi. Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü, devlet başkanı olarak onun izinden gitti; aynı diktatörce iktidar yetkinliğine İkinci Dünya Savaşı sona erinceye kadar sahip oldu. Siyasal gelişme açısından cumhuriyet, demokrasinin biçimsel öğelerini sağlam nitelikte almış görünüyordu. Eğer demokrasi, halkçılık (popülizm) doktrinine dayanarak sadece dış görünüş halinde de olsun varsa, bu durum onun yeterli birikim ve deneyim kazanmasına da olanak verecektir. Nitekim Türkler, kurumların tüm olanaklarıyla etkili olacağı zaman geldiğinde, demokrasiyi büyük bir başarıyla gerçekleştirebilmişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin altıncı ideolojisi devletçilikti. Devlet ülke ekonomisine doğrudan karışıyor, ekonominin pek çok alanında bir devlet kapitalizmi, özel girişimcilerin yerini alıyor, bütün sektörde devlet planlaması ve denetimi bulunuyordu. Her ne kadar özel girişimin tüm ekonomik etkinliklerdeki payı, özel sektörün çıkarlarını temsil eden Demokrat Partinin 1950 yılında seçimi kazanmasından sonra giderek daha da büyümüşse de, yine de devlet planlaması ve denetimi üstünlüğünü sürdürmüştür. Çeşitli sosyalist gruplaşmaların büyüyen gücü, 1960'tan itibaren bu nitelikte bir devlet denetiminin gelecek yıllarda daha da artacağını haber vermekteydi. Devletçiliğin en önemli hedefi, hızlı bir sanayileşmeydi. Cumhuriyet döneminde sanayide görülen ilerlemeler büyük çapta etkili olmuştu; ancak bu hamleler kusurlu planlama, girişimlerin beceriksizce yönetilmesi, yetişmiş iş gücü ve yönetici sıkıntısı çekilmesi, yabancı sermaye yeterince istenmediği için de sermaye darlığının bulunması yüzünden sık sık sarsıntılar geçirmiştir. 50'li yıllardan sonra Türk sanayii, bu zorlukların giderilme-

sinde hızlı ilerlemeler gerçekleştirmiştir; öyleki sanayi bugün, İkinci Dünya Savaşı öncesine oranla çok daha sağlam temellere dayanmaktadır.

Cumhuriyet döneminde tarım ekonomisi değişik bir görünümdedir. İki dünya savaşı arasındaki yıllarda, köylülerin görüşlerinde bir çağdaşlaştırma gerçekleştirmek düşünülmüş; fakat tarımın modernleştirilmesi için devletin enerji ve yardım kaynaklarından ancak görece küçük bir parçası kullanılmıştır. Ancak bir ikili -daha sonra da çok- partili dönemin başlamasıyla, partiler kırsal kesim halkının oyunu kazanmak için tarım alanında modernleşmeye çok daha büyük çapta önem vermek zorunda kalmışlardır. Seçim hakkının köylüler arasında hızla yaygınlaşmasından sonra bütün partiler, ideolojileri ne olursa olsun, halkın yüzde yetmişi kırsal kesimde yaşadığı için köylülerin sorunlarıyla yoğun biçimde ilgilenmek gereğini duymuşlardır.

İkinci Dünya Savaşından sonra serbest ekonominin ve demokratik bir siyasal sistemin desteklenmesine izin verildi. Eski başbakanlardan Celal Bayar, ünlü Türk tarihçisi Fuat Köprülü ve parlamentonun seçkin liderlerinden Adnan Menderes'in önderliğinde Demokrat Parti kuruldu. Ne var ki Cumhuriyet Halk Partisi, gerçek serbest seçimlerin yapılmasını önlemek ve iktidar tekelinden vazgeçmemek için uzun süre baskılar uygulayarak bu partiye karşı direndi. Ama sonra yavaş yavaş seçim sisteminde düzenlemeler yapıldı; insan hakları yaygınlaştırıldı ve polisin yetkileri büyük ölçüde kısıtlandı. Demokratikleşme baskısı, Amerika Birleşik Devletleri, 12 Mart 1947 Truman Doktrini uyarınca Türkiye'ye geniş çapta askeri ve ekonomik destek sağlayınca daha da arttı. Bu durum Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den bazı toprakları almak ve Boğazlar Sözleşmesinde kendi lehine birtakım değişiklikler yapmak amacına ulaşmasını da engelledi. 1950 yılında yapılan seçimlerde Demokrat Parti, Büyük Millet Meclisinde üstün bir çoğunluk kazandı; Celal Bayar cumhurbaşkanı, Adnan Menderes başbakan oldu ve Cumhuriyet Halk Partisi ilk kez muhalefete düştü. On yıl iktidarda kalan Demokrat Parti döneminde, sanayi ve ticaret alanlarında gelişme temposu hızlandı. Parti, büyük oranda kırsal kesim halkının desteğine bağımlı olduğundan, devlet eliyle tarımsal gelişme de eskisinden çok daha güçlü biçimde desteklendi. Fakat Demokratlar, iktidara yükselmelerini kısmen daha önceki rejimin katı tek partici sistemine karşı çıkınalarına borçlu oldukları halde, aşırı ve alabildiğine plansız bir büyümenin sonucu ortaya çıkan ekonomik zorluklar ve Kıbrıs yüzünden Yunanistan'la ilişkilerin gerginleşmesinin yarattığı siyasal huzursuzluk nedenleriyle hükümetleri giderek artan ölçüde zorbaca önlemlere başvurmak zorunda bıraktı; bu da kent halkının ve aydınların büyük kesiminin desteğinin yitirilmesine

yol açtı. Sonunda rejim, 27 Mayıs 1960'ta bir askeri darbeyle yıkıldı. Menderes görevden alındı, sonra da anayasaya aykırı davranmakla suçlanıp idam edildi (12 Eylül 1961). Demokrat Parti kapatıldı ve yeni bir anayasa yapılarak siyasal iktidarın askerlerden yeniden sivillere geçmesi sağlandı. General Cemal Gürsel, parlamento tarafından cumhurbaşkanı seçildi ve İsmet İnönü'nün başbakanlığında Cumhuriyet Halk Partisi ile Adalet Partisinin katıldığı bir koalisyon hükümeti kuruldu. İsmet İnönü, 1965 yılı seçimlerinden kısa bir süre öncesine kadar başbakanlığını sürdürdü. Bu seçimde Adalet Partisi, Demokrat Partinin eski üyelerinin desteğiyle ezici bir zafer kazandı. İnönü'nün "ortanın solu" politikasının aksine Adalet Partisi lideri, Başbakan Süleyman Demirel, batı yanlısı ve liberal ekonomiyi yeğleyen bir tutum izledi. 1960 devriminin ilkelerine sadık kaldığı ve orduyla iyi ilişkiler kurduğu için Adalet Partisi, demokratik kurumların gelişmesini sürdürmeyi başardı. 1969 yılı seçimlerinde yine iktidarda kalması da Türk halkının çoğunluğunun, bu partinin yönetiminden hoşnut olduğunu gösterdi. Ne var ki gittikçe artan şiddet olayları, özellikle de üniversite öğrencilerinin sağ ve sol grupları arasındaki çatışmalar, bunlara Adalet Partisi içindeki hesaplaşmaların eklenmesi, sonunda Türk ordusunun Demirel hükümetini çekilmek zorunda bırakmak üzere harekete geçmesine yol açtı. 1971 Martı başlarında hükümet yerini, Cumhuriyet Halk Partisinin tutucu üyelerinden Nihat Erim'in yönetiminde bir koalisyon rejimine bıraktı. Bütün büyük partilerin, bu arada Adalet Partisinin de temsil edildiği bu yeni hükümet, gerekli tüm ekonomik ve toplumsal reformları gerçekleştirmeyi vaat ediyor, aynı zamanda her çeşit terör olaylarına son vermeye kararlı olduğunu dile getiriyordu. Türkiye, eskisi gibi yine NATO'nun ve CENTO'nun üyesi olarak kalıyor; Avrupa Ekonomik Topluluğuyla bağlantısını sürdürmesi de, Avrupa'yla yakın ilişkiler içinde kalmayı amaçladığını gösteriyordu.

İRAN VE AFGANİSTAN

Bu bölümün yazılışına
Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinden
Prof. Dr. **Nikki Keddie** katılmıştır.

II – İRAN VE AFGANİSTAN

1) SAFAVİ HANEDANI (1500 - 1722)

Sasani İmparatorluğunun 7. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethinden 15. yüzyılın sonunda Safavi Hanedanının yükselişine kadar geçen zaman boyunca, İslam dünyasının doğu kesiminin Farsça konuşan bölgesinde, sadece bu bölgeyi kapsayan tek bir hükümdarlığın egemenliği olmamıştır. İçine bugünkü Afganistan'ı da alan Büyük İran, ya evrensel İslam İmparatorluğunun bir eyaleti olmuş, ya da –daha çok– bir dizi çeşitli hükümdarlıklar arasında paylaşılmıştır. Buna rağmen İranlılar kültürel benliklerini hep korumuşlardır. Bu kültürel benlik öncelikle ortaklaşa bir dil ve edebi gelenek tabanına dayanmakta; buna yalnızca seçkinler değil geniş halk yığınları da katılmaktaydı. Bu benlik bilinci, Firdevsi'nin büyük destanı Şahname'de işlediği, özellikle İslamiyet öncesi efsaneler ve tarihsel bilgelerden kaynaklanan Fars kültür geleneğinde ifadesini bulmaktaydı. Bundan başka yerli İranlılarda, bilim ve sanat alanında, özellikle de yönetim çarkının işletilmesinde, yüzyıllarca ötelere uzanan bir deneyim birikimi vardı. Bu birikim sayesindedir ki İranlı, Arap, Türk ve Moğol fetihleri ve egemenlikleri dönemlerinde dahi kültürel ve siyasal hayatta yönlendirici roller üstlenebilmiştir.

İranlının, İslam egemenliği altında kültür birliğini sürdürmesini Şiilikle, yani Müslümanlar üzerinde hükümranlığın "imamlar"ın, Muhammet'in damadı Ali ibn Abi Talib soyundan gelenlerin hakkı olduğu inancıyla bağdaştırmak, uzun süre geçerli bir açıklama yolu olmuştur. Oysa bugün kesinlikle bilinyor ki, İran'da Safaviler egemenliği kurulup ülkede dinsel yükümlülükler kökten değişikliğe uğramazdan önce, halkın çoğunluğu Şii değildi. Safavi fetihleri ile 20. yüzyılda İran'da en göze çarpan olgu olan çağdaş ulusalcılığın gelişmesi arasında geçen zaman boyunca İranlıların çoğunda, İranlı ulusundan ol-

maktan çok Şii inancı, yani kendilerini gerçek Müslüman sayıp bu inançla da doğuda ve batıda Müslümanların Sünni çoğunluğundan ayrı görmeleri kökleşmiş bulunuyordu.

Safavilerin önemi, Selçuklu ve Moğol devletlerinden çok daha sağlam bir temele oturtulmuş ve birleştirilmiş halde bir İran devletini yeniden kurmuş olmasından; ayrıca etnik bakımdan Fars asıllı olanların yanı sıra ülkenin Türkçe konuşan halkının da, "Onikiler Şia" mezhebine girmesini sağlamasından ileri gelmektedir. Onikiler (İsna Aşeriyye) mezhebinden olanlar, on iki imamı tanırlar ve on ikinci imamın kaybolduğuna, kıyamet günü "Mehdi" (Messias) olarak tekrar ortaya çıkacağına inanırlar. Safaviler İran'a egemen olmazdan önce halkta ne Fars kültürüne tam bir bağlılık vardı, ne de özellikle on iki imamcı Şia inancına.

Safavi ailesi, Moğol egemenliği döneminde, Azerbaycan'ın Erdebil kentinde Sünni bir tarikatın başı olan Şeyh Safi-ud-din ile (Ölümü: 1334) tarih sahnesine çıkar. Onun soyundan gelenler –ailenin ünlü kurucusundan dolayı– "Safavi" diye anılmışlar ve ata mirası olan tarikatın yönetimini üstlenmişlerdir. En yeni araştırmalar, Şeyh Safi'nin on iki imamdan yedincisi olan Musa al-Kâzım'ın (Musa'l-Kâzım) soyundan geldiği savının, daha sonraki Safavi kuşaklarınca ortaya atıldığını ve ailenin büyük olasılıkla Kürt asıllı olduğunu göstermektedir. Ne var ki Safavilerin çoğu Azeri kültür çerçevesi içinde yetişmişlerdi ve dilleri de Azeri Türkçesiydi.,

15. yüzyılın ikinci yarısında Safaviler, giderek daha sık olmak üzere bölgedeki siyasal hesaplaşmalara katıldılar ve kısmen de bu nedenle inançlarını değiştirdiler. 14. ve 15. yüzyıllarda, özellikle İran ve Anadolu Türkmen aşiretleri arasında On İki İmam'a, öncelikle de Ali ibn Abi Talib al Murtaza'ya saygı ve bağlılık yaygınlaşmıştı. Kuzey ve Orta İran'da, Timur ve Osmanlı İmparatorlukları arasında kalan bölgede egemen iki Türkmen aşiretleri federasyonu vardı: Akkoyunlular ve Karakoyunlular. Bunlar çoğunlukla Sünniydiler; ama Karakoyunlular arasında Cihan Şah (1438-1467) zamanında Şii etkileri dikkati çeker bir yoğunluk kazanmıştı. Bu nedenle Cihan Şah, egemenlik alanı içinde bulunan Erdebil kentinden, Şeyh Safi-ud-din'in savaşçı ve haris torunu Cunayd'ı (1447-1460) kovdu. Cunayd da 1449-1456 yılları arasında tarikatına Anadolu ve Suriye'nin Türkmen aşiretleri arasında bir hayli yandaş kazanmayı başardı. Bu aşiretlerin birçoğu –kısmen de Sünni Osmanlı devletinin merkezileştirme eğilimine tepki olarak– On İkici Şia'nın oldukça sapkın, mistik ve eşitlikçi biçimlerini benimsemişti. Bunların inancında (Nusayrilik veya Ali-İlahi gibi mezheplerle yakınlık gösteren biçimde) Ali'ye Tanrı olarak tapılır; kimilerinde de Tanrılığın, örneğin yerel mezhep önderlerinden bazılarında

cisimleştiği inancı vardır. 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Anadolu'da başgösteren ayaklanmalarda bu nitelikte sapkın Şii veya yarı Şii özellikler görülür. Anadolu ve Suriye aşiretlerinde bu dinsel-sosyal hareketler 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında özellikle önem kazanır. Cunayd, Anadolu'da yaptığı gezileri sırasında yalnızca kendisinin "imamların" soyundan gelmiş olduğunu değil, Tanrısal bir mertebede bulunduğunu da ileri sürmüş; böylece aşiretler arasında coşkulu bir yandaş kitlesi kazanmayı başarmıştı. Cunayd, Anadolu ve Suriye'de askeri etkinliklere başlayıp Osmanlı sultanı ile diğer komşu hükümdarların düşmanlığıyla karşılaşınca, Akkoyunluların en önemli hükümdarı Uzun Hasan'dan (1453-1478) himaye ve yardım gördü. Gerek Cunayd'ın gerekse oğlu ve halefi Haydar'ın, Akkoyunlu aşiretinden prenseslerle evlenmiş olması, herhalde onların Türkmenler arasında saygınlıklarını daha da artırmıştı. Akkoyunlu hanedanıyla kurdukları bu geçici ve yararlı bağlaşma, Cunayd ile Haydar'ın müritlerini çeşitli askeri eylemlere sokmalarını hızlandırdı. Tarikat artık savaşçı bir nitelik almıştı. Tarikat önderleri de artık toprak ve manevi üstünlük kazanmayı amaçlıyorlardı. Haydar'ın (1456-1488) önderliği zamanında Safavi tarikatının müritleri, başlarına on iki dilimli kırmızı serpuş giydiler; bu on iki dilim, on iki imamı simgelemekteydi. Bundan dolayı onlara "Kızılbaş" denildi. Müritler sakallarını kesiyor, uzun bıyık bırakıyor ve saçlarına kendilerine özgü bir biçim veriyorlardı. Günümüzdeki Alevilerde de bu gelenek hâlâ sürmektedir. Önce Haydar'ın, daha sonra da onun büyük oğlu ve halefi Ali'nin savaş meydanında ölmesi üzerine, Kızılbaş Türkmenler Ali'nin kardeşi İsmail'i Hazar Denizi kıyısında Gilan ilinde sakladılar. Akkoyunlu devletinin taht kavgaları yüzünden çökmeye yüz tutması ve Osmanlı Sultanı II. Bayazıt'ın Anadolu'da hiçbir eylemde bulunmaması, İsmail'e çok genç yaşta sığındığı yeri terk edip ilkin Erdebil'de, ardından 1500 yılında Anadolu'da etrafına binlerce savaşçı mürit toplamasına olanak verdi. Bu savaşçılarla İsmail doğuya yürüdü, Kafkasya bölgesinde birbiri ardından zaferler kazandı; sonra da son Akkoyunlu hükümdarını yenilgiye uğrattı; İran'ın o zamanlar en büyük kenti olan Tebriz'i işgal edip burayı başkenti yaptı. 1501 yılında da "Şahanşah (krallar kralı) unvanıyla taç giydi. Bu dönemde İsmail, Şiiliğin karakteristik uygulamalarını başlattı. Hazreti Ali'nin hakkını gasbettikleri için ilk üç Sünni halifeyi lanetletti; bir yandan da İran Sünnilerini mezheplerinden zorla döndürmeye koyuldu. Böylece Safaviler, bir zamanların ilkin barışçıl, ardından savaşçı sofi tarikatının önderleriyken, kudretli bir hanedanın kurucuları oldular.

Daha sonraki yıllarda, 1501-1524 arasında İsmail, İran topraklarını fethetmesini sürdürdü. Birçok yerel hükümdarı yenilgiye uğrat-

tıktan sonra, 1509'da İran'ın tüm batı kesimini eline geçirmiş bulunuyordu. Özbek önderi Muhammet Şaybani Han, 1507'de Timur İmparatorluğunun bir kısmını başkent Herat'la birlikte fethedince, İsmail için doğuda önemli bir hasım oldu. Nitekim Muhammet Şaybani Han fetihlerini sürdürmek istedi; fakat 1510'da Merv'de İsmail'in karşısında kesin bir yenilgiye uğradı. Safaviler, Belh bölgesi dışında bütün Horasan'ı aldılar. Bununla birlikte Kızılbaşların İç Asya'ya doğru ilerleyişlerini Özbekler durdurmayı başardılar.

Bu arada Osmanlılar, yeni ve savaşçı padişahları Sultan I. Selim zamanında (1512-1520), Anadolu'nun Türkmen aşiretleri arasında Safavilerin dinsel-siyasal girişimleriyle kazandıkları büyük yandaş kitlesinin tehlikesini fark etmişlerdi. Selim, ülkede kendisini arkadan vurmaya hazır Şiilerin topluca öldürülmesini emretti. Bu toplu kırım sırasında binlerce insan kılıçtan geçirildi. Arkasından Osmanlı ordusu Azerbaycan'a yürüdü ve 1514'te Çaldıran Savaşında, özellikle topçu birliklerinin sayesinde İsmail'in ordusunu kesin yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiden sonra İsmail'in yüzü herhalde bir daha gülmemiştir. Ne var ki Selim de, yeniçerileri ve komutanları arasında hoşnutsuzluk başgösterdiği için, kazandığı zaferden yararlanamadı ve Azerbaycan ile Irak'ı yine Safavilerin egemenliğine bırakıp çekildi. 1517'de İsmail'in kuvvetlerinin Doğu Gürcistan'ı işgal etmesi bir yana bırakılırsa, Çaldıran Savaşı İsmail'in o güne kadar başarıyla sürdürdüğü yayılma siyasetine son vermiştir. İsmail siyaset sahnesinden hemen hemen büsbütün çekilmiş, ordularının başına bir daha geçmemiştir. Safavilerin Türkmenler arasında kazandığı saygınlık da kaybolmaya başlamıştır.

Hatai mahlasıyla şiirler yazan ve Azerbaycan nazmının kurucusu sayılan Şah İsmail, Azeri Türkçesiyle bir eser bırakmıştır. Zamanın Safavilerinin dinsel görüşlerini anlamak bakımından bu eserin büyük önemi vardır. Onun şiirlerinden ve Avrupalı gezginlerin yazılarından İsmail'in müritlerin indinde Tanrısal bir saygınlık kazandığını, Ali'nin ve imamların onda bedenleştiğine inanıldığını, Çaldıran Savaşından sonra dahi Safavi hükümdarların Tanrısallığı ve yanılmazlığı öğretisinin, herhangi bir şüphe veya huzursuzluk nedeniyle sarsılmadığını öğreniyoruz. İsmail'in şiirleri ve diğer kaynaklar geleneksel On İkici Şia inanışıyla Safavi Kızılbaşların inancı arasında bir dizi farklar bulunduğunu gösteriyor. Özellikle Ali'ye Tanrı olarak tapma, Tanrının bedenleşmesi ve diğer inançlar, o zamanın Türk, Fars ve Suriye dinsel inançlarına girmiş, yaygınlık kazanmıştı. İlk Anadolu ayaklanmalarında görülen eşitlikçi öğe, Kızılbaşlarda da vardı; bu öğe "ne senin ne benim" ilkesiyle dile getiriliyordu. İsmail, bu eşitlikçi ilkeyi savaş ganimetlerini Kızılbaş yandaşları arasında paylaştırmada kısmen kul-

lanmıştır. Böyle olmakla birlikte genellikle -eşitlikçi ve sapkın hareketlerle iktidara geçmiş hanedanların diğer bütün kurucuları gibi- İsmail de giderek tutuculaşmış ve egemenliğini iyice sağlamlaştırdıktan sonra dinsel Ortodoks bağnazlığa gittikçe daha çok yaklaşmıştır. Fars bürokrasisinin yönetim gücünü, kendi yönetim mekanizmasında kullanmaya çok erken başladı. Toprak dağıtımı sisteminde -yandaşlarını ödüllendirmek ve hasımlarını cezalandırmak dışında- hiçbir önemli değişiklik yapmadı. Çağdaşı bir vakanüvisin bildirdiğine göre, İran'ın Şah İsmail'in egemenliğinde bulunan kısmında, onun hükümdarlığı başladığı sırada, On İkici Şia'nın dogmalarına ilişkin sadece tek bir kitap vardı. Şii kitaplar ve hocalar alanında görülen boşluğu doldurmak için İsmail, Arapça konuşan ülkelerden Şii bilginler getirtmeye başladı. Bu bilginlerin öğretileri Kızılbaş halkın inançlarından hayli farklılık gösteriyordu. Yıllar geçtikçe Safavi devletinin giderek daha da belirgin biçimde değişmez dogmalara saplanması, sürekli yoğunlaşan tutuculuğunun ve Türkmen aşiretleri arasındaki asıl yandaş kitlesine yabancılaşmasının nedeni olarak gösterilebilir. Bu gelişim için belirleyici olan "sofi" teriminde meydana gelen anlam değişikliğidir. Kökende bu sözcük, Safavilerin sadık müritlerini ve savaşçılarını nitelendiren saygın bir sözdü. Geç Safavi döneminde ise kovuşturmaya uğratılan sapkınları (rafızileri) nitelendirmek için kullanılır oldu. Safaviler, bunların 15. yüzyıldaki sapkın inançlarından -kendi iktidarları için yararlı gördükleri için- sadece "Tanrısal esin" (ilham-ı rabbani) öğretisini muhafaza ettiler.

Dinsel öğretiler bakımından 15. yüzyıl ile Safavi egemenliğinin daha sonraki dönemleri arasındaki farklılaşmaya rağmen -hep yapılageldiği gibi- bu farklar önemsenmeyerek her iki doktrin On İkici Şia'ya aitmiş gibi nitelendirilmek suretiyle bütünüyle yanlış sonuçlara varılmamalıdır. Safavi egemenliğinin İran'da dinsel ve kültürel alanda gerçekleştirmeyi başardığı olgu, hemen bütün İranlıları -dinlerini gerçek İslamiyet sayan ve komşuları Sünnileri sapkınlar (rafiziler) olarak gören- On İkici Şia mezhebine sokmalarıdır. Bu din değiştirme sürecine, 13. yüzyıldan beri İran Sünniliğini etkilemekte bulunan Ali kültünün ve On İkici Şia'nın öğeleri ile İsmail'in Sünniliğe karşı aldığı etkili önlemler hız kazandırmıştır. Zamanın akışı içinde Şia, imamların, Şiiliğin azizlerinin kabirlerine düzenlediği topluca Hac seferleri ve Ali ile oğlu şehit Hüseyin'e tapınmayı andırır nitelikte duygusal bir bağlılığı kökleştirmesiyle İran toplumu içinde bütünleştirici en önemli öğelerden biri oldu. Böylece de dil ve toprak bakımından büyük ayrılıklar bulunmasına rağmen kültürel kişiliğini kazandı. Şia'nın dinsel temalarını konu edinen ve son zamanlara kadar sürüp gelen bayramlar ve halk edebiyatı da Safavi egemenliği döneminde gelişmeye başlamıştır.

İsmail her ne kadar fetihlerinde ve İran'ı dinsel bakımdan birleştirmede başarılı olmuşsa da, güvenilir bir ordu ve sağlam bir yönetim çarkı kurmayı başaramamıştır. Türkmen yandaşları, onun yönetimde önemli yerleri savaşta yendikleri Farslarla doldurmasını hiç hoş karşılamadılar ve –büyük olasılıkla Çaldıran yenilgisinden sonra da– kendisinin yanılmazlığından şüphe etmeye başladılar. İsmail, Önasya'da ikide bir olaylara neden olan bir sorunu, özerkliğe dayalı kendi sosyal yapılarını korumak isteyen göçebe aşiretleri, bir merkezi devletin otoritesine bağlamak sorununu da çözümleyememiştir. İsmail'in oğlu I. Tahmasp (1524-1576) on yaşındayken tahta çıktığında, Kızılbaş önderler arasında giderek büyüyen bir hoşnutsuzlukla karşılaştı ve uzun süren hükümdarlığı sırasında sürekli patlak veren ayaklanmalarla uğraşmak, üstelik önemli toprak kayıplarını da sineye çekmek zorunda kaldı. Selçuklular zamanından beri ortaya çıkan birçok göçebe fatih gibi, İsmail ve Tahmasp da kendilerini askeri bakımdan desteklemiş aşiret başkanlarını timar vererek ödüllendirmişlerdi. Gerçi kuramsal olarak timarlar, askeri hizmet süresiyle kısıtlıydı; ama uygulamada babadan evlada geçer oldu ve merkezi hükümetin denetimi gittikçe daha çok etkisizleşti. Safaviler, tek tek aşiretlerin savaş gücünden destek aramak zorunda kaldıkları ve bu gücün karşısında askeri bakımdan bir denge sağlayacak kendi ordularını kuramadıkları sürece devletleri de, tıpkı daha önceki devletler gibi, hep Türkmen aşiretleri federasyonu yapısında kalmak ve aşiret başkanlarının egemenliğinde özerk bölgelere bölünmek tehdidi altındaydı. İran konusunda büyük bir bilgin olan Vladimir Minorsky, İsmail ve Tahmasp dönemini, yapısı bakımından istikrarsız Akkoyunlu ve Karakoyunlu federasyonlarından hemen hiç farkı olmayan üçüncü bir Türkmen federasyonu sayar ve asıl İran birliğinin ancak Tahmasp'ın torunu, büyük unvanıyla ünlü Şah Abbas'ın dinamik ve merkeziyetçi hükümranlığı zamanında gerçekleştiği tezini ileri sürer.

Bununla birlikte daha İsmail ve Tahmasp zamanında egemen gruplar belirlenmişti. Bunlar, önemleri ve duruma göre müttefikleri zamanın akışı içinde bir parça değişmekle birlikte, Safavi iktidarının daha sonraki dönemlerinde de etkilerini sürdürdüler. İlk Safavi hükümdarlar döneminde Kızılbaş aşiretlerin önderleri üstün bir yere sahiptiler; ancak daha o zamandan merkezi hükümet yüksek memuriyetleri Farsça konuşan eski bürokratlara vermeye başlamıştı. Bunlar deneyimleri ve yaşama tarzlarıyla merkeziyetçi bir sarayın yardımcıları ve güvenilir müttefikleri oldular. İlk Safavi hükümdarlar, din bilginlerine *(ulema)*, peygamberin soyundan gelenlere *(Sayyid)* parasal yardımlar yaptılar; aylıklar bağladılar; yabancı ülkelerden davet edilen Şii bilginler özellikle himaye edildiler. Bu din bilginleri, hükümdarın

lütuf ve ihsanına muhtaç olduklarından, başlangıçta Safavi rejiminin sadık destekçisiydiler. Ancak son Safavi hükümdarlar zamanında *ulema*, parasal güçleri ve manevi etkilerinden kaynaklanan güvenceleri önemli ölçüde arttığından, giderek Safavi egemenliğinin meşruluğunu şüpheli görmeye başladı.

Safavi egemenliği, toprak mülkiyeti ilişkilerine hiçbir önemli değişiklik getirmemekle birlikte, devlet ve hükümdar arazilerini *(divan ve hassa)* genişletmiş, Kızılbaş önderlere tımar olarak büyük toprak parçaları vermişti. Yani hükümet, daha önceki hükümetler zamanında hemen hiçbir şarta bağlanmamış bulunan toprak tahsisi uygulaması yerine, devlet ve hükümdar arazilerinden "tiyul tımarı" verme usulünü getirdi. Tiyul tımarları, miras yoluyla evlada geçmiyordu; askeri hizmet süresiyle sınırlıydı. Ne var ki bu sistemin de başarıyla uygulanması daha çok duruma göre merkezi hükümetin gücüne bağlıydı. Arta kalan topraklar ya özel mülkiyet *(mülk)* sınıfına giriyor, ya da asla devredilmez ve satılamaz vakıfları *(vakf)* oluşturuyordu. O zamanlarda basit insanların durumuna ilişkin sahip bulunduğumuz çok az miktardaki bilgilerden göçebelerin, özellikle de imtiyazları olan Kızılbaşların, köylülerden çok daha iyi yaşadığı sonucunu çıkarıyoruz. Köylüler vergi yükünün ağırlığını çekiyor ve aşırı ölçüde vergilendirmelere karşı da kendilerini savunma olanağından yoksun bulunuyorlardı.

I. Tahmasp, herhalde aşiret beyleri arasındaki düşmanlarından kurtulma umuduyla olacak, başkentini Tebriz'den bugünkü Teheran yolu üzerindeki Kazvin'e nakletti. Ne var ki iç kavgaların kaosu andıran kargaşası yine de sürüp gitti; hatta 1568'den sonra Tebriz ve Kazvin'de ayaklanmalar oldu. Bu isyanlara hoşnut olmayan köylüler ile kentli zenaatkârlar katılmışlarsa da, öncülüğünü yapan kitle hükümete cephe almış bulunan Kızılbaşlardı. Sonunda Tahmasp'ın 1576 yılında ölümü, bir kargaşalıklar ve taht kavgaları dönemini başlattı. Bu dönem ancak Tahmasp'ın torunlarından Şah I. Abbas'ın (1587-1629) zaferiyle son bulabildi.

"Büyük" lakabıyla anılan Şah Abbas, yeni İran'ın en önemli hükümdarı sayılır, hem fetihleriyle hem de iç politikasıyla. Akıllıca yürütülmüş savaşlar ve görüşmelerden oluşan bir siyaset izleyerek, Arapça konuşulan Irak'ta, kendinden öncekilerin Osmanlılara verdiği toprakları geri aldı. Doğuda bugünkü Batı Afganistan'ı yeniden denetimi altına almayı başardı. Herhalde bunlardan çok daha önemlisi, İran'ı gerçekten özerkleşmiş Türkmenlerin ve diğer askeri önderlerin elinden geri almasıdır ki hemen hemen yabancı bir ülkenin fethine eşit bir çabayı gerektirmiştir. Bu fetihleri başarabilmek ve kendinden önceki hükümdarları güçsüzleştirmiş olan Kızılbaş aşiretlerin tehli-

keli bağlılığına son verebilmek için Şah Abbas –büyük ölçüde Osmanlıların yeniçerisini model alarak– eğitimli bir ordu kurdu. Bu orduda topçu, piyade ve süvari birlikleri bulunuyordu. Ordunun insan gücü, Müslüman edilmiş Hıristiyan Gürcü ve Ermeni kölelerden sağlanmıştı. Şah Abbas ayrıca Türkmen aşiretlerinden birkaçını zor kullanarak İran'da çeşitli yerlere gönderdi. Böylece bunların kuzeydeki kardeşleriyle bağlantılarını keserek topluca harekete geçmeleri olanağını kaldırdı. Askeri konularda gerçekten bilgi sahibi iki İngiliz serüvencisi, Sir Robert ile Sir Anthony Sherley'i sarayında konuk etti; onların topçuluk tekniğine ilişkin uzmanlıklarından yararlandı. Her ne kadar Sherley'in topçuluğu İran'a ilk kez getiren kimse olduğu yolunda bir söylenti varsa da, İran'da bu alanda çok daha önceden oluşmuş önemli birikim göz önüne alınırsa, bunun gerçekliği kabul edilemez.

Abbas'ın ekonomik ve kültürel alanlarda bıraktığı şeyler, askeri alandaki başarılarından çok daha değerlidir. Safavilerin başkentini Isfahan'a nakletti. Burası ülkenin daha merkezi yerinde ve halkı Farsça konuşan bir ilin kalbinde bulunuyordu. Zenaatkârları ve mimarları etrafına topladı. Isfahan'ı gerçek bir kent haline getiren görkemli yapıları bu adamlar yarattılar. Kısa süre önce girişilen restorasyon çalışmaları sayesinde, bugün burası dünyanın en güzel mimari eserlerinin bir kısmını barındıran kent olarak dikkatleri üzerine çekebilmektedir. Çok geniş ve heybetli "Büyük Meydan" bir ucunda eşsiz Şah Camii, bir yanda İslam mimari sanatının pırlantası, tümüyle kendine özgü Şeyh Lütfullah Camii ile çevrilidir. Her biri tek renk mineli, parlak çinilerden çok karmaşık mozaikler yapma tekniği, Safavi devletinin yapılarında ve diğer yapılarda doruk noktasına ulaşmıştır. Isfahan'ın Şah Abbas zamanında yapılmış ve bugün hâlâ hayranlık uyandıran öteki mimari anıtları Çihil Sütun Saray (Kırk Sütunlu Saray), Zindarud Irmağı üzerindeki büyük taş köprü ve parke döşeli Cahar Bağ (Kırk Bağ) Caddesidir.

Abbas'ın Hıristiyanlara karşı gösterdiği hoşgörü, Avrupa'yla ticareti ve diğer ilişkileri geliştirmek istemesi, başkentinde Avrupalı tacirlerin, Katolik misyonerlerin toplanmasına yol açtı. Bunların Müslümanlar arasında Hıristiyanlığı yaymayı yasaklayan İslam yasasına karşı çıkmalarına izin verilmemekle birlikte, ülkede yerleşmeleri teşvik edildi. Sanatçılar, bilginler ve özellikle de Şii ilahiyatçılar, Abbas'ın lütuf ve ihsanlarının tanıkları oldular. Bununla birlikte Abbas da, kendinden önceki ve çağdaşı birçok hükümdar gibi, egemenliğine yönelik herhangi bir tehdit ortaya çıkar çıkmaz pek zalim davranmıştır. Şah I. Tahmasp rejiminin karakteristiği sayılan aile içinde iç savaşı andırır taht kavgalarını önlemek için, kardeşlerini kör ettirmiş ve

halk tarafından çok sevilmesini tehlikeli gördüğünden büyük oğlu Safi Mirza'yı öldürtmüştür.

Üretim güçlerini artırmak ve İran'ın ticaretini büyültmek yolundaki çabalarında Abbas başarılı oldu. Ne var ki bu başarının faturasını yağmaladığı sınır illeri ödemiştir. Bu çeşit önlemlerinden en önemlisi –bugün Sovyet sınırının biraz kuzeyinde bulunan– Ermeni kenti Gulfa'nın tüm halkını Isfahan'a göç ettirmesidir. Bununla Gulfa Ermenilerinin denetiminde olan ülkeler arası ipek ticaretinin merkezini başkentine nakletmeyi amaçlıyordu. Şah Abbas, Ermeniler için Isfahan'da ırmağın karşı yakasında bir "Yeni Gulfa" kurdurdu; halka önemli ölçüde özerklik ve din özgürlüğü tanıdı; onlardan düşük vergi aldı; ancak Müslümanların da bu yeni kentte oturmalarını yasakladı. Özellikle ipek dışsatımını artırmayı istiyordu. Bu amaçla ülkedeki tüm ipeği hükümete satın aldırttı; ticaret bağlantıları kurmak için de Venedik'e ve diğer Avrupa kentlerine birçok heyetler gönderdi. Fethetmiş olduğu Kuzeybatı Kafkasya bölgesini, Orta İran'ın çıkarına sömürtmeye koyuldu. Çünkü burası zengin bir ticaret ve tarım bölgesiydi; o yüzden de Osmanlıların ve diğer düşmanların iştahını çeken bir yerdi. Fethettiği bu bölgede yaşayan binlerce Ermeni, Gürcü ve Azeriyi, İç İran'a göçe zorladı. Bu göç sırasında pek çok insan yollarda hayatını kaybetti. Bu eyleme girişirken asıl amacı, ordunun insan eksiğini tamamlamaktı; ancak bunda ekonomik ve stratejik etmenlerin de rolü olduğu kesin.

Merkezi hükümetin vergi aldığı geniş bir karayolu ağı kurmak ve bu yollarda kervansaraylar yaptırmakla, ticaretin gelişmesi için çekici bir ortam yarattı; bu da hükümetin zenginliğini artırdı. Ticarete böyle önem vermesinde birinci derecede amaçlanan, hükümetin servetini ve gücünü yükseltmekti. İmalat alanında verimli yatırımlar ve özel girişimler ya engellendi ya da yasaklandı. Abbas zamanında üretime yönelik bütün yatırımlar ve bütün imalat kuruluşları hükümdarlığın tekelindeydi. Ne var ki şahlığa ait ünlü işletmeler, sadece saray tüketimine yönelik lüks eşya üretimi yapmaktaydı. Bunun sonucu olarak da bir süre sonra sarayın zenginliği azalmaya başlayınca, üretimleri de düştü. Başka yatırım olmadığından zengin tacirler, paralarını ya istif ettiler ya da toprağa yatırdılar. Öte yandan Abbas'tan sonraki dönemde hükümetin üretime yönelik yatırımları giderek azaldı.

Her zaman için ordu önderlerinin mülkiyetine geçme tehlikesiyle yüzyüze bulunan timar sisteminde Abbas, hiçbir esaslı reform yapabilmiş değildir. Bu yolla her ne kadar merkezi hükümetin Kızılbaş aşiret beylerine bağımlılığını azalttıysa, Kafkasya'dan getirtip Müslüman yaptığı kimseleri orduda görevlendirip bu yeni ordu önderlerine şahlık arazisinden tiyul denilen timarlar verdi. Bu tiyullar erkek va-

risların askerlik hizmeti yapmaları koşuluyla miras yoluyla babadan evlada geçiyordu. Çok geçmeden bu düzenleme, toprakların gerçekte başkalarının mülkiyetine geçmesi ve Abbas'ın ölümünden sonra da merkezi hükümetin kontrol olanaklarının ordu karşısında yeniden azalmasıyla sonuçlandı. Öte yandan Abbas'ın hükümdarlığı zamanında da gerek şah gerekse diğer büyük mülk sahipleri, bir kısım toprakları vakıf arazisine dönüştürmeye başladılar. Bu da kısa sürede önde gelen din adamlarının (ulema ve sayyidlerin) servetlerinin büyümesi sonucunu verdi. Bunlar vakıf topraklarının aylıklı yöneticileri oldular. Yüksek ücret aldıklarından çok geçmeden kendilerine dev çiftlikler almaya başladılar. Abbas ile halefleri, dinsel vergileri yükselttikleri ve tutucu Şii ulemayı, halk üzerinde manevi vasilik kurmaları doğrultusunda destekledikleri için, önde gelen din adamlarının etkisi de, serveti de Safaviler döneminde arttı. Hele Abbas, bunların bazı ileri gelenlerine vergiden muaf araziler bağışlayınca, güçleri biraz daha büyüdü. Abbas'ın hükümdarlığı zamanında ulema, eğitim kurumlarında ve yönetim çarkında kilit noktalarda bulunduğundan merkezi hükümetin her bakımdan destekçisiydiler. Abbas için ulema, merkezi yönetim ile ordunun yanında rejimin en önemli direklerinden birini oluşturmaktaydı. Böylece Şah Abbas, ordunun yeni önderleri gibi ulemaya da bağımsız gelir ve güç kaynakları açmakla, kendinden sonraki hükümdarlara bazı sıkıntılar verecek başına buyruk iktidar merkezleri yaratmış oldu.

Devlet gelirlerinin ana kaynağını toprak vergisi oluşturuyordu. Bu vergi bölgelere göre farklı nitelikteydi. Bunun yanı sıra ticaretten alınan bir yığın vergi ile kent halkından alınan gelir vergisi vardı. Toprak vergisinin asıl yükü köylünün omuzlarındaydı. Köylünün büyük kesimi kiracı durumundaydı ve kese neklerini ürünle öderlerdi. Paraya vergi ödeyebilenler ya da bir parça toprağa sahip olanlar küçük bir azınlıktı. Her ne kadar kaynaklar kırsal kesim hakkında pek az bilgi veriyorsa da, yine de bölgelerin çoğunda ürünü, geleneksel bölünüşünün toprak, su, tohumluk tahıl, insan ve hayvan iş gücü diye beş üretim öğesine göre yapılmasının yaygın olduğu biliniyor. Bu öğelere göre ürünün paylaşılması bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. 17. yüzyıl sonlarında Fransız gezgini, dikkatli bir gözlemci olan Chardin, köylülerin genellikle ürünün üçte ikisini kendilerine alıkoyduklarını, hükümet ve hükümet memurları tarafından hayli sömürülmelerine rağmen yine de durumlarının Batı Avrupa köylülerinden çok daha iyi olduğunu bildirmektedir. Bu da İran köylüsünün durumunun, daha sonraki çağlarda kötüleştiği gerçeğini gösteren birçok kanıttan biridir. Yine Chardin'in saptadığına göre, vergi mültezimlerinin kısa sürede kazanç elde etmeyi amaçlayarak köylülerden olabildiğince çok bir şey-

ler koparmaya uğraşmaları, tarımsal verimin uzun sürede geliştirilmesi konusuyla hiç ilgilenmemeleri, özellikle bu çabaların, Safavi devletinin son dönemlerinde hükümdara ait arazileri işleyen çiftçilerden vergi alınmasında yaygın bir yöntem haline gelmesi, kırsal kesim halkının durumunu giderek kötüleştirmiştir. Vergi payı bakımından büyük önemi bulunan hükümdara ait arazilerin, bu tarzda aşırı derecede sömürülmesi, Safavi hanedanının çöküş nedenlerinden biri olmuştur.

Ticaret ve imalatın Abbas tarafından korunması, kent esnaf ve zenaatkârları sayısını büyük ölçüde artırmıştı. Bir zümre olarak etkileri, batıdaki meslektaşlarına oranla pek azdı ve loncalarının da ancak çok sınırlı bir özerkliği vardı. 20. yüzyıla kadar sürüp gelmiş bulunan din adamları ile tüccarlar arasındaki bağlaşıklığın kökeni Safaviler çağına dek uzanır. Bu iki zümre arasında evliliklere çok sık rastlanıyordu ve bir oranda dokunulmazlıkları olan ulema, kentli esnaf ve tüccarın isteklerini, çoğu kez kendi isteği haline getiriyordu. Yalnızca Türkmen aşiretleri arasında değil, kentli esnaf ve zenaatkârlar arasında da etkinliği olan sofi tarikatlar, Şah Abbas ve halefleri zamanında, giderek artan ölçüde kovuşturmalara ve baskılara uğradılar. Halkın sosyal ve dinsel ihtiyaçlarını karşılamak görevini zamanla tutucu ulema üstlendi.

Safaviler çağının kültür tarihinde, bir öğe olarak kadının durumu hiç araştırılmamıştır. Fakat ilginç olan nokta, 15. yüzyıl Avrupalı gezginlerin verdikleri bilgilerde, İranlı kadınların yüzlerini örtmediklerini ve hatta giysilerinin bazen Avrupalıları afallattığını belirtmeleridir. Bazı seyahatnamelerin resimleri de yüzlerini örtmeyen kadınları göstermektedir. Bütün bunlar örtünmenin, İslamiyetin ilk dönemlerinden itibaren Müslüman kentlerde, kesinlikle uygulanan bir töre olduğu yolundaki yaygın görüşün doğruluğuna gölge düşürmektedir. Kentli kadınların bir kısmının örtünmemesi töresinin, göçebeliklerinden dolayı kadınlarını örtündürmeyen Türkmenler tarafından mı getirildiği, ya da kökeninin daha önceki kültürlerden mi kaynaklandığı ancak ilerde yapılacak araştırmaların çözümleyebileceği bir sorun halinde kalmaktadır. Safaviler döneminde ve daha sonraları kadınlarda örtünmenin gittikçe artmasının, tutucu ulemanın büyüyen gücünün etkisinden ileri geldiği söylenebilir. Ne var ki örtünmenin en sıkı olduğu 19. yüzyılda dahi kadınlar, çoğu zaman yüzlerinin sadece alt tarafını "çadur" denilen bir peçeyle kapatmaktaydılar. Buna karşılık kırsal kesimde kadınlar, ülkenin her yanında yüzlerini örtmüyorlardı. İran toplumunda kadının eş, ana ve ev işlerinde işgücü olarak işlevini aşan alanlardaki rolü hakkında pek az şey söylenebiliyor. Tarihçilerin bu konuda susması da, kadının toplum hayatında hiçbir etkisi bu-

lunmadığı olgusundan daha çok, tarihçilerin kadın hakkındaki bilgisizliklerinin bir belirtisi olarak değerlendirilmelidir.

Şah Abbas'ın merkeziyetçiliğe göre yönlendirdiği reformlara, bahtsız Safi Mirza'nın oğlu Şah I. Safi (1629-1642) zamanında da ödün verilmeksizin devam edildi. Ondan sonra tahta çıkanlar, hükümdarlık mesleği konusunda yetersiz nitelikte eğitim gördüklerinden, bunların zamanında reformlar yavaş yavaş yozlaştı. Abbas'ın başlatmış olduğu töre, hükümdar için bir tehlike olmalarının engellenmesi amacıyla prenslerin harem duvarları içinde büyütülmeleri töresi, gerçi dolaylı yoldan hedefine ulaşmışsa da, öte yandan tahta çıkacak olanların haremin dışındaki dünya hakkında pek az şey öğrenmeleri, genellikle dışarıyla temaslarını sağlayan hadımağalarının ve saraylıların etkisi altında bulunmaları nedeniyle yöneticilik konusunda birikimden yoksun kalmaları sonucunu da vermiştir. Ne var ki hükümdarlar çok daha yetenekli olsalardı dahi, yine de İran'ı bir merkezden yönetmeye uzun süre güçlerinin yetmeyeceği görüşü de ileri sürülebilir. XI. yüzyıldan itibaren İran halkının büyük bölümünü -belki de üçte birini- göçebeler oluşturuyordu. Bu aşiretler her türlü merkezi hükümeti ancak geçici ve şartlı olarak destekliyorlardı. Ama öte yandan askeri yeteneklerinden dolayı, topraklarında dolaştıkları yerleşik halk üzerinde büyük otoriteleri vardı. Merkezi hükümetin aldığı vergi, hiçbir zaman ordunun ve yönetimin önemli mevkilerinde bulunanların aylıklarını ödemek için gerekli miktara ulaşamıyordu. Her ne kadar Abbas zamanında "yeni" rütbesiz askerler devletten aylık alıyorlarsa da, komutanları daha önceleri ordunun, bürokrasinin ve dinsel kurumların ileri gelenlerine verilmiş bulunan tımar haklarının aynına sahip bulunuyor ve bu tımarlar zamanla hep özel mülklere dönüşüyordu. İran'ın coğrafi özellikleri -arazinin dağlık oluşu, tarımsal bakımdan yararlanılan çeşitli bölgeler arasında büyük uzaklıkların bulunuşu, ırmaklarında gemi ulaşımı yapılamayışı- bir merkezi hükümetin sürekli ayakta durmasını güçleştiriyordu.

Abbas'ın ölümünden sonraki yüzyılda Safaviler devletinin çöküşü, yörede kurulmuş geleneksel yapıdaki öteki devletlerin çöküşüne benzer: Yerel tımar beyleri, kazandıkları bağımsızlık oranında merkezin vergi isteklerini yerine getirmekten kaçınmışlar, köylülerini de cezalandırılma korkusu olmaksızın diledikleri gibi sömürmek olanağını elde etmişlerdir. Vergi alınabilen bölgelerin bu şekilde yitirilmesi, merkezi hükümeti henüz elinde bulunan topraklarda vergi oranını buna göre yükseltmeye itmiş, bunun sonucu da kırsal kesim halkının yoksullaşması, sonunda da tarımsal üretimin gerilemesi olmuştur. Göçebe aşiretler kontrolden çıkınca, cezalandırılmaktan korkmaksızın kasaba ve köylerde talan yapmak olanağını bulmuşlardır. Her ne kadar

ipek, halı ve seramik eşya gibi malların Avrupa'ya dışsatımı bütün 17 yüzyıl boyunca önemli bir rol oynamışsa da, daha sonraki hükümdarların hiçbiri Abbas'ın dışsatımı teşvik politikasını devam ettirememiştir.

Büyük Abbas'ın haleflerinden ikisi, I. Safi ile II. Safi (1666-1694) öncelikle gaddarlık ve beceriksizlikleriyle göze çarparlar. Bu durumları da herhalde –yukarda değinildiği üzere– öncelikle dış dünyadan soyutlanmış bir eğitim görmelerinden kaynaklanmaktaydı. Yalnızca II. Abbas (1642-1666) enerjik ve ehliyetli bir hükümdar olmuştur. Ne var ki onun merkezi otoriteyi yeniden kurmakla elde ettiği başarılar, ölümüyle birlikte yok olmuştur. Öte yandan bu hükümdar zamanında hiçbir önemli dış saldırı olmadığından, İran, toprak bütünlüğü bakımından kayba uğramamıştır. Yabancı gezginler, şahın saygınlığının olsun, saray hayatının ve başkentin görkeminin olsun değişmeden sürüp gittiğini doğrulamakta, ancak şahın iktidarının ve hükümdar olarak ülke üzerindeki denetiminin 17. yüzyıl sonlarında azaldığını belirtmektedirler. Bu dönemde Şii ulemanın iktidarı ve yetkileri büyük ölçüde artmıştır. Başlangıçta ulemanın iktidarı ve serveti, Safavi şahların lütfuna bağlı olmuştu; fakat zamanla kendileri doğrudan servet ve yetki kazanıp da şahlarınki azalınca, çoğunlukla açıkça On İkici Şia'nın öğretisini ileri sürerek hükümdara cephe aldılar. Bu öğretiye göre hiçbir dünyasal emirin hükümdarlığı meşru değildi. Meşru hükümdarlık yalnızca on ikinci imamın isteğini yorumlayacak şekilde, çok iyi yetiştirilmiş bir kimsenin hakkıdır. On İkici Şia inancına göre, bu sonuncu imam ölmemiş, sadece saklanmıştır; yüzlerce yıl önce dünyadan çekilmiştir ve günün birinde Mehdi ya da Messias olarak dünyaya dönecektir. Ulemanın sahip bulunduğu dokunulmazlık, onları –başka koşullarda böyle etkileme gücü kazanan ve egemenlikleri için rahatsız edici olabilecek kimseleri mahvetmekten çekinmeyen– daha sonraki Safavi hükümdarların güçlü düşmanları yapmıştır. Belki de tarihsel sürecin cilvelerinden biridir bu; zira özellikle zenginliklerini, mevkilerini, hatta önceleri İran'da var oluşlarını Safavi hükümdarlara borçlu olan bu Şii ulema, Safavi devletinin daha sonraki dönemlerinde şahlıkla açıkça mücadele edebilmek için yeterince özerkliğe ve etkiye sahip tek zümre olmuş ve zaman zaman şahları politikalarında değişiklik yapmaya zorlayabilmiştir.

Gerçek anlamda son Safavi Şahı I. Hüseyin (1694-1722) yumuşaklığı ve aşırı sofuluğuyla kendisinden öncekilerle tam bir tezat oluşturur. Tutucu Şii önderlerin alabildiğine etkisi altındaydı ve onları gayrımüslimlere, bir tarikata bağlı olanlara, başka mezhepten olanlara ve inançlarının doğruluğundan kuşkulanılanlara baskılar uygulamaya teşvik etti. Yumuşaklığı ve askeri konulara pek az ilgi duyması, ülkesi için felaketli sonuçlar verdi.

Kültürel alanda da Safaviler çağı, çözümlenmeyi bekleyen bazı muammaları içerir. Plastik sanatlarda, felsefede ve ilahiyatta olağanüstü yükseklikte bir hareketlilik gösterdiği halde, Farsların en önde gelen sanatı şiir en verimsiz dönemini yaşar. Gerçi bugün Safaviler çağı şiirini, üslupça kusursuzluk açısından biraz daha olumlu nitelikte değerlendirmek eğilimi varsa da, bu şiir kuşkusuz Safaviler öncesi zamanın Firdevsi, Nizami, Celal-ud-din Rumi, Sadi ve Hafız gibi büyük şairlerin eserleriyle aynı sıraya konulamaz. Safaviler çağının şairleri, hiçbir zaman daha önceki dönemlerin ikinci sınıf şairlerinin düzeyine bile erişebilmiş değildirler. Bu durumu, büyük Fars şiirinin tasavvuftan kaynaklanması, Safavilerin ise tasavvuf hareketine baskı uygulayarak ve katı bir Şii bağnazlığı ortamı yaratarak bu kaynağı zedelemeleriyle açıklamak isteyenler olmuştur. Dönemin en iyi denilecek şairlerinden birkaçı yabancı ülkelerde, özellikle de Hint-Moğol sarayında yaşamış, İran'dakinden çok daha büyük himayeyi bu sarayda görmüşlerdir. Hem İran'da hem Hindistan'da çalışmış olan 17. yüzyıl şairi Saip, "Hint üslubu" denilen sanatlı yazmanın en iyi temsilcisi sayılmaktadır.

On İkici Şia, tarihi boyunca ilk kez önemli bir devlet tarafından korunmuştu; onun için de ilahiyatı, Safaviler zamanında açılan Şii ilkokullar ve özellikle de Isfahan'da kurulan medreselerce desteklenerek tam anlamıyla gelişmiştir. Safaviler çağının en önemli iki Şii ilahiyatçısı Muhammed Taki al-Maclisi (1594-1658) ve onun oğlu Bekir al-Maclisi'dir. Bu ikincisi, sofu Şah Hüseyin'i büyük çapta etkilemiştir. Muhammed Taki, özellikle hazırladığı Şii hadisler derlemesiyle göze çarpar; oğlu ise ilahiyata ilişkin yazıları kadar Sünnilere, tasavvuf tarikatlarına ve felsefecilere yaptırdığı kovuşturmalarıyla ünlüdür.

Zaman zaman kovuşturmalara uğramasına rağmen kökleri Aristotales'e, Yeni Platonculuğa, klasik İslam ve Fars düşüncesine dayanan felsefe, Safaviler zamanında yine de parlak bir dönem yaşamıştır. Oysa İran'ın batısındaki İslam dünyasında felsefe, çok daha önceleri yoğun bir baskı altına girmiş bulunuyordu. Safaviler zamanının en önemli filozofları Mir Damad ve Mulla Sadra'dır. Bunların düşüncesi, Şia, tasavvuf ve akılcı bir Yeni Platonculuk karışımı olarak nitelendirilebilir. Yeni Platonculuğun sistematik yönteminde Kuran'ın ve Şii metinlerin gerçek ve içsel (batını) anlamı yorumlanmıştır. Kuran'ın ve diğer metinlerin içsel (batını) gerçekler içerdiği inancı, felsefeye hiçbir eğilimleri bulunmasa dahi, İran Şiileri arasında yaygındı. Bu da kısmen olsun yerleşik Şiiliğin, belirli Şii görüşleri dogma halinde pekiştirmek için, bu çeşit batını metin yorumlarını tercih etmesini açıklar. Safaviler çağının sapkın (rafızi) mezhepleri de, bu batınilikten yarar-

lanmış ve asıl görüşlerini bu yolla maskelemişlerdir. Örneğin erken Safavi inanç ile İslami olmayan inanç öğretilerinin birbirine bağlandığı *Ehl-i Hak* anlayışı bunlardan biridir. Bu dönemin Şii ilahiyatı, *müçtehid* denilen yorumcuların otoritesinin gittikçe daha çok güçlendirilmesine yol açtı. Bunlar Şii ulemanın herkesçe kabul edilen, fakat resmen belirtilmeyen önderleriydiler. Sünni din önderlerinin aksine, dinsel kuralların ve öğretilerin serbestçe yorumlarını *(içtihadlarını)* yapıyorlar, inananlar da bu içtihadları (yorumları) kabul ediyorlardı. Buna göre şah, Tanrısal adaletin gerçek başkanı olan "saklanmış imam"ın sadece kayboluşu süresince düzenin bekçisidir. Müçtehidler de "imam mektum" denilen saklanmış imamın organlarıdır. Müçtehidlerin hükümet tarafından atanmış dinsel önder olarak kazandığı güç, Şah Abbas zamanından itibaren sürekli artmış ve Safavi devletinin son döneminde bazı müçtehidler, meşru hükümdarlığın şahlara değil, müçtehidlere ait olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Güzel sanatlar Safavilerin himayesinde parlak bir çağ yaşamıştır. Safaviler dönemi içten ve dıştan ışıltılı çinilerin göz kamaştırdığı görkemli mimari anıtları, birbirine dolanan motifli halıları, aralarında yeni tarz tek renk tekniğinin de görüldüğü zarif minyatürleri, her biri ayrı bir sanat eseri olan tekstil ürünleri, çarpıcı seramikleri ve metal işlemeleri ile kendine özgü bir çağı simgeler. Günümüze kadar da bu ürünlerin çoğunun, özellikle halıların Avrupa'da büyük sürümü olmuştur.

Bir özetleme yaparsak Safaviler dönemi, özellikle de Büyük Abbas zamanı, kültürel bakımdan bir kalkınma çağı olmuştur. Bu çağda İran, Şia yoluyla yeni bir benliğe erişmiş; bir oranda belirgin bir merkezi yönetim ve kısmen de olsa ekonomik bir refah sağlamıştır. Bununla birlikte Abbas, sürekli bir merkezi yönetim ve refahın yoluna çıkan büyük engelleri gidermeyi başaramamış, haleflerinin yeteneksizliği devletin belki de kaçınılmaz olan yıkılmasını hızlandırmıştır. Devlete indirilen son darbe, 1722 yılında Afgan istilası oldu. Yine de Yeniçağ'da İran'ın bir birlik oluşturması ve uyanması, ancak Safaviler devletinin mirası temel yapılırsa anlaşılabilir.

2) 18. YÜZYIL

Safaviler döneminin sonlarında İran'ın ekonomik gelişmesi çok ciddi bir bunalıma sürüklendi; bunda Avrupa ticaretinin Önasya'dan geçen eski kervan yollarını terk etmesinin büyük ölçüde etkisi oldu. Bunalım özellikle ipek üretiminin ve ticaretin gerilemesi şeklinde kendini gösterdi. Yerel feodal beyler ile aşiret beylerinin güçlenmesi, mer-

kezi hükümeti parasal bir bunalıma da itti. Kırsal kesim halkından daha fazla vergi almak girişimleri ise, bu bunalımı gidermeye yetmedi. Son Safavi şahı Hüseyin, gerçi merkezi hükümeti vergileri yükseltmek ve Şii tutuculuğunu kaskatı biçimde uygulamak yoluyla güçlendirmek için umutsuz denemelere giriştiyse de, elde ettiği sonuç ön planda hoşnutsuzluk ve ayaklanmalar oldu. Bu şekilde güçsüzleşen hanedan, Afganlıların istilasına karşı koyamadı ve Afganlılar 1722'de başkent Isfahan'ı aldılar, kenti ve çevresini yakıp yıktılar.

Bununla birlikte Afganlıların egemenliği uzun sürmedi. Serüvenci bir komutan, evlenme yoluyla kudretli Afşar aşiretinin desteğini kazanmış bulunan Nadir Han (daha sonra Nadir Şah), İran ordusunun büyük kısmını istilacılara karşı birleştirmeyi başardı ve Safavi hanedanı adına harekete geçti. 1729'da Afganlıları Isfahan'dan kovdu ve Osmanlı saldırılarına da başarıyla karşı koydu. 1736'da görünüşte Safavileri desteklemek tutumundan vazgeçip kendisi şah olarak taç giydi. İktidarı öncelikle aşiret beylerine dayanıyordu. Savaşçı politikasını sürdürüp Afganistan'da geniş kapsamlı fetihler yaptı ve talan seferleriyle Hindistan'ın kuzeybatısına girdi. Osmanlılardan Gürcistan ve Azerbaycan kentlerini, Ruslardan Bakü'yü aldı.

Fetihlerine rağmen Nadir'in egemenliği İran'ın kaynaklarını büyük ölçüde harcamasına mal olmuştu. Onun dev ordusu için yapılan bu harcamalar, türlü zorlamalarla basit halkın sırtından karşılanmaya çalışıldı. İstibdatı ve aşırı vergiler alması halk arasında huzursuzluklara ve hoşnutsuzluklara yol açtı. Sünni halkın yaşadığı topraklarda yayılmayı daha da kolaylaştırmak amacıyla Nadir Şah, On İkici Şia ile Sünnilik arasındaki ayrılığı kaldırmak denemesine girişti. On İkici Şia'yı beşinci Sünni mezhep olarak ilan edip Şia'nın Sünnilere özellikle sapkınlık (rafızilik) olarak görünen uygulamalarını kaldırdı. Halk üzerinde büyük nüfuz sahibi ve çoğu Safavi hanedanının yeniden tahta geçmesinden yana olan Şii ulemayı sindirmek ve saraya ait çiftliklerin miktarını çoğaltmak için, dinsel amaçlarla bağışlandıklarından teorik bakımdan satılamaz ve devredilemez kabul edilen vakıf topraklarının büyük kısmına el koydu. Her ne kadar bu eylem, merkezileşme doğrultusunda önemli bir reformun ilk adımını oluşturursa da, onun aldığı önlemler, daha sonra Şiiliğe dönen ve toprakların Şii ulemaya geri verilmesini destekleyen hükümdarlar zamanında yozlaştırılmıştır.

Nadir Şah, kudretli bir devletin yönetimine ve parasal kaynaklarına ilişkin temellerini atmayı ihmal ettiğinden, 1747'de öldürülmesi üzerine geride hemen hiçbir miras bırakamamıştır. Onun ölümünü izleyen on yıl boyunca aşiret önderleri ve ordu komutanları, ülkede iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle sürekli çarpıştılar. Geçici bir istik-

rar dönemi sadece rakiplerini yenerek 1758'den 1779'da ölümüne kadar kral naibi *(vekil)* sıfatıyla güneydeki Şiraz kentinde ülkeyi yönetmiş olan Karim Han Zand'ın adaletli hükümdarlığı zamanında yaşandı. Zand'lar, yedi yüzyıl sürmüş olan Türk ve Moğol egemenliğinden sonra, İran'da iktidara gelen İran asıllı ilk hükümdar ailesiydi. Kısa sürmüş bulunan egemenlikleri, bir barış ve iyilik dönemi olarak anılır. Bu dönemde olumlu ticaret ve tarım politikaları izlenerek ekonomik refahın yükseltilmesine çalışıldı. Ayrıca Karim Han, başkenti Şiraz'ı olağanüstü mimari eserlerle güzelleştirdi; bu kente bugünkü görünümünü verdirdi.

Karim Han Zand' sarayında Aga Muhammed'i tutsak olarak tutuyordu. Bu genç daha önce en büyük rakibi olmuş bulunan, Türkçe konuşan Kaçar aşiretinin önderinin hadım ettirilmiş oğluydu. Karim Han'ın 1779'da ölümü üzerine Aga Muhammed, yurdu olan Mazenderan iline kaçmayı başardı ve orda aşiretinin başına geçti. Kuzeydeki aşiret beylerinin desteğini sağlayarak gücünü artırdı ve bir sefer düzenleyerek Zand'ları İsfahan'dan kovdu; kendisini destekleyen aşiretlerin bulunduğu bölgede küçük bir kasaba olan Teheran'ı başkent yaptı. Son Zand hükümdarı Lutf Ali Han, kendisinin Şiraz kenti komutanı Hacı İbrahim'in ihanetine uğradı; bu komutan kenti Aga Muhammed'e teslim ederek karşılığında onun büyük veziri oldu. Lutf Ali, bir süre Kirman'da tutunmayı başardı. Kirman, 1794'te Aga Muhammed tarafından fethedildi. Bildirildiğine göre Aga Muhammed, kentte bulunan yirmi bir erkeği ve Lutf Ali'yi kör ettirmiş, kadınların tümünü de Kaçar ordusunun askerlerine cariye olarak verdirmiştir. Kirman kentine böylesine gaddarca davranılması, Kaçarların egemenliği süresince halkın bilincinde hep canlı kaldı ve Kirman'ın Kaçarlara karşı direnişin merkezi haline gelmesinde başlıca nedenlerden biri oldu.

Kuzeyden gelen Kaçar ordusunun zaferi, kısmen kuzeyin gelişip büyüyen ekonomik bağımsızlığını ve ülkeler arası ticarette değişen koşullar yüzünden güneyin ekonomik yıkılışını yansıtır. 16. ve 17 yüzyıllarda Basra Körfezi limanlarının Batı Avrupa'ya lüks eşya ve transit mallar ticaretinde büyük önemi varken, bu ticaret 18. yüzyılda önemini hemen tümüyle yitirdi. Buna karşılık kuzeyde Büyük Petro ile II. Katherina'nın fetihlerinden sonra, komşu ülke durumuna girmiş bulunan Rusya'yla ticaret büyük bir ilerleme gösterdi. Kuzeyin diğer bölgelere oranla su bakımından sahip bulunduğu zenginlik, tarım alanında daha büyük üretime ulaşılmasını sağlamış ve kuzeybatının bu gelişme hamlesi 18. yüzyılın sonlarından günümüze kadar sürmüştür.

Güneyin fethini tamamladıktan sonra Aga Muhammed, Nadir

Şah'ın ölümünden beri hemen hemen bağımsız hale gelmiş bulunan Transkafkasya bölgesini geri alma hareketine girişti. 1795'te Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a fetih seferi yaptı; Tiflis'i yakıp yıkıp binlerce Gürcü ve Ermeniyi köle yaparak İran'a yolladı. Aga Muhammed 1796'da geleneksel İran hükümdarı, Şahanşah olarak taç giydi. Ardından Horasan'ı Nadir Şah'ın haleflerinin elinden aldı. Kafkasya'da son kanlı seferini yaptığı sırada, 1797'de ölüme mahkûm ettiği bir uşak tarafından öldürüldü.

3) KAÇAR HANEDANI (1796-1925)

a) 1796-1890 Yılları Arası

Kaçar hanedanı fazla bir heyecan uyandırmadan başlamasına rağmen, Rusya ve İngiltere tarafından desteklenmesi sayesinde, yüzyıldan fazla bir zaman iktidarda kalmayı başarmıştır. Aga Muhammed savaşta aşırı gaddarlık gösterdiği halde, halkı aşırı vergi yükü altına sokmamak uzak görüşlülüğüne sahipti ve böylece onun zamanında hükümet tarım ürünlerini artıracak önlemler almaya başladı. Aga Muhammed, öncelikle düşmanların sahip olduğu mal ve mülke zoralım uygulayarak geniş arazilerin eline geçmesini başardı. Bu toprakların en büyük kesimini doğrudan doğruya hükümetin vergi yönetiminin denetimi altına koymayı akıl edecek kadar sağduyu sahibiydi ve bu araziyi timar olarak vermek hatasını işlemedi.

Aga Muhammed'in ölümünden sonra yeğeni, Fath Ali unvanıyla şah oldu (1797-1834). Onun tahta çıkışıyla birlikte Avrupalı büyük devletlerin, İran'ın iç işlerine büyük ölçüde karışmaları dönemi başlar ve ülkenin yazgısını tümüyle yönlendiren bir nitelik alır. Bu dönem, Fransızların ticari ilişkileri pekiştirmek ve Rusya'ya karşı İran'ın desteğini kazanmak amacıyla bir heyet gönderdikleri Napolyon çağında başlar. Fransızların bu çabalarını engellemek için İngilizler, Doğu Hindistan Kumpanyasından Sir John Malcolm'u, bir ticaret ve ittifak antlaşması yapmak, aynı zamanda şahı, Afganistan'ın sınır kenti Herat'a saldırmaya razı etmek görevliyle gönderdiler. 1801'de Malcolm bir antlaşma imzalamayı başardı. Bu antlaşma, iki devlet arasında hem askeri bir ittifakı, hem de o güne kadar geniş ölçüde pek yararlanılamamış ticaret imtiyazlarının yenilenmesini içeriyordu. Bu imtiyazlar arasında giriş gümrüğü ödemeden İran'da sınırsız ticaret yapma hakkı da vardı. Bu sırada Ruslar, Kaçarların fethettikleri yerleri tehdide başladılar. 1801'de Gürcistan'ın Rus İmparatorluğunun bir

parçası olduğunu ilan ettiler; 1804'te de Transkafkasya'ya girdiler. Fath Ali, müttefiki İngiltere'den hiçbir yardım göremediği, üstelik İngiltere bir ittifak antlaşması da Rusya'yla yapmış olduğu için yeniden Fransa'ya yöneldi ve 1807'de onlarla bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma şaha İngiltere'yle ilişkilerini kesmek yükümlülüğünü getiriyor, Fransa da askeri destek sağlama yükümlülüğünü üstleniyordu. Buna dayanarak Fransızlar, İran ordusunu yeniden örgütlemeyle görevli bir heyet gönderdiler. Ne var ki kısa süre sonra Fransızlar, 1807 Tilsit Antlaşmasıyla Rusya'nın müttefiki olunca, askeri yardımlarını kestiler ve şah da bu arada Rusya'nın hasmı olmuş bulunan İngilizlerle yeniden ilişkiler kurdu. 1809'da İngilizler, şahla Rusya ile savaşı devam ettirdiği sürece büyük destek sağlamayı öngören bir sözleşme yaptılar. Verdikleri sözü tutup İran'a silah ve askeri uzmanlar gönderdiler. İngilizler ilkin şaha, Rusların rahatça kabul edilebilir nitelikteki barış önerilerini reddetmesini öğütlediler; fakat sonra Napolyon 1812'de Rusya'ya saldırınca, bu düşüncelerini değiştirdiler. Bu durumda gerek Rusya gerekse İngiltere, İran ile Rusya arasında bir barış antlaşmasını istediklerinden görüşmelere başlandı. Bunun sonucu da 1813'te imzalanan Gülistan Barışı oldu. Böylece İran, bütün bu zaman boyunca batının günü gününe uymaz politika denizinde çalkalanıp durmuş oldu.

Gülistan Barışıyla Ruslar, Transkafkasya'nın önemli bir kesiminden çekiliyor, İran'da mülk edinme, diplomatik ilişkileri sürdürme ve sadece % 5 oranında bir gümrük rüsumu ödeme hakkını elde ediyordu. Her ne kadar yabancı devletlere daha önceleri yapılmış antlaşmalarla bazı imtiyazlar verilmişse de, Gülistan Barışı dış ticaret politikasında yabancılara öncekilerden çok daha fazla ayrıcalıklar sağlıyordu; öyleki batılı devletlerle eşit olmayan koşullarda antlaşmalar yapılması döneminin bu barışla başladığı söylenebilir. İngiliz ve Rus tacirlerine tanınan, bir süre sonra diğer batılı devlet tacirlerini de kapsamına alan gümrük muafiyeti, onların eskisi gibi gümrük ödemekle yükümlü yerli tacirler karşısında büyük üstünlükler elde etmelerine yol açtı.

Rusya'yla savaş Fath Ali'yi devlet arazilerinin büyük bir kısmını, görmüş olduğu askeri desteği ödüllendirmesi için tımar halinde dağıtmak zorunda bıraktı. Daha önceki tiyullar gibi, bunlar da miras yoluyla geçen ve vergi muafiyetinden yararlanan bir nitelik aldılar. Bunun sonucu olarak da vergi yükü, ister istemez ülkenin diğer bölgelerindeki halkın sırtına bindi. Savaş giderlerini kısmen karşılamak için Fath Ali Şah vergileri yükseltti, toprak vergisini ürünün onda birinden beşte biri oranına çıkardı. Yabancılarla ilişkilerden aldıkları dersler, İran önderlerinden bazılarında bir an önce yapılması gereken reformların zorunluluğu bilincini güçlendirmişti. 19. yüzyılın başlarında

reform isteyenlerin en önemlisi Veliaht Abbas Mirza idi. Kendisi Rusya'yla sınır olan Azerbaycan ilinin valisiydi. Abbas Mirza, orduyu batılı eğitimcilerin yardımı ve batılı yöntemlerle yeniden örgütlemeye girişti. İranlı gençleri eğitim görmeleri için batı ülkelerine göndermeye başladı. Sarayın ve ordunun ileri gelenleri, kişisel çıkarlarını tehlikede gördüklerinden, askeri modernleşme programını desteklemeye yanaşmadılar. Bundan dolayı Fath Ali de, bu programın Azerbaycan dışında uygulanması konusunda hiçbir ciddi girişimde bulunmadı.

Gülistan Barış Antlaşmasının sınır düzenlemesi, İran ile Rusya arasında anlaşmazlıklara neden olacak bir belirsizlikteydi. Yapılan görüşmelerden hiçbir sonuç alınamadığından, ulemanın önderleri verdikleri vaazlarda, Kafkasya'daki Müslüman kardeşlere imansız Rus yöneticilerin yaptığı kötülüklerden söz ederek halkta öç alma duyguları uyandırdılar. İran hükümeti üyelerinden bir kısmı "cihat" çağrısı yapılmasını istiyordu. Şah bu isteklere 1826'da cihat ilan edip Rusya'ya karşı saldırıya geçmekle cevap verdi. Ancak küçük bir kısmı batılı modele göre modernleştirilmiş bulunan İran ordusu kesin bir yenilgiye uğradı. Bu yüzden de İran, 1828 Türkmençay Barış Antlaşmasıyla Ruslara yeniden birçok imtiyazlar vermek zorunda kaldı. Ruslar yeni topraklar ve yüksek savaş tazminatı aldıkları gibi, Rus vatandaşları için kendi mahkemelerinde yargılanmak hakkını da elde ettiler.

Rusya karşısında uğranılan her iki yenilgi, bazı sınır bölgelerinde hoşnutsuzluğa ve ayaklanmalara yol açtı. Savaş tazminatını ödetmek üzere Şair Gribeodov'un başkanlığında bir heyet Rusya tarafından İran'a gönderilince, genel hoşnutsuzluk bu sefer Rus gâvuruna yöneldi, bu da İran hükümetinin bir bakıma aklanması oldu. Gelen heyet, eskiden Ruslar tarafından alınmış bölgelerde doğmuş bazı kimseleri mülteci olarak kabul etti. Bunun üzerine din önderleri ve diğer liderler halk yığınlarını ayağa kaldırıp Rus heyetinin bulunduğu binanın önüne sevkettiler ve mültecilerin teslim edilmesini istediler. Rus askerlerinin ateş açması üzerine halk, Rusya büyükelçiliğine saldırdı; Gribeodov'la birlikte bütün Ruslar öldürüldü. Ruslar haksız davranışta bulunmuş olsa dahi, bu olayın asıl önemi, ilk kez yabancı bir devlete karşı yapılmış olması, dinsel kışkırtmayla halkın öfkesinden kaynaklanmış olmasından ileri gelmektedir.

Veliaht Abbas Mirza, ülkenin doğusunda bazı aşiretlerin isyanını bastırdıktan hemen sonra, 1833 yılında, İran ile Afganistan arasında Herat kentiyle ilgili bir dış politika anlaşmazlığı ortaya çıktı. İngiltere İranlıların Herat'ta egemenliğine karşıydı. Öyleki Abbas Mirza ölüp oğlu Muhammed Mirza, merkezi hükümetçe veliaht ilan edilince, anlaşmazlık silahlı çatışmaya dönüşecek hale geldi. Abbas Mirza'nın ölümü, reform çabaları için ağır bir darbe demekti. Zira o, Azerbay-

can'da genel vali olarak bulunduğu sırada, orduda ve özellikle eğitim kurumlarında modernleşmenin zorunluluğunu kavramış yetki sahibi tek Kaçar olduğunu göstermişti. Ne babası Fath Ali, ne de oğlu Muhammed Şah modernleşme konusunda ciddi çaba göstermiştir. Her ikisi de iyi kötü geleneksel modellere göre hükümdarlık etmekten hoşnuttular. Fath Ali Şah, özellikle görkemli haremi ve yüzü aşkın çocuğuyla ün kazanmıştı; ün kazandığı başka bir başarısı da olmadı.

Fath Ali Şah, Abbas Mirza'dan kısa bir süre sonra 1834 yılında öldü. Yerine geçen Muhammed Şah ise, hep barış içinde geçmiş saltanatını kısmen İngiltere hükümetinin desteğine ve ordusundaki İngiliz subaylarına borçludur. 1836 ve 1841 yıllarında İngilizler, daha önce Rusların elde ettikleri bütün hakları kendilerine de veren antlaşmalar yapmayı başardılar. İngiltere'yle imzalanan 1841 antlaşmasında bulunan elverişli koşulların çoğu, daha sonraları İran'ın diğer yabancı devletlerle yapacağı sözleşmelerde de yer alacaktır.

Muhammed Şah'ın (1834-1848) hükümdarlık döneminin belirgin özelliği, batının giderek artan etkisi bir yana bırakılırsa, mezhep kavgalarıdır. İran İsmaililerinin imamı, daha sonra veraset yoluyla geçen "Ağa Han" unvanını alacak olan Hasan Ali Şah, 1840'ta, Orta İran'ın güneyinde hükümete karşı bir isyan başlattı ve yenilgiye uğrayınca birçok yandaşıyla birlikte Hindistan'a kaçtı. Orda çok sayıda yandaş kazandı. İran için daha büyük önemde diğer bir hareket, yeni bir din niteliğindeki "Babilik" oldu; bu hareket daha sonra "Bahailik" olarak, daha değişik biçimiyle İran sınırlarının dışında yaygınlık kazanmıştır. Daha sonraları "Bab", yani "Tanrısal gerçeği bilmenin kapısı" adını alacak olan bu hareketin kurucusu Sayyid Ali Muhammed, 1819'da bir tüccarın oğlu olaak dünyaya geldi. On İkici Şia'nın en önemli önderleri, müçtehidleri, 18. yüzyıldan beri İran'da değil, Osmanlı yönetimindeki Irak'ta, Necef ve Kerbela kentlerinde oturmaktaydılar. İlk Şii şehitlerin mezarları da buralardaydı. Sayyid Ali Muhammed, diğer birçok dini bütün İranlı gibi bu kentlerin yolunu tuttu ve On İkici Şia içindeki bir hareketin etkisinde kaldı. Bu harekete, kurucusu Şeyh Ahmed Zeyn-üd-din-ül Ahsai'den (1754-1826) dolayı "Şeyhilik" deniliyordu. Bazı Şii ulemaca sapkınlıklarından şüphe edilen Şeyhiler, dünyada her zaman on ikinci imamla bağlantıyı gizlice sürdüren ve onun isteklerini haber verebilecek bir insanın bulunduğu inancındaydılar. Sayyid Ali Muhammed, 1844'te, Şiraz'da, "saklı imam"ın "bab"ı olduğunu ilan etti; daha sonra da Şii inancına göre, günün birinde çıkıp gelmesi beklenen "imam"ın kendisi olduğunu bildirdi. İlkin yiyici ve rüşvetçi ulemayı, sonra da dünyasal otoriteleri suçlayan vaazlarıyla Bab, artık Şeyhiliğin bir kolunu temsil etmekten çıkıp çok sayıda ve çok sadık yandaşlar kazandı. Şahların geleneksel egemenliğinin ve

batı etkilerinin yaratmış olduğu günah düzenini lanetleyip Kuran'ın yerine geçen Tanrısal yaptırımlara bağlanmış yeni bir hak düzen ilan etti. Yazılarında ve vaazlarında Bab, daha geniş çapta sosyal eşitliği, kadınlara ve çocuklara daha iyi davranılmasını, özel mülkiyete dokunulmamasını, ticaretin ve ekonomik girişimlerin hiçbir şekilde engellenmemesini, gelişigüzel artırılmış vergilerin azaltılmasını, cezaların yumuşatılmasını istedi. Mesihçe heyecanlardan kaynaklanan bu ileri ci dinsel hareket, İran'ın çeşitli bölgelerinde sayısı hayli kabarık bir yandaş kitlesi kazandı.

Muhammed Şah, 1848'de ölünce, Ruslar ve İngilizler yaptıkları müdahalelerle, tercih ettikleri varis olan genç Nasır-ud-din'in tahta çıkmasına yardımcı oldular. Böylece o da kırk sekiz yıl süreyle hükümdarlık etti (1848-1896). Babiler, tahtın kısa bir süre boş kalmasından kendi amaçları için yararlanmak istediler ve kendi devletlerini kurdular; ilkin Mazenderan'ın bir köyünde, sonra da güney bölgesinin kentlerinde. 1848'den 1852'ye kadar süren Babi isyanları, tarihte eşine ender rastlanır bir gaddarlıkla bastırıldı; ele geçirilen tutsakların büyük kısmı öldürüldü. Bab'ın kendisi ise, bu isyanların başlamasından kısa süre önce tutuklanmış ve 1850'de kurşuna dizilmek koşuluyla idama mahkûm edilmişti. İdam mangasının açtığı ilk yaylım ateşte Bab, hiç yara almayarak herkesi şaşkınlığa uğrattı; atılan kurşunlar yalnızca zincirlerini kopartmıştı. İnfaz ertelendi ve yeni bir idam mangası oluşturulduktan sonra 9 Temmuz 1850'de yapılabildi. Babi ayaklanmalarının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra başlayan baskı döneminde, umutsuz küçük bir Babi grubu, 1852'de Nasır-ud-din Şah'ı öldürme girişiminde bulundu. Bunun üzerine şah, Babilere topluca işkence, idam uygulanmasını emretti. Bu toplu cezalandırmaların kurbanları arasında üstün yetenekli genç bir kadın şair ve vaiz olan Kurrat-ul-Ayn da bulunuyordu. Sağ kalan Babiler ya tövbe edip inançlarından vazgeçmeye ya da sürgüne gitmeye zorlandı. Bu zorlamanın sonucu olarak ilkin Bağdat'ta toplandılar. Babilerin bir azınlığı, Bab'ın doğrudan halefi saydıkları Subh-ı Ezel'e (sonsuzluk sabahı) bağlandı; çoğunluk ise, bu adamın üvey kardeşi Baha'ullah'ı (Allahın parıltısı) önder kabul etti. Baha'ullah, 1863'te, daha önce Bab tarafından geleceği bildirilmiş bulunan haberci, Allahın bir ayna gibi yansıyacağı kişi olduğunu bildirmiş, Bab'ın radikal öğretisini çok aşan kendi liberal ve ülkeler arası nitelikte kutsal öğretisini açıklamıştır. Bu yeni mezhep, daha sonraları Bahailik adıyla tanındı. Her iki zümre varlıklarını İran'da gizlice sürdürdü. Bahailer sayılarını hızla çoğaltırken, Ezeliler de 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan isyanların öncüleri arasında önemli yer tuttular.

Nasır-ud-din Şah'ın iktidarını güçlendirmekte ve Babiler hareketi-

ni bastırmakta büyük katkısı olan başbakan, Amir-i Kebir Mirza Taki Han, aşağı tabakadan yetişme, üstün yetenekli bir adamdı. Prens Abbas Mirza'nın ölümünden sonra etkili bir modernleşme politikasını yürütmeyi üstlenmiş bulunuyordu. Hükümetin giriştiği bütün reformlar içinde Mirza Taki Han'ın öncelikle ilgilendiği alan ordunun modernleştirilmesi oldu. Silahlı kuvvetleri batı modeline göre yeniden örgütlemeye başladı. Orduda eğitime büyük önem verdi, askeri okulları geliştirdi. Devletin bozuk mali durumunu düzeltmek için, arpalıkların sayısını azaltıp bunları kirası düşük tımarlara (tiyullara) dönüştürdü. İlk resmi gazeteyi ve ilk yükseköğretim kurumunu, Dar-ül-Fünun'u Teheran'da kurdu. Dar-ül-Fünun'da çoğu yabancı öğretim üyelerince yürütülen öğretim programları hem askeri hem bilimsel konuları kapsıyordu. Ne var ki Nasır-ud-din Şah, zamanla modern eğitimin sonuçlarından korkmaya başlayıp böylesi eğitimin daha fazla yaygınlık kazanmasını engellemek yollarını aradığından Dar-ül-Fünun, uzun yıllar İran'da tek modern yüksekokul olarak kaldı. Bununla birlikte Dar-ül-Fünun'un himayesinde çeşitli batı kitapları Farsçaya çevrildi; Farsça öğreten ilk kitaplar yayımlandı; hükümette yetkili mevkilere geçen birçok memur burda eğitim gördü. Mirza Taki Han'ın ülkeyi modern endüstri kuruluşlarıyla donatmak girişimi pek az başarılı oldu. Gerçi onun öncülüğü sayesinde birçok fabrika kuruldu; fakat yetişmiş işgücü ve devletin ilgisi bulunmadığından, üstelik İran imzaladığı dış ticaret antlaşmaları nedeniyle yerli endüstriyi koruyacak gümrük rüsumu alamadığından, bu fabrikalar gelişmek olanağı bulamadılar.

Saray görevlileri, büyük toprak sahipleri ve ulemanın ileri gelenleri, Mirza Taki Han'ın merkeziyetçi reformlarıyla güçlerini yitirmek felaketine uğrayacaklarının bilincinde oldukları halde, Babiliğin yarattığı tehlike devam ettiği sürece onu yine de iktidarda tutmayı çıkarlarına bir ölçüde uygun görmekteydiler. Fakat Babilik hareketi bastırılınca, bir an önce ondan kurtulmayı düşünen bir grup hasmı hemen güç birliği yaptı. Sarayda Mirza Taki Han'ın saygınlığını azaltmak için büyük çapta bir kampanyaya giriştiler. Bu çabalar, genç şahı öylesine etkiledi ki, başbakanı 1851'de görevden aldı ve 1852'de de bir komployla öldürttü. İran'da aşiret beyleri, büyük toprak sahipleri, saray görevlileri ve özellikle de "ulema"nın özerkliği, Mısır'da ve Osmanlı Türkiyesinde bulunan benzeri baskı gruplarının özerkliğinden çok daha büyük ölçüdeydi. Bu grupların kökleşmiş çıkarlarının ve kazanılmış haklarının gücü, Kaçar şahlarının plansız politikasıyla birlikte, İran'da çağdaşlaşma çabalarının 19. yüzyılın diğer Ortadoğu ülkelerine oranla neden çok daha yetersiz ve isteksizce olduğunu açıklayacak etmenlerdir. İngilizler ile Rusların birlikte şahı tutmalarından dolayı, bu hükümdarlar toprak bütünlüğünün resmi olmayan bir garantisine

sahip bulunuyorlardı. Bu da Kaçarları durumlarından hoşnut kılıyordu. O yüzden de fazladan birtakım zahmetlere ve masraflara katlanmak için; ayrıca savaş gücü üstün modern bir ordunun kurulması ve devamı ettirilmesinden dolayı her zaman çıkması olası devrimci tehlikeleri göze almak için hiçbir neden görmüyorlardı.

İran 1856/57'de yeniden Herat'ı işgal etmeye kalkışınca, İngiltere'yle çatıştı. İngiliz birlikleri saldırıyı durdurdukları gibi, Basra Körfezindeki liman kenti Buşir'e asker çıkardılar. Fakat Hindistan'da çıkan Sepoy isyanı yüzünden İngilizler birliklerini geri çekmek zorunda kaldılar ve İran'ı sadece Herat'ı almaktan vazgeçiren bir barış antlaşması yapmaya zorlamakla yetindiler. 1857'de Paris'te imzalanan bu barış antlaşmasından sonra İran sarayı, bir süre için İngiltere'nin etkisi altına girdi.

Batının 19. yüzyıl başlarında İran'ı etkilemesi, ülkeyi belirgin bir modernleşmeye yöneltmekten çok eski kötülükleri güçlendirmeye yaramıştır. Savaşlardan, yabancı ülkelerden silahlar satın alınmasından ve batı kökenli yeni moda lüks eşyanın tüketiminden meydana gelen mali yükler, sürekli vergi yükseltilmelerine yol açmış; bu da kırsal kesim halkının durumunu 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında iyice kötüleştirmiştir. Kaçarlar başlangıçtan beri hep paraya çevrilebilir değer sıkıntısı içinde bulunduklarından, düzenli ücreti ödenen bir bürokrasi kuramamışlar, aksine valilik görevlerini açık artırmayla en çok para verene satmak yolunu tutmuşlardır. Bu şekilde görev başına gelen valiler de, daha alt kademedeki görevleri para karşılığında başkalarına kiralamışlar; böylece kiralama işlemi halktan vergiyi toplayacak olan memurlara kadar aynı yöntemle sürdürülüp götürülmüştür. İslam devletlerinin çöküş dönemlerinde bu düzen hep görülmektedir ve Kaçarlar hiçbir zaman ulusal ekonomik refahı yükseltmek için bir seçenek bulma çabasına girişmemişlerdir. Vergi iltizamı sistemi, vergi yükümlülerinin sömürülmesine yol açıyordu. Göreve atanmak için devlete belli bir parayı ödemiş olan memurlar, bu görevde ne kadar süre kalacaklarını asla kesinlikle bilemediklerinden, verdiklerini kat kat fazlasıyla ve olabildiğince kısa zamanda halkın sırtından çıkarmaya çalışıyorlardı. Yabancı ülkelerle savaşlarda orduya destek sağlamak ve çoğu kez de olası ayaklanmaları önlemek için şah, aşiret beylerinin veya feodal beylerin oturduğu bölgelerde, her biri yerel hükümdar durumunda olan bu beylerin lehine denetimi elinden kaçırıyordu. Bu yerel hükümdarlar da topraklarını çoğu kez, tıpkı devlet arazilerinde vergi toplayıcıların yapageldiği şekilde, ağır vergi yükü altına sokmaktaydı.

Batıyla ticaret ilişkilerinin yoğunluk kazanması, İran ekonomisinde uyum zorlukları ve yapısal değişiklikler meydana getirdi. Gerçi ba-

tının birkaç elişi ürüne, özellikle de halıya rağbet etmesi, bu sektörde –yerel ve batılı aracı tüccarların yararlanmasıyla da– bir gelişmeye yol açtıysa da, İran pazarını batının ucuz dışsatım mallarının kapsaması, ekonominin diğer alanlarını, öncelikle de el tezgâhlarıyla çalışan tekstil ürünlerini yok olma tehlikesiyle yüz yüze getirdi. Batının İran'ın pamuk, ceviz, meyve ve afyon gibi tarım ürünlerini istemesi, tarım ekonomisinde yatırım kazanç oranını yükseltti ve gerek büyük toprak sahipleri, gerekse kentli orta sınıf ve varlıklı köylüler, tarım yapılabilecek alanları satın almaya başladılar. Ülkeler arası ticarette yeni açılan olanaklar, köylünün sırtına bindirilen yükleri daha da artırdı. Bu süreç köylülerin –çoğu zaman borçlarını ve yükümlülüklerini artık karşılayamaz duruma düştüklerinden– toprağa ve köye ilişkin eski haklarını yitirmeleri sonucunu verdi. Daha önceleri Batı Avrupalıların rağbet etmesi üzerine, Doğu Avrupa köylülerinin durumunda meydana gelmiş olan kötüleşme sürecinin bir benzeri, şimdi İran'da ve Önasya'nın diğer bölgelerinde tekrarlanıyordu. İngiltere ile Rusya Çarlığı, ülkede halkın gözünden düşmüş fakat kendilerinin her dediğini yapan Kaçar hükümdarlarını iktidarda tutmayı çıkarlarına pek uygun gördüklerinden, büyüyen hoşnutsuzluk belirtilerini görmezden geliyor ve isyanları filizlenmeden boğmada yardımcı oluyorlardı.

Bundan başka İran'ın batı devletlerine bağımlılığı, rüşvetler ve görevlilerin yolsuzlukları yüzünden hiçbir etkili kontrol yapılmaması nedeniyle giderek artıyordu. Gümrük memurlukları da bütün öteki kamu görevleri gibi en çok para verene satılıyor ve yerel gümrüklerin en yüksek görevlileri, resmen saptanmış bulunan yüzde beşlik gümrük rüsumunu daha aşağıya düşürmek için birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Yüzyıl boyunca hiçbir büyük savaş yapılmadığından, yüksek rütbeli komutanlar arasında da verilen ödenekleri cebe indirmek giderek yaygınlık kazanmıştı. Genellikle kötü eğitilmiş ve kötü donatılmış askerlerin sayıları da, resmen gösterilen rakamların çok altındaydı ve bunlar geçimlerini ayrıca işçi olarak çalışmak suretiyle sağlamak zorunda kalıyorlardı. 19. yüzyılda toprak sahiplerinin yönetim alanında ve vergi toplamada işlevleri de gittikçe artan ölçüde büyüdü. İran'ın batı karşısında ticaret bilançosu sürekli açık veriyordu. Üstelik dünya pazarlarında gümüşün büyük çapta değer kaybına uğraması, ülkenin başta gelen madeni parası olan gümüş sikkelerin buna göre değer yitirmesi, 19. yüzyılda İran'ın ve hükümetinin yoksullaşmasında diğer bir etken oldu.

19. yüzyılın altmışlı yıllarında Avrupa ile İran arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girer. Bu da ekonomik imtiyazlar elde etmek için savaşım dönemidir. Başlangıcını da 1860'ta İngiltere'ye bir telgraf şebekesi kurma imtiyazının verilmesi oluşturur. Bir İngiliz olan Baron Ju-

lius de Reuter'e 1872'de verilen imtiyazlar hayli geniş kapsamlıydı. Ona yalnızca demiryolları ve karayolları yapımı hakkı bir tekel olarak verilmekle kalmıyor, aynı tekel imtiyaz bütün madenlerin işletilmesini, sulama tesislerinin yapılmasını, bir ulusal banka kurulmasını, ayrıca her çeşit endüstri ve tarım işletmelerini de kapsıyordu. Bütün bu kuruluşlara karşılık hayli düşük bir bedel ve İran devletine de küçük bir kazanç payı öngörüyordu. Lord Curzon bu imtiyazı daha sonraları "Bir krallığın bütün ekonomik kaynaklarının olduğu gibi ve şaşkınlık uyandıracak şekilde yabancılara terk edilmesi" diye tanımlayacaktır. Daha da garip olanı, İran'da bu imtiyazların en önemli kayırıcıları sayılan Başbakan Mirza Hüseyin Han ile İngiltere işleri bakanı Malkom Han'ın, her ikisi de yüklü rüşvetler almakla birlikte, İran'ı çağdaşlaştırmak ve bir Rus egemenliği tehlikesinden korumak için, İngilizlere böyle ayrıcalıklar tanımanın tek çare olduğuna gerçekten inanmalarıydı. Ne var ki bu politika başarısızlığa uğradı: Nasır-ud-din Şah, 1873'te ilk kez Avrupa gezisine çıkınca, imtiyazlar karşısında Rusya'nın olumsuz, İngiltere'nin ise kayıtsız bir tavır takındığını gördü. Ülkeye dönüşünde İngilizleri istemeyen yüksek dereceli memurlar ile ulemanın güçbirliği etmesi karşısında Başbakan Mirza Hüseyin Han'ı görevinden atmak zorunda kaldı ve imtiyazları geçersiz saymasını sağlayacak bir bahane aradı.

Yetmişli yıllarda birkaç reform gerçekleştirildi. Bunda 1870'de Teheran'da yüksek bir görevi üstlenmezden önce, Rusya'da, Hindistan'da ve İstanbul'da genel durum incelemesi yapmış bulunan Mirza Hüseyin Han'ın etkisi başlıca rolü oynamıştı. Mirza Hüseyin Han, ilkin adliyeyi merkezi bir örgüt haline getirdi. Görev alanları açıkça belirlenmiş dokuz bakanlıktan oluşan bir çeşit kabine sistemi kurdu. Ordu içinde de reformlar yapma girişiminde bulundu ve şahı 1873'te Avrupa gezisine çıkmaya teşvik etti. Bu bakımdan Mirza Hüseyin Han'a karşı tutucu muhalefetin nedeni olarak, sadece Reuter'e verilen imtiyazları görmek doğru değildir; bunda onun reformcu politikası da etkili olmuştur. 1873'te görevinden alındı ve 1881'de nasıl olduğu tam anlamıyla açıklanamayan bir şekilde öldü.

Şahın ilk Avrupa gezisi, alışılmışın dışında bir iş olmasıyla ilgi uyandırmasının yanı sıra, İran'da örneğin modern bir posta yönetiminin kurulması gibi bazı reformların başlatılmasına da olanak vermiştir. 1874'te İran'ın en önemli reformcusu Amin-ud-Devle unvanıyla tanınan Mirza Hüseyin Han, Avusturyalı birkaç danışmanı ülkeye davet etti. Bunların yardımıyla posta kurumunu modern modellere göre yeniden örgütlendirdi. Ne var ki şah, gerici muhalefetten dolayı hayli ürkünüş bulunuyor ve ülkede her türlü yenilikten korkuyordu. Bu yüzden 19. yüzyılda İran'da, aynı dönemde Mısır'da ve Osmanlı ege-

menliğindeki Türkiye'de yapılanlardan çok daha az önemde reformlar gerçekleştirilebilmiştir.

İngiltere hükümeti Reuter imtiyazlarıyla hiç ilgilenmediği halde, yararlanmadığı bu haklarını, demiryolu konusunda olsun, diğer alanlarda olsun Ruslara ve başka yabancı kuruluşlara imtiyazlar verilmesini engellemekte kullanmıştır. Bununla birlikte 1879'da bir Rus şirketi, Hazar Denizinde balık avlama haklarını içeren bir imtiyaz elde etmiş, bunun süresini 1888'e kadar da uzatmıştır. Daha önceleri, seksenli yıllarda Ruslara ve daha başkalarına bir dizi imtiyazlar verilmişse de, imtiyazların dalga dalga birbirini izlemesi dönemi asıl 1888'de başlamış; İngiltere hükümetinin politikasının, bu tarihten itibaren yeni büyükelçi Sir Henry Drummond Wolff aracılığıyla temsil edilmesiyle ekonomik imtiyazlarda arzu edilen düzeye ulaşmıştır. Wolff'un baskısıyla şah, Karun Irmağını uluslararası gemi trafiğine açtı –Yalnızca İngilizlerin yararlandığı bir açılıştı bu– ve Reuter'in haklarına ilişkin çekişmeler, yeni bir düzenlemeyle sonuçlandırılarak bir İngiliz şirketinin bir ulusal banka kurması imtiyazı da elde edildi. Bu banka, merkezi Teheran'da, şubeleri diğer kentlerde olmak üzere çok geçmeden "İmperial Bank of Persia" adıyla açıldı. Bunun üzerine Ruslar da, İngilizlerin bu çabalarına, bankacılık ve taşımacılık alanlarında imtiyazlar alarak karşılık verdiler.

1879 yılında şah tarafından Rus subayları komutasında bir Kazak tugayının kurulmasıyla hükümdar, gerçi küçük ama güvenilir bir savaş gücü elde etmiş oluyordu; ne var ki bu girişim İran'da Rus etkisinin biraz daha güçlenmesine yol açtı. İmtiyazlar dalgasıyla birlikte bütün bunların sonucu, 1880-1890 yılları arasında, ülkenin gittikçe yoğunlaşan bir nitelikte İngiliz ve Rus siyasal baskılarının etkisi altına girmesi oldu.

b) Protesto ve Ayaklanmalar (1890-1914)

Batıyla çatışmadan kaynaklanan ekonomik ve siyasal dalgalanmalar ve geziye çıkan İranlıların Transkafkasya'da, İstanbul'da ya da Hindistan'da gördükleri batılı tarzda reform örnekleri, İran'ın modernleşmesini geciktiren ve engelleyen, böylece ülkeyi tümüyle yabancı nüfuz bölgesi durumuna düşüren hükümetin değiştirilmesini zorunlu kılmıştı. İlk reformcular, genellikle yurtdışına gezi yapmış ya da batılı düşünceleri benimsemiş, örneğin Mirza Taki Han-Mirza Hüseyin Han ve seksenli, doksanlı yıllarda çeşitli bakanlıklarda bulunmuş, Amin-ud-Devle gibi kamu görevlisi kimselerdi. Reform yanlısı bu makam sahiplerinin içinde en önemlisi Mirza Malkam Han'dı (1833-1909).

Kendisi Isfahanlı bir Ermeniydi; öğreniminin büyük kısmını Paris'te yapmıştı. Müslüman adı almış, Dar-ül-Fünun'un ilk öğretim üyelerinden biri olmuş, daha sonra da Teheran'da Masonluğa benzer bir örgüt kurmuş, egemen zümreden çok sayıda kimse de bu örgüte katılmıştı. 1862'de şah, bu örgüte karşı harekete geçti ve Malkam Han'ı İstanbul'a sürgün gönderdi. Malkam Han, Osmanlı başkentinde o zamanlar İran'ın büyükelçisi olan Mirza Hüseyin Han'la dostluk kurdu. Mirza Hüseyin Han'ın başbakan olarak göreve başlaması üzerine Malkam Han, kısa bir süre Teheran'da kaldıktan sonra, ilkin bir İran elçilik heyetinin başkanı olarak, ardından da elçi olarak Londra'ya gitti. Bir süre sonra İran'da bir piyango imtiyazıyla ilgili rüşvet olayına adı karıştığından, elçilik görevinden istifa etmek zorunda kaldı ve o zamana kadar şah adına kaleme aldığı muhtıralar ya da sadece yakınlarına okuduğu yazılar çerçevesinde kalmış bulunan yazarlık çalışmalarını 1890'dan itibaren Londra'da yayımladığı "Kanun" adlı gazetede sürdürdü. Bu gazete, yurtdışında çıkarılan, örneğin İstanbul'da yayımlanan Ahtar (Yıldız) gibi diğer Farsça gazetelerden çok daha radikal bir tutum izlediği ve köklü reformların yanı sıra hukuk devleti ilkelerinin de uygulanmasını istediği için İran'da yasaklandı. Fakat bu yasak, gazetenin kaçak yollardan ülkeye sürekli gelmesini önleyemedi. Kanun gazetesi ve Malkam'ın reform önlemleri isteyen broşür halinde yayımlanmış diğer yazıları, İran'ın aydın çevrelerinde yeni görüşlerin yaygınlık kazanmaya başlamasında etkili oldu.

İran'da aslında batılılaşmaya, daha çok da devletin İngiltere ve Rusya'ya boynu eğik davranmasına karşı çıkan bir zümreyi "ulema" oluşturmaktaydı. Kaçar hanedanı hükümdarları, özellikle de Fath Ali Şah zamanında ulema zümresi, kendilerine büyük arazilerin bağışlanması ve paraca kollanmaları sayesinde, daha önce Nadir Şah'ın vakıf arazilerine el koyması yüzünden yitirdikleri ekonomik güçlerine, 19. yüzyıl başlarında yeniden kavuşmuşlardı. Yukarda değinildiği üzere Şii mezhebi önderleri, 18. yüzyılda Osmanlı egemenliğindeki Irak'a yerleşmişler ve Kaçarların iktidarı süresince burda kalmışlardı. İran sınırının dışında bulunmaları ve kendilerine özgü gelir kaynaklarına sahip olmaları, İran ulemasının bu önderlerine devlet karşısında –Kahire, İstanbul ya da diğer yerlerdeki benzeri zümrelerle kıyaslanamayacak üstünlükte– bir özerklik sağlamıştı. Onların bu bağımsız durumları, Kaçar hanedanının, Safavi iktidarı için büyük önemi olmuş bulunan dinsel meşruluğun saygınlığını sağlayamamaları nedeniyle daha da güçlenmişti. On İkici Şia mezhebi inancına göre, tümüyle dünyaya bağlı şahın meşruluğu sağlanmış değildi ve mürşit durumundaki "müctehidlerden" daha az bir otoritesi vardı. Ulema zümresi, eğitim ve yargı kurumlarını en geniş biçimde denetimleri altında bu-

lundurduğundan, bu durumu değiştirmesi, dolayısıyla da etkilerini azaltması olası her çeşit yeniliğe karşı çıkıyordu. Ulemanın direnişi bundan dolayı Nasır-ud-din Şah'ın reform denemeleri için engellerden birini oluşturmuştur. Öte yandan aynı ulema zümresi, batının sürekli artan etkisinden korkarak şahın yabancı devletlere hep boyun eğen ve onlara imtiyazlar veren politikasının düşmanı olmuşlardır. Çoğunlukla burjuva ve küçük burjuva ailelerden geldikleri ve kent esnafıyla ve loncalarıyla yakın bağları bulunduğu için ulema zümresi, ticaret ve bankacılık alanlarında batının büyüyen etkisiyle durumlarını haklı olarak tehdit altında gören kent halkının sözcülüğünü de üslenmişti. Böylece ulema, batı etkinliklerini frenleyen ulusal bir öğe olmuş, aynı zamanda kendi durumları için tehlike oluşturabilecek bütün reform önlemlerinde de fren takozu gibi etki yapmışlardır.

1890'dan 1912'ye kadar geçen zaman içinde muhalefetin ulema zümresinden kişileriyle laik düşünceli kişileri, bir dereceye kadar ittifak halindeydi. Bu garip dinsel-radikal birliği perçinleyenlerden biri, dünya çapında ünü bulunan Sayyid Cemal-ud-din Afganı (1839-1897) idi. Her ne kadar kendisi -belki de Sünniler arasında daha büyük çapta etkili olabilmek için- Afgan olduğunu söylüyorsa da, gerçekte Şii İran'da doğmuş ve yetişmişti. İbn Sina'nın ve daha sonraki filozofların, o zamanlar İran'da henüz yeni yeni öğretilmekte olan rasyonalist-mistik felsefesinin etkisinde kalmıştı. 1857/58'de İngiliz yönetimindeki Hindistan'ı dolaştı. Bu gezi onda İngiliz emperyalizmine karşı ömür boyunca sürdüreceği nefretin kökleşmesine yol açtı. Daha sonra altmışlı yıllarda, Afgan beylerini İngiltere'ye karşı ayaklandırmaya kalkışması başarısızlıkla sonuçlanınca İstanbul'a gitti. Gelgelelim 1870 yılında, bazı İslam filozoflarının görüşlerini yansıtan bir konuşması sapkınlık (rafızilik) olarak nitelendirilince, Osmanlı ülkesinden sınır dışı edildi. 1871-1879 yılları arasında Mısır'da kaldı. Bu dönemde daha sonraları Mısır ulusal direniş hareketinde ön planda etkili olacak bir grup gencin eğitim ve öğretimine katıldı. Mısır'dan da kovulunca, çağdaşlaşmayı savunan ve emperyalizme karşı çıkan yazılarını ilkin Hindistan'da, daha sonra da Fransa'da çıkardığı "al Urva al Vutka" adlı, haftalık Arapça dergide yayımlayıp panislamizmi ve İngiliz düşmanlığını yaymaya çalıştı. Londra'da İngiltere'nin politikasını etkilemek yolundaki girişimleri başarısız olunca, Güney İran'da bir liman kenti olan Buşir'e döndü. Burda amacı sadece Mısır'dan gönderilmiş bulunan kitaplarını toparlamak, sonra da Rusya'ya doğru yola çıkmaktı. Ama bu sırada İran Enformasyon Bakanı, İtimad-us-Saltana, onu Teheran'a davet etmesi için şahı ikna etmişti. Cemal-ud-din Afganı'nın Teheran'da şahla kurduğu yakınlık, aşırı İngiliz düşmanı önerilerinden dolayı çok geçmeden bozuldu; fakat yine de bir

grup İranlı öğrenciyi etrafında toplamış bulunuyordu. Bu yandaşlarına, yabancı etkilere karşı dinsel olan ve olmayan her çeşit muhalefetin bir birlik oluşturması zorunluluğunu anlattı. 1887'de İran'ı terketmek zorunda bırakıldı; iki yılını Rusya'da geçirdi ve şaha üçüncü Avrupa gezisi sırasında raslaması üzerine 1889'da yeniden İran'a davet edildi. Cemal-ud-din Afgani, Rusya'ya bir gezi daha yaptıktan sonra İran'a döndü; ama güçlü başbakan Amin-us-Sultan onu kabul etmeye yanaşmadı. Afgani, 1890 yazında şahın kendisini sürgüne göndermeyi planladığını öğrenince, Teheran'ın güneyinde, kutsal sayılan bir tekkeye sığındı. Burda öğrencilerini yine çevresine toplayıp onlara örgütlü direnişin yöntemlerini öğretirken, bir yandan da imzasız broşürler yaymayı ve siyasal gizli birlikler kurmayı teşvik ediyordu. İran'da yandaşları arasında Amin-ud-Devle gibi bakanlar, ulema sınıfından burjuvalar ve laik reformcular vardı. 1891 Şubatında şah, yabancılara verilmiş imtiyazlardan ötürü hükümete şiddetle saldıran bir broşürün ardındaki kimsenin Afgani olduğu kanısına vararak, onu sığındığı yerden çıkarıp kara kışın ortasında Irak'a sınır dışı ettirdi. Afgani o zamanlar Osmanlı toprağı olan Irak'ta, bir süre sonra da Malkam Han'a katılarak Londra'da şaha ve şahın hükümetine karşı kavgasını sürdürdü; böylece de ardında siyasal kışkırtıcılık tekniğini iyice öğretmiş olduğu bir yandaş grubu bıraktı.

Şahın imtiyazlar verme politikasına karşı direniş, 1890 yılı Martında İran'ın tüm tütününün işlenmesi, satılması ve ihracını kapsayan tam bir tekelin bir İngiliz'e verilmesi üzerine doruk noktasına ulaştı. Bir süre bu imtiyaz gizli tutuldu; fakat 1890 yılı sonunda "Ahtar", verilen imtiyazı bir dizi makaleyle çok şiddetli biçimde eleştirdi. 1891 Ocak ayında da Afgani'nin kovulmasına neden olan broşürleri, başka konularla birlikte tütün imtiyazına da saldırıları içermekteydi ve bu kampanya bütün ilkbahar boyunca Afgani'nin karargâhından yandaşlarınca yayımlanan broşürlerle sürdürüldü. Tütün şirketinin memurları ortaya çıkınca da İran'ın büyük kentlerinde kitlesel protesto gösterileri başladı; Şiraz'da ilk defa "ulema" protestonun önderliğini üstlendi. Bu hareketin Şiraz'daki dinsel önderi Irak'a sınır dışı edildi; o da burda Afgani'nin safına katıldı. Afgani bu sefer Şii ulemanın başkanı Hacı Mirza Muhammed Hasan Şirazi'ye ünlü mektubunu yazdı. Bu mektubunda şahı, yabancılara İran'ı satmış olmakla açıkça suçlamaktaydı. Bunun sonucu Şirazi'nin şaha bir protesto mektubu yollaması oldu. Çok geçmeden Tebriz'de tehlikeli bir ihtilalci hareket oluştu ve ulema tarafından yönlendirilen kitlesel protestolar Meşhed, Isfahan ve Teheran'a da sıçradı. 1891 Aralık ayında protesto dalgaları, tüm İran'da gerçekleştirilen bir tütün boykotuyla doruk noktasına ulaştı. Genellikle Şirazi'ye bu eylemin öncüsü gözüyle bakılmaktaydı;

nitekim kendisi de bunu kabul etmiştir. İran hükümeti tütün şirketinin yurtiçindeki tekel durumunu kaldırmak girişiminde bulundu; ama ihracat tekeli yine de şirkete bırakılmıştı. Ne var ki hükümet bu kararı uygulama olanağını bulamadı. Teheran'da yapılan bir gösteri yürüyüşünde silahsız halkın üzerine ateş açılması ve birçok insanın ölmesi, çok daha şiddetli protesto gösterilerine neden oldu. Bunun üzerine hükümet verilen imtiyazı bütünüyle geri almak zorunda kaldı. Olay İran hükümetini, tütün şirketine beş yüz bin sterlinglik fahiş bir tazminat ödemesi gerektiğinden, yabancı ülkelerden ilk istikrazını yapmaya da zorladı. Tütün boykotunu sağlayan hareket, İran'da ulemanın, yenilik yanlılarının ve kent halkının, hükümete karşı bir protesto eyleminde güç birliği yaptıkları ilk başarılı kitle hareketi olmuştu. Her ne kadar hükümet, daha sonra ulemanın büyük bir kısmını satın almayı başardıysa da, yine de olay "aşırı dinci ittifak"ın, gerektiği zaman İran siyasal hayatında nasıl etkili olabileceğini göstermiş; bu da hükümetin yabancılara başkaca imtiyazlar vermesini birkaç yıl için önlemiştir.

Tütün olayının diğer bir sonucu da, Rus etkisinin İngiliz etkisinin aleyhine artması oldu. Ali Asgar Han'ın, uzun süre şah tarafından sevilip İran Başbakanı, Amin-us-Sultan olarak iş başında kalması öncelikle para kaynakları bulmada ve sıkıntıları atlatmada gösterdiği üstün yeteneği sayesindedir; bu süre içinde Rus tehlikesini azaltmak için bir oranda İngiliz yanlısı politika izlemişti. Tütün olayından sonra ise, yerini koruyabilmek için Rusya'yla bir uzlaşma amacıyla, giderek daha çok Rusya yanlısı bir politika izlemeye başladı. İngiltere'nin 1888-1890 döneminde yürüttüğü ve hedefi şah kanalıyla ekonomik imtiyazlar elde etmek olan politikası, Rusya'nın ödün olarak imtiyazlar elde etmesi ve bu arada tütün ayaklanmasını desteklemesiyle, Avustralya yerlilerinin silahı bumerang gibi geri tepmişti; sonunda da etki alanını genişleten İngiltere değil Rusya olmuştu. Gerçi bu sırada ulema şahla uğraşmaya son vermişti; ama yurtdışındaki eylemler yine sürüp gidiyordu. Londra'da Malkam Han "Kanun"'u yayımlamakta, bu gazetede şaha hücum etmekte ve ulemadan onu tahttan indirmelerini istemekteydi. Osmanlı sultanı, şaha yönelik başkaca saldırıları önlemişti; fakat Afgani yine de İranlılar ve öteki Şiiler arasında panislamizm propagandasını yürütmek cesaretini gösteriyordu. Bu amaçla da İstanbul'da bir İran panislamik cephesi kurdu; bu kuruluşun "Azali-Babi" mezhebinden iki seçkin üyesi zamanla özgür düşünceli olmuşlardı. Bunlardan biri Mirza Aga Han Kirmani, bir yazardı ve "Ahtar"ı yayımlıyordu. Diğeri şair Ahmed Ruhi idi. İstanbul'daki bu çevreden İran'daki Şii ulemaya ve başka kimselere durmadan mektuplar gönderiliyor; onlardan Müslümanların halifesi olan Osmanlı

sultanına bağlılık yemini etmeleri isteniyordu. Dolaylı olarak şaha karşı yürütülen bu etkinliklerden dolayı İran elçiliği şikâyette bulununca, Osmanlı sultanı, Ruhi'yi, Kirmani'yi ve Habır-ul-mülk Mirza Hasan Han adlı diğer bir İranlıyı İran'a teslim etmeye razı oldu. Bu üç kişi Trabzon'da hapiste tutulurken, Cemal-ud-din Afgani onlar için sultan nezdinde ricada bulunup İran'a gönderilmelerini önlemeyi başardı. Bu sırada Afgani'nin sadık bir yandaşı, hükümete karşı etkinliklerinden dolayı yıllarca hapis yatmış olan Mirza Muhammed Rıza Kirmani, 1895'te, İstanbul'a geldi. Burda Afgani, ona İran'a dönüp şahı öldürmesi düşüncesini telkin etmiş olacak ki, adam İran'a döndü. O sırada hükümet, şahın hükümdarlığının ellinci yılını kutlama hazırlığı yapmaktaydı. Şah, Teheran yakınlarında halkça kutsal sayılan bir yeri ziyaret etmekteyken Kirmani, elinde tabancasıyla şahın karşısına çıkıp ona bir sürpriz yaptı. Böylece de Nasır-ud-din Şah'ın uzun sürmüş hükümdarlığı sona erdi.

Amin-us-Sultan, şahın öldürülüşünü, Kazak tugayını çıkması olası karışıklıklara karşı alarma geçirinceye kadar gizlemek akıllılığını gösterdi. Veliaht Muzaffer-üd-din, zayıf karakterliydi. Herkes şahın öbür oğlu olan ve uzun yıllar Isfahan'da geniş bir bölgeyi yönetmiş bulunan Zill-us-Sultan'ın tahta çıkma konusunda hak öne sürmesini ve Muzaffer-üd-din'e karşı harekete geçmesini bekliyordu. Ne var ki İngiltere ve Rusya veliahttan yana olduklarını bildirince, Zill-us-Sultan da onların safına katıldı.

İran hükümeti, Mirza Rıza Kirmani'yi idam ettirdi ve ayrıca Afgani ile hâlâ Trabzon'da tutuklu bulunan üç yandaşının teslim edilmesini istedi. Osmanlı sultanı, Afgani'nin teslimini, onun Afgan olması nedeniyle İran'da yargılanamayacağı gerekçesini ileri sürerek reddetti. Buna karşılık üç talihsiz ilerici, suikastla hiçbir ilişkileri olmadığı halde teslim edildiler. Bu üç kişi, herhangi bir soruşturma yapılmadan, yeni veliaht gaddar Muhammed Ali Mirza tarafından Tebriz'de idam edildiler. Afgani ise 1897'de kanserden öldü.

Muzaffer-üd-din Şah, kendinden öncekilerden daha güçsüz ve daha yumuşaktı; İran'ı bir ölçüde yenilikçi etkilere açtı. Batılı tarzda eğitim veren ortaokulların, Osmanlı modeline göre "Rüşdiye" adı verilerek açılmasına izin verdi. Halkça sevilmeyen Amin-us-Sultan'ı görevden aldı, yerine 1897'de liberal görüşlü ve reform yanlısı Amin-ud-Devle'yi başbakan atadı. Ne var ki şah, yurtdışı gezileri ve saraylılarının acayip merakları nedeniyle sürekli para yetmezliği içinde bulunduğundan, Amin-ud-Devle de İngilizlerden yeni bir kredi alabilecek durumda olmadığından, ulemanın ve saray halkının hoşnutsuzluğunu bahane edip başbakanı görevinden aldı, yerine yine Amin-us-Sultan'ı atadı.

Belçika gümrük memurları, yeni bir merkezi gümrük sistemi meydana getirdiler; böylece de merkezi hükümetin geliri arttı. İşsiz kalan İranlı gümrük görevlileri ve artık eskiye oranla çok daha yüksek gümrük rüsumu ödemek zorunda kalmış bulunan tüccarlar, Belçikalılara, özellikle de bunların başı olan Naus'a düşman kesildiler. Bu Naus, kısa sürede gerçek maliye bakanı haline geldi. Şahın, doktor tavsiyesi uyarınca yaptığı yurtdışı gezilerinin giderlerini karşılamak için, Amin-us-Sultan Rusya'dan, 1900 ve 1902'de olmak üzere iki defa borç para aldı. Hayli yüklü olan bu kredi anlaşmalarının birincisinde bulunan özel bir madde, İran'a, İngiltere'ye borcunu ödemesi ve Rusya'nın onayı alınmadan başkaca hiçbir borç alınmaması yükümlülüğünü getiriyordu. İkinci anlaşma ise Rusya'ya verilen önemli ekonomik imtiyazlarını içermekteydi. Ayrıca Ruslar yeni bir gümrük sözleşmesinin yapılması için de direttiler; 1902'de imzalanan anlaşma, önemli Rus malları için tercihli bir gümrük tarifesi öngörüyordu. İstikrazlardan ve gümrük gelirlerinden ülkeye sağlanan parasal olanaklar, verimli yatırımlara kullanılmayıp aksine şahın ve saraylılarının 1900 ile 1905 arasında Avrupa gezilerinin yüksek giderlerini karşılamak için harcandı.

Bu sırada hükümetten hoşnut olmayanlar yeniden örgütlenmeye başladılar. Teheran'da ve başka kentlerde gizli dernekler kuruldu. 1900 ve 1901 yıllarında hükümet aleyhinde ateşli yergiler yayımlamaları üzerine, bu örgütlerin birkaç üyesi kimlikleri saptanarak tutuklandı. Ulemanın ileri gelenleri ile bazı saray adamları ve ilericilik yanlıları arasındaki yeni bir koalisyon, hücumlarını Amin-us-Sultan üzerinde yoğunlaştırıp kendisini İran'ı Rusya'ya satmakla suçladılar ve istifa etmesini istemeye başladılar. Bu muhalefet her ne kadar 1902 yılında Rusya'dan ikinci kez borç alınmasına engel olamadıysa da, yine de büyük çapta etkiliydi; nitekim 1903 yılında "Atabek-i A'zam" diye yeni bir tantanalı unvan aldığı halde Amin-us-Sultan'ın çekilmesini sağlamıştır. Bu sırada Osmanlı Irak'ındaki Şii ulemanın başkanlığı tarafından bir fetva yayımlanmış, bunda Amin-us-Sultan bir kâfir olarak nitelendirilmişti. (Ancak böyle bir fetvanın gerçekliği şüpheli görülmektedir.)

Şah, tutucu akrabalarından birini, Ayn-ud-Devle'yi başbakanlığa atadı. Gelgelelim Belçikalı gümrükçülere ve pahalılığa karşı protestolar kesilmedi. Gizli dernekler, önceki yıllardakinden daha fazla etkili olmaktaydı. Bunlardan birkaçı, üyelerini yurtdışında İranlılarca İran hakkında yazılmış eleştirici ve yerici edebi eserleri okumak ve böyle eserleri halka dağıtmakla görevlendirdi. Bu edebi eserler, birçok İranlıya, özellikle de hiç yurtdışında bulunmamış olanlara, ideolojik bağlanmalar doğrultusunda eğitilme olanağı vermiştir. Yazarlar arasında

İran Azerbaycanı ile bağlantıları olup Rusya'nın yönetimindeki Kafkasya'da yaşayan Mirza Feth Ali Ahundzade gibileri vardı; onun anonim olarak ortalıkta elden ele dolaşan "Kemal-ud-Devle ve Celal-ud-Devle" adlı eseri, İran'daki durumu çok acı biçimde eleştiren bir hayali mektuplar derlemesiydi ve Mirza Aga Han Kirmani'nin Farsça yazılmış, benzeri nitelikte bir dizi mektubuna nazire olarak hazırlanmıştı. Geniş çapta yaygınlık kazanmış bir başka eser de, İran Azerbaycanından olup Bakü'ye göç etmiş Talibov'un eğitici amaçla kaleme aldığı "Maragalı Zeyn-ul-Abidin İbrahim Bey'in Seyahatnamesi" adlı kitabıdır. Bu hayali seyahatname, İran toplumunun artık tutulacak yanı kalmamış perişan durumunu, en acımasız biçimde gözler önüne sermekteydi. Böyle eserler Malkam Han'ın ve daha başka İranlıların siyasal yazılarının, keza yurtdışında örneğin Kahire'de "Parvariş" ve "Surayya", Kalkutta'da "Habl-ul-Matin" gibi gazetelerin yayınlarının etkilerini güçlendirmekteydi.

Artık bazı İranlılar, ihtilalci eylemlere hazırlanmaya başlamışlardı; bu yolda gelişim 1904-05 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Rus ihtilal girişimiyle daha da yoğunluk kazanmıştı. O zamana kadar İran'da yapılacak bir hükümet darbesi girişimine Rusya'nın mutlaka müdahale edeceği kanısı yaygındı. Ne var ki şimdi Rusya, önce savaşla, ardından ihtilalle uğraşmak zorunda kaldığından, zaman harekete geçmek açısından çok elverişli görünüyordu. Üstelik meşrutiyetle yönetilen tek Asyalı devletin, meşrutiyetle yönetilmeyen tek Avrupalı büyük devlet karşısında kazandığı zafer, bir Asyalının da görünüşte olağanüstü güçlü bir batılıyı yenebileceği sanısını yaratmış; bu da İran'da olsun Asya'nın diğer ülkelerinde olsun –Japon gücünün sırrının onda olduğu sanıldığından– anayasalara ve meşrutiyet yönetim biçimine giderek artan bir ilginin uyanmasına yol açmıştı.

İran'da kavganın başlangıcı olarak genellikle 1905 Aralığındaki olaylar gösterilir. Alt rütbeden din adamları olan mollalar ile esnaflardan kalabalık bir kitle, Teheran'da şahlık camisinde toplanmış ve burda Başbakan Ayn-ud-Devle'nin görevden alınması, seçimle oluşturulacak bir danışmanlar meclisinin, yani parlamentonun "adalethane"nin kurulması istenmiştir. Şah, bu istekleri yerine getireceğine dair yazılı olarak söz verdi; ama sözünde durmadı. İhtilalci örgütler ve eğilimler 1906'da Teheran'da daha da güç kazandı. Halk hatibi Aga Sayyid Camal ile vaiz Şeyh Muhammed açıkça hükümete cephe alan konuşmalar yaptılar. İkisi de Teheran'dan sürgün edildi. Şeyh Muhammed için verilmiş sürgün emrinin kaldırılmasını sağlamak amacıyla haziranda düzenlenen bir gösteri yürüyüşü sırasında bir subay genç bir sayyidi öldürdü. Bunun üzerine pek çok molla ile daha başkaları Teheran'ı terk edip Kum kentine sığındı; daha kalabalık başka

bir kitle de, yaklaşık on dört bin kişi Teheran'da İngiliz elçiliğinin bahçesine doluştu; bu sırada başkentte bütün dükkânlar kapanmıştı. Sığınmacılar isteklerini artırdılar. Sonunda şah, bu istekleri kabul etmek zorunda kaldı: Ayn-ud-Devle gitti ve bir ulusal meclis, "Meclis-i Şûra-yı Milli" için seçim yapılacağı ilan edildi. Ulusal meclis düşüncesi, o günlerde tartışmalarda yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan bir anayasa, "meşrutiyet" düşüncesi gibi, siyasal açıdan bilinçli bir grup meşruti krallık yanlısından kaynaklanıyordu ve halk arasında hiç de büyük bir yandaş kitlesine sahip değildi. İlk meclis, 1906 Ekiminde yapılan iki dereceli bir seçimle, Teheran milletvekillerinin seçimi sonuçlanır sonuçlanmaz hemen çalışmaya başladı. Oluşturulan bir komisyon, bir anayasa hazırlanmasıyla görevlendirildi. Bu anayasanın onaylanmasını şah, 1906 Aralığında ölüm döşeğine yatıncaya kadar sürüncemede bıraktı; 1907'de anayasaya hayli uzun bir bölüm daha eklendi. Büyük oranda Belçika modeline göre hazırlanmış her iki belge, mutlakiyet monarşisini meşruti bir monarşiye dönüştürmeyi amaçlamış, böylece İran anayasasının temelini oluşturmuştur. "Meclis" Rusya'dan yeni bir borç alınmasını reddederek ve bir ulusal bankanın kurulmasını tasarlamaya girişerek yurtseverliğini gösterdi. Ne var ki sermaye yokluğu nedeniyle ulusal bankanın kurulması gerçekleştirilemedi.

Anayasada basın ve toplanma özgürlükleri güvence altına alınmıştı ve bu ihtilalci yılın bir başka karakteristiği de çok sayıda derginin yayın hayatına başlaması olmuştu. Bu dergilerin öncülüğünde yalnızca siyasal alanda bilgilenme gelişmekle kalmamış, aynı zamanda o dönemin en güzel şiirleri ve taşlama yazıları da yayımlanmıştı. Burda özellikle "Sûr-ı İsrafil" (kıyamet günü öttürülecek olan İsrafil'in borusu) adlı haftalık dergiyi kaydetmek gerekir. Bu dergide genç yazar "Dihuda"nın şiirleri ve olağanüstü çarpıcılıktaki siyasal taşlamaları yayımlanmıştır. İran'ın hemen her yanında "Ancuman" (Encümen) denilen ihtilalci birlikler kurulmuş ve aktif biçimde politikaya girmişti; bunlardan bazıları eski loncalara ve kardeşlik örgütlerine dayanıyordu.

Ehliyetsiz olmakla birlikte yumuşak bir hükümdar sayılan Muzaffer-üd-din, 1907 Ocağında öldü. Halefi istibdat yanlısı Muhammed Ali Şah idi. Her ne kadar yeni şah göreve başlarken anayasayı uygulayacağına dair yemin etmek zorunda kaldıysa da, taç giyme törenine "Meclis" önderlerinden hiçbirini çağırmadığı gibi, 1903'te istifasından beri yurtdışında yaşayan Amin-us-Sultan'ı da başbakanlığa atadı. "Meclis", şahla açıkça bir çatışmaya girmekten kaçınmayı uygun gördüğünden Amin-us-Sultan'ın başbakanlığını onayladı. Amin-us-Sultan'ın dönüşü ve anayasanın yorumlanmasından kaynaklanan so-

runlar, "Meclis" içindeki çoğunluktaki muhafazakârlar ile sayıca daha az demokratik sol eğilimliler arasında gerginliklere yol açtı. Muhafazakârlar safında liberal bürokratlar ile Sayyid Muhammed Tabatabai ve Sayyid Abdullah Bihbihani gibi "ulema"nın ileri gelenleri yer alırken, öbür kanatta çok genç Sayyid Hasan Takizade önderliğinde Tebriz milletvekilleri bulunuyordu. Tebriz ile çevresindeki Azerbaycan illeri, ihtilalin öncülerliydiler. Tebriz, ekonomik açıdan İran'ın diğer kesimlerinden çok daha gelişmiş bulunduğundan ve her yıl binlerce Azerbaycanlının geçici ya da sürekli olarak göç ettiği, bu arada ihtilalcilere silah da getirdiği Kafkasya ile yakın ilişkileri sürdürdüğünden, öncülük rolü için çok uygun durumdaydı.

Bir yanda şah ve saray adamları ile öbür yanda parlamentonun ılımlı kesimi arasında uzlaştırıcı rol oynamak üzere girişimlerde bulunan her dönemin adamı Amin-us-Sultan, ne muhafazakârların güvenini kazanabildi ne de radikallerin. Sonunda 31 Ağustos 1907'de, radikal gruplardan birine bağlı biri tarafından öldürüldü. Ancak bu olayda birçok belirti, onun öldürülmesinin saray tarafından planlandığı ve böylesi bir suikastten ihtilalcilere karşı baskılar uygulamakta yararlanmak umulduğu kuşkusunu uyandırmıştır. Daha sonraki günlerde doğrudan ihtilalci hareketi güçlendiren bir durum meydana geldi. Suikastın yapıldığı gün, 31 Ağustos 1907'de, İngiliz-Rus uzlaşma belgesi imzalanmıştı. Bu anlaşmada iki devlet, Tibet, Afganistan ve İran konularındaki anlaşmazlıklarını çözümlemekteydi. Bir bakıma Almanya'nın büyüyen gücüne karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış bulunan anlaşma, Rus müdahalelerine karşı İngiltere'nin desteğini uman İran'ın aleyhineydi. Anlaşmada İran üç bölgeye ayrılmıştı: Rusya nüfuz sahası, Teheran ve Isfahan'la birlikte Kuzey ve Orta İran'ı kapsıyordu. İngiliz nüfuz sahası için Güneydoğu İran ayrılmıştı. İkisinin arasındaki bölge ise İran'a bırakılmıştı. (Ne garip bir rastlantıdır ki 1908'de petrol bu bölgede bulunacaktır.) Bu anlaşmayla ilgili olarak İran hükümetinin bir defacık olsun görüşü alınmadığı gibi, imzalanması sırasında dahi içeriğine ilişkin bilgi de verilmemiştir.

1908 Haziranında şah, tepeden inme bir darbe gerçekleştirdi. "Meclis" kapatılıp ulusalcı hareketin halk tarafından sevilmiş önderlerinden birçoğu tutuklandı ve idam edildi. Tüm ülke mutlakiyet rejimine boyun eğdi. Direnen sadece Tebriz kenti oldu. Kent halkının oluşturduğu silahlı kuvvetler, Bekir Han ve Settar Han adlı iki önderin komutasında, şah ordusunun kuşatmasına aylarca karşı koydu. Sonunda Rusya birliklerini Tebriz'e gönderince, kenti savunanlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Kent halkının birçoğu komşu il Gilan'a kaçtı ve burda ihtilalci bir ordu oluşturup yönetime el koydular. Bir süre sonra bu ihtilalci ordu Teheran'a doğru yürüyüşe geçti. Bu sıra-

da Bahtiyar aşireti de ihtilalcilere destek verdi. İhtilalci ordu Isfahan'ı aldı ve başkente yürüdü. 1909 Haziranında Bahtiyar aşireti ile ihtilalciler Teheran'ın kuzeyinde birleştiler. Şah, Rusya'ya sığınmak zorunda kaldı ve yaşı küçük olan oğlu Ahmed tahta çıktı. Şah naipliğine en yaşlı "Kaçar" beyi Azud-ul-Mulk getirildi. Onun 1910 Aralığında ölmesi üzerine ılımlı bir kişi olan Nasır-ul-Mulk naipliği üstlendi.

Tek dereceli bir seçimi öngören yeni bir yasayla yapılan seçimle ikinci kez "Meclis" oluşturuldu. Bu meclisin çalışmaları, Bihbihani önderliğindeki ılımlılar hizbi ile sözcüsü Takizade gibi kişiler olan yeni demokratik parti arasında sürekli sürtüşmelerden ibaretti. Takizade, aşırı görüşlü biri tarafından Bihbihani'nin öldürülmesi üzerine, 1910'da İran'ı terk etmek zorunda kaldı. Parasal sorunlar yine de İran'ın başlıca sıkıntısı olmayı sürdürüyordu; öyle ki 1911 yılında Amerikalı bir uzman, William Morgan Shuster ülkeye çağrılıp devlet maliyesini denetim altına almak ve tüm sistemde reform yapmakla görevlendirildi. Shuster, vergi toplamak için bir çeşit jandarma örgütü kurulması ve bu örgütün Hindistan'da bulunan İngiliz subayı Binbaşı Stokes'un emrine verilmesi önerisinde bulundu. Binbaşı, bu görevi kabul ettiğini bildirdi. Rusya hemen bir protesto notası verdi. İngiltere-Rusya anlaşmasının bu çeşit görevlilerin kuzey bölgesinde Rus kontrolü altında olmasını öngördüğünü ve İngiltere'nin de bu ilkeyi kabul etmiş bulunduğunu bildirdi. 1911 Kasımında Ruslar, İran'a bir ültimatom göndererek Shuster'in görevden alınmasını ve yabancı danışmanların ancak Rusya ile İngiltere'nin ortaklaşa onayıyla atanabileceği ilkesinin, İran hükümetince de kabul edilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasını istediler. "Meclis", bu ültimatoma aldırış etmediyse de, ödün vermek yanlısı "Nasır-ul-Mulk" ile Bahtiyar aşiretinden kimselerden oluşan kabine, meclisi dağılmaya zorladı; ültimatom kabul edilerek Shuster 1911 Aralığında görevden alındı.

Bu olaylarla ihtilal fiilen sona ermiş oluyordu. 1914 yılı sonuna kadar yeni bir meclis seçilmedi. Rus birlikleri ülkenin kuzeyini işgal etmişti. Ancuman denilen ihtilal birlikleri dağıtıldı; basına sansür uygulandı; hükümeti, İngiltere ve özellikle de Rusya tarafından sıkı biçimde denetlenen bir "ılımlılar" kabinesi üstlendi. İhtilal döneminin olumlu bir ürünü olarak anayasa gerçi yürürlükte kaldı ve İran halkının siyasal bilinçlenme süreci devam etti; ama yabancılar ile muhafazakârların egemenliğinin yeniden kurulmuş olması karşısında çok kimse umursamazlık ve umutsuzluk duygularına kapıldı. Meclisin çıkardığı yasalarla feodal mülkiyetin ve diğer imtiyazların ortadan kalkması gerekiyordu; gelgelelim bu hedefe ulaşılması ancak nice yıllar sonra olabilecekti.

1901'de, William Knox D'Arcy adında bir Avusturyalı, beş kuzey

ili dışında tüm İran için petrol imtiyazını aldı. Gerçi yapılan sondajlar ilk yanda başarısızlıkla sonuçlandı, fakat sonunda 1908'de güneybatı bölgesinde petrol kaynaklarına rastlandı. 1912'de İngiliz donanması gemilerini kömür yerine petrolle işler hale getirdi. 1914'te İngiltere hükümeti, Anglo-Persian Petrol Şirketi hisselerinin çoğunluğunu elde etti. Şirket, petrol alanlarının keşfedildiği Huzistan ilinin Arapça konuşan aşiretinin güçlü önderi Şeyh Hez'al tarafından korunuyordu ve komşu Bahtiyar aşireti beyleriyle doğrudan ilişkiler kurmuştu. İngiliz birlikleri tarafsız nüfuz bölgesinde üslenmişlerdi ve İngiltere, Ruslar nasıl kuzey bölgesini sıkı biçimde denetliyorlarsa, aynı biçimde güneyi kontrol altına almış bulunuyordu. Pek çok İranlı yurtseverin, İngiltere ve Rusya'yla yıllarca sürmüş ilişkilerden edindikleri deneyimler gözönüne alınırsa, Birinci Dünya Savaşında onların Almanya'nın desteğini aramaya yönelmelerine şaşmamak gerekir.

4) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE RIZA ŞAH (1914-1941)

Birinci Dünya Savaşı başlayınca İran tarafsızlığını ilan etti. Fakat bu ilan, dört devletin ülkeyi savaş alanı yapmalarını engelleyemedi. Türkler 1914'te Azerbaycan'a girince, Ruslar birliklerini geri çekmek zorunda kaldılar. Rusya'nın çekilmesiyle İran, 1914'te üçüncü kez bir "Meclis" seçme olanağını buldu; yeniden mali durumu düzene sokmak yolunda sonuç vermeyen girişimler yapıldı. İngiltere ile Rusya arasında 1915'te yapılan gizli anlaşma, Rusya'ya İstanbul'un ve Boğazların kontrolünü bırakıyor, İngiltere'ye de savaş bittiğinde İran'ın iki nüfuz bölgesi dışında kalan topraklarını kendi bölgesine katma hakkını veriyordu. 1915'te "Alman Lawrence"i denilen Konsolos W. Wasmuss, Güney İran'da İngilizlere karşı bir aşiretler ayaklanması gerçekleştirdi. Bu sırada Ruslar, kuzeyde Türklere karşı savaşta başarı kazandılar. Böylece de "Meclis"in bir defa daha dağıtılmasını sağladılar. Bunun üzerine mecliste grubu bulunan demokratik partinin Alman yanlısı ulusalcı üyeleri, Kum kentinde geçici bir hükümet kurdular. Ne var ki İtilaf devletleri kuvvetlerinin ilerlemesi üzerine Kirmanşah'a çekilmek zorunda kaldılar. Sonunda üyelerinin çoğu İstanbul'a ve Berlin'e kaçtı; bu kentlerden ulusalcı ve İttifak devletleri yanlısı propaganda etkinlikleri yaptılar. 1916'da İngilizler, İran'ın güneyini yeniden işgal edip burda "South Persian Rifles" adıyla yerel bir silahlı kuvvet kurdular; bu kuvvetin başına da Sir Percy Sykes getirildi. 1917'de gerek İngilizler, gerekse Ruslar nüfuz alanlarını bir hayli genişlettiler.

Savaş İran'a yıkım, açlık ve bölünmeler getirmişti; ama aynı za-

manda ulusalcı ve reformcu hareketin yeniden güçlenmesine yol açmıştı. 1917/18'de silahlı bir ihtilalci hareket "Cangali" (Vahşiler), Kuçik Han'ın önderliğinde Gilan iline egemen oldu. Şubat ayında, özellikle de Rusya'da Ekim Devriminin başlaması üzerine eylemlerini geliştirdiler. 1917 yılının sonunda Bolşevikler, Çar hükümetinin İran'a zorla kabul ettirdiği tüm haksız anlaşma, sözleşme ve imtiyazlardan vazgeçtiğini ilan ettiler. Bu davranışlarıyla da halkın büyük ölçüde sevgisini kazandılar. İran halkınca desteklenen yenilikçi ve ihtilalci hareket Teheran, Mazenderan, Azerbaycan ve Gilan'da eyleme geçti. İç bölünmeler ve kargaşa ortamı, 1918-19'da, zahire istifçileri ve vurgunculer eliyle iyice berbatlaştırılmış korkunç bir açlık dalgasıyla daha da karışık hale geldi.

Rusya'nın birliklerini çekmesinden ve Almanya ile müttefiklerinin yenilgiye uğramasından sonra, ekonomik ve askeri açıdan önemli yabancı güç olarak İran'da yalnızca İngilizler kalmıştı. İngilizler, Dışişleri Bakanları Lord Curzon'un kişiliğinde nüfuzlarını, dolayısıyla da himaye rejimlerini Önasya'nın büyük kesimine yaymak umutlarını açığa vuruyorlardı; özellikle de ilgileri, petrolden yana zengin ülkeler olan İran ve Irak'a yönelikti. 1919'da İngiltere, bir antlaşma yapmayı başardı. Antlaşmayı İran adına –çok yüklüce bir rüşvet almış bulunan– Başbakan Vusuk-ud-Devle ile iki bakan imzalamıştı. Bu antlaşma İngiltere'ye, İran'a yabancı danışman, subay, silah, iletişim ve ulaşım araçları ve borç para sağlamada bir tekel olma hakkı veriyor, bu arada gümrük sözleşmesinin İngiltere çıkarına yenilenmesini de öngörüyordu. Antlaşma iki milyon İngiliz liralık bir istikrazın temelini oluşturduğundan, genellikle bir İngiliz himaye rejiminin kurulması olarak yorumlandı.

Amerikalı ve Fransız diplomatlar protesto notaları verdiler; İranlı ulusalcılar, İran anayasasına göre "Meclis"in onayı olmaksızın hiçbir antlaşmanın yürürlüğe giremeyeceğini ileri sürerek itirazlarda bulundular. Bütün bu tepkilere aldırmayan İngiltere, sanki antlaşma geçerliymiş gibi hareket ederek İran'a maliye, ordu ve yönetim alanlarında görevlendirilmiş heyetler gönderdi. Antlaşma aleyhinde yazılar yayımlanmaya ve gösteriler düzenlenmeye başladı. Gilan'da ve Azerbaycan'da radikal gruplar doğrudan eyleme geçti. 1905-1911 ihtilaline katılanlardan biri olan Şeyh Muhammed Hiyabani önderliğindeki Azerbaycan Demokratik Partisi, Azerbaycan'da yeni bir hükümet kurdu ve merkezi hükümetin görevlilerini Tebriz'i terk etmek zorunda bıraktı. Hiyabani, kontrolü altındaki bölgede bağımsızlığı da ilan etti. Ardından da çeşitli reformları gerçekleştirdi. 1920 baharında Anzali'ye (bugünkü Bandar Pahlavi) Kızılordu birlikleri girdi, bu birlikler Beyaz Rus silahlı kuvvetlerini Gilan'dan kovmakla görevlendirilmişlerdi. Ko-

münist kuvvetler ile Kuçik Han arasında bir ittifak yapıldı ve haziranda İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi; ama herhangi bir sosyalistçe önleme başvurulmadı. Bir komünist partisi Gilan'da kurulduysa da, partinin başkanı çok geçmeden Kuçik Han'la anlaşmazlığa düştü.

Radikaller, radikal olmayanlar ve bazı yabancı ülke güçleri, hep birlikte, İngiliz yanlısı kabineye ve 1919 Anglo-Persian Antlaşmasına karşı savaşıma giriştiler. Bu da, Vusuk-ud-Devle'yi 1920 Haziranında istifa zorunda bıraktı. Musır-ud-Devle başbakanlığında ılımlı ulusalcı bir hükümet kuruldu; Anglo-Persian Antlaşması, yabancı birliklerin ülkeyi terk edeceği ve "Meclis"in engellenmeden tartışma yapma olanağını elde edeceği zamana ertelendi. Bir sonraki Başbakan Sipahdar, İngiliz dostu bilinmesine, Kazak tugayına İngiliz subaylarını komutan atamasına, hatta 1919 antlaşmasını yeni seçilecek meclise sunma hazırlıklarına girişmesine rağmen, bu antlaşma hakkında bir oylamaya gitmeyi göze alamadı.

Bunu izleyen dönemde hükümet Kazak tugayının yardımıyla Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketini bastırdı. Hiyabani ile hareketin önderlerinden daha başkaları öldürüldü; ama yine de Azerbaycan bir huzursuzluk merkezi halinde kaldı. "Cangali" hareketi Gilan'daki egemenliğini, sınırdaş Mazenderan bölgesine de yaymıştı; fakat örgütleri, radikal komünistler ile ılımlı Kuçik Han arasındaki anlaşmazlık yüzünden parçalandı.

1921 yılı başlarında İngiltere hükümeti, 1919 antlaşmasının gerçeklik kazanması için uğraşmaktan vazgeçip, bu sefer İran'da güçlü bir hükümetin kurulması doğrultusunda çalışmaya başladı. Bu hükümet parçalanmış ülkede huzur ve düzeni, muhafazakâr modelde sağlayabilecek durumda olmalıydı. 1921 Şubatında Sipahdar hükümeti bir darbeyle devrildi; darbe, İngiliz dostu olan ama aslında perde arkasından İngiltere tarafından desteklenen Sayyid Ziya-ud-din Tabatabai adlı bir gazeteci tarafından hazırlatılmıştı. Tabatabai başbakan oldu ve Kazak tugayında en yüksek rütbeli İranlı subay olan Rıza Han'ı savaş bakanı, dolayısıyla da ülkedeki tek modern silahlı gücün komutanı yaptı. Demokratik ve ulusalcı isteklerin baskısı altında yeni başbakan, bir toprak reformu, sanayileşme ve daha başka çağdaşlaşma önlemleri için söz verdi; ayrıca Anglo-Persian Antlaşmasını da geçersiz ilan etti. Yeni bir antlaşma için Sovyetler'le giriştiği görüşmeleri sonuçlandırdı. Bu antlaşmada, Sovyetler'in daha önceki istikraz ve imtiyaz sözleşmelerini geçersiz saymaları –Hazar Denizinde balık avlama hakkı istisna edilerek– onaylanıyor, fakat özel bir maddeyle de Ruslara "eğer üçüncü bir devlet İran'ı Rusya'ya karşı bir saldırı için çıkış noktası yapacak olursa, İran'a birlikler göndermek izni" verili-

yordu. Her ne kadar bu özel madde, aslında Beyaz Rus birliklerinin yabancı devletlerce desteklenmesine karşı önlem olarak düşünülmüşse de, daha sonraları Sovyetler Birliği tarafından Kuzey İran'da üslenmiş Amerikan kuvvetlerine karşı koz olarak kullanılmıştır. Bu antlaşma ve ulusalcı güçler karşısında İngilizlerin geri çekilmesi, İran'ın ekonomik bakımdan daha bağımsız davranmasını hayli kolaylaştırmıştır.

Rıza Han ile Sayyid Ziya arasındaki çekişme, başbakanın istifa etmek zorunda kalıp ülkeyi terk etmesiyle sonuçlandı. Başbakanlığı bu sefer Kavam-us-Saltana üstlendiyse de, ülkedeki iktidar yavaş yavaş Rıza Han'ın eline geçti. Onun hedefi merkezi hükümetin kontrolünü, ayaklanmış bulunan illerde, özellikle de Gilan'da yeniden kurmaktı. Orda ise Kuçik Han, 1921 güzünde aşırı solu hükümetten çıkardığından bir iç bozuşma hali yaygındı, bu durum Rıza Han'ın birliklerini Gilan'a göndermesini ve 1921 yılı sonunda burda egemenliğini kurmasını kolaylaştırdı. Bir başka ayaklanma 1921'de doğuda, Horasan aşiretleri arasında başgösterdi; ama merkezi hükümet orda kurulmuş reformcu hükümeti yıl sonunda devirmeyi başardı. Coğrafi uzaklıklar ve bir merkezden yönetilemeyiş, savaş sonrası dönemin halk ayaklanmalarını güçsüz kıldığından, bu çeşit başkaldırmalar birbiri ardından bastırıldı. Bu hareketlerin, bir İngiliz himaye rejiminin kurulmasını engellemede ve yenilikçi güçlerin merkezi hükümeti yeni atılımlara yöneltmesinde olumlu katkıları olmuştur. Zamanla yeni hükümet, reformcuların ve ihtilalcilerin hedeflerini –çağdaşlaşma, merkezileşme ve ulusal bağımsızlık hedeflerini– benimsedi; ancak işçilerin, köylülerin ve göçebelerin hayat şartlarını düzeltecek temelli yapısal reformlara yanaşmadı. Buna rağmen ılımlı ulusalcılardan birçoğunu, onların kargaşa ve ihtilalden duydukları korkuyu sömürerek, kendi safına çekmeyi başardı.

Rıza Han, merkezden yönetilen modern bir ordunun kurulmasını gerçekleştirmişti. Bunun yanı sıra hükümet kamu maliyesinde köklü bir reform girişiminde bulundu. Bu girişim, 1922'de tüm devlet bütçesinin kontrolü kendisine verilen Arthur Chester Millspaugh başkanlığında Amerikalı danışmanların yardımıyla yürütüldü. İran hükümetinin onayıyla Millspaugh, bir tütün vergisi, bir kibrit vergisi koyup bir çay ve şeker tekeli kurdu. Bütün bu önlemler, öncelikle sosyal bakımdan güçsüz sınıfları bunaltıyordu. Gerçi Millspaugh, maliye yönetiminin gelirlerini ve iş görebilme kapasitesini yükseltmişti; fakat çabaları Amerika'dan kredi elde etmeye ve ülkeye sermaye gelmesini sağlamaya yetmedi. Bu da onun, o sırada şah olarak taç giymiş bulunan Rıza Han'la görüş ayrılıklarının giderek daha da artması sonucu 1927'de istifa etmesine yol açtı.

İngiltere ise İran'ı tümüyle ele geçirecek durumda olamamak düşüncesini bir türlü içine sindiremediğinden, eskisi gibi hiç değilse ülkenin güneybatısındaki petrol bölgesini kontrolü altında tutmayı denedi. İngilizlerin birliklerini güney bölgesinden çekmeleri işi, tam dört yıl sürdü; bu arada Huzistan'daki Arap aşiretinin başı Şeyh Hez'al'a da, merkezi hükümete karşı kendisini destekleyeceklerine dair söz de vermişlerdi. Bu şeyh de, Bahtiyar ve Lur aşiretlerinden bazı müttefikleriyle birlikte, bulunduğu ilde bağımsızlığını ilan etti; fakat 1924'te Rıza Han'ın ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı.

Rıza Han, zayıf kişiliği olan Ahmed Şah'ı ikna ederek 1923'te İran'dan gitmesini sağlamıştı. Bunun ardından, Türkiye'de Mustafa Kemal'in yarattığı modelde, bir cumhuriyetin kurulması propagandasını teşvik etmeye başladı. Fakat bir cumhuriyet kurulması düşüncesine özellikle gerici "ulema"nın şiddetle karşı çıkmasıyla karşılaşınca, bu sefer Kaçar hanedanı aleyhinde bir propagandaya ağırlık verdi. 1925'te meclisin Kaçar hanedanının saltanatına son vermesini ve yeni bir seçimle oluşturulan bir kurucu meclisin de kendisini yeni bir hanedanın –Pahlavi hanedanının– kurucusu yapmasını sağladı. Rıza Şah, modern ve başarılı ordusuna dayandığından, parlamenter rejimin biçimsel kurallarına aldırış etmemekte zorluk çekmedi. Gerçi meclis, toplantılarını yine sürdürdü; ama artık görevi, şahın politikasını biçimsel olarak onaylayarak demokratik görünümü korumaktan ibaretti.

1925'ten 1941'de tahttan indirilmesine kadar geçen zaman içinde Rıza Şah, yerel ayaklanmaları bastıran, vurucu gücü yüksek bir orduyu kurması ve yeni vergiler uygulamasıyla merkezi hükümetin iktidarını güçlendirmiş; bu sayede de İran'da gerçekten önemli bir dizi çağdaşlaşma reformlarına girişmiştir. 1926'da tek tip bir toprak vergisi saptadı; tüm yurttaşlara askerlik yükümlülüğü getiren bir yasa çıkardı ve bir reform yasasıyla devlet hizmetinde atama ve terfileri ilkelere bağladı. Ordu ve bürokrasi, Rıza Şah sayesinde en çok önem kazanan iki kurum oldu. Askeri amaçlar için, bütün diğer amaçlar için harcananlardan çok daha fazlası harcandı ve ordunun komuta kademesindekiler, verilen yetkiler ya da yapılan kayırmalarla büyük bir refaha ulaşıp askeri alanların çok ötelerine kadar uzanan geniş bir etkileme alanı elde ettiler. Genel askerlik yükümlülüğü, İran'ın aşağı tabaka halkı arasında okuma yazma bilmeyenlerin sayısını azalttığı gibi, daha bir dizi eğitimin uygulanmasında yararlı oldu, ancak yine de halk tarafından sevilmedi. Yeni ordunun yardımıyla aşiretlerin özerklik girişimlerinin ve halk ayaklanmalarının sürekli bir tehdit oluşturmalarına son vermek olanağı sağlanmıştı. Ordunun, bürokrasinin ve yeni endüstri dallarının giderek artan önemi, Rıza Şah'ın hükümranlık dö-

neminde, bayındırlık hamlelerinin özellikle teşvik gördüğü Teheran'da hızlı ilerlemeler kaydetmesinde etkili olmuştur.

1925, 1926 ve 1928'de ekonomi hukukunu, ceza hukukunu ve yurttaşlık hukukunu (medeni hukuku) düzenleyen üç yeni yasa çıkarıldı. Bu yasalarda Fransız hukuku ile İslam hukuku kaynaştırılmak istenmiştir. 1927'de Rıza Şah, İran'ın gelecekte kendi gümrük politikasını yürüteceğini ve yabancı devletlerin destekledikleri bütün "kapitülasyonlar"ı kaldıracağını ilan etti. 1928'de çoğu ülkeyle yeni ticaret anlaşmaları yapıldı ve gümrük gelirlerini artırmak için bir dizi maddenin gümrük rüsumu yükseltildi.

Rıza Şah'ın uyguladığı reform önlemleri zincirinde en zayıf halkayı tarım oluşturuyordu. Reformların bu sektörde aldığı tek sonuç, büyük toprak sahiplerini daha zengin, köylüleri daha fakir duruma getirmesi oldu. Otuz yıllık bir süreden sonra toprağın intifa (kullanma) hakkını tanıyan yasa ile büyük arazi .sahipliğinin kadastrosunu öngören 1928-1929 yasaları, büyük toprak sahibi nüfuzlu kişilerin, daha geniş toprakları elde etmek için, gerekçeleri çoğu kez kuşku uyandırıcı isteklerde bulunmalarına olanak vermiştir. Üstelik zenginler, küçük çiftçilerin topraklarını kendi adlarına kaydettirmek için, kadastro görevlilerine rüşvetler vermişler, kurdukları ilişkilerden yararlanmışlardır. 1928 yurttaşlık yasası, fiilen kullanılan toprağı mülk sayıyordu; kiralamaya (iltizama) ilişkin maddeleri de toprağa sahip olmayı kolaylaştırıyordu. Yasa, toprak için yapılan kira sözleşmesinde, kiracıdan bütün yükümlülükleri yerine getirmesini isterken, karşı tarafta yer alan arazi sahiplerinin yükümlülüklerinden hiç söz etmiyordu. Her ne kadar Rıza Şah, siyasal hasımlarının mülklerini kamulaştırdıysa da, bu topraklar buraları işleyecek kimselere verilmeyip aksine şahın kolladığı adamlara –özellikle de ordudaki adamlarına– bağışlandı, ya da bunlara bizzat şah tarafından el konuldu. Böylece şah, çok geçmeden ülkenin en büyük arazi sahibi kişisi oldu. Bu şekilde daha önceleri, 19. yüzyılda, yasalardaki boşluklardan ve aşırı borçlandırılmalardan yararlanılarak başlatılan küçük çiftçilerin topraklarını ele geçirmek süreci, Rıza Şah zamanında çok daha hızlandırılmış oluyordu. Bu dönemde hukukun çiğnenmesi, büyük arazi sahiplerinin isteklerinin devlet tarafından yerine getirilmesi ve kitle tüketim mallarından dolaylı yoldan çok yüksek vergi alınması nedeniyle küçük çiftçilerin hayat standartı aşağılara düştü.

Hükümet programındaki bir başka madde de birçok İranlıyı hayli sıkıntıya sokmuştu; bu da göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmek ve ellerindeki silahları almak amacıyla yapılan, geçici olarak da başarıya ulaşılan girişimdi. Aşiretlerin büyük kısmı –birbiri ardından– ordunun baskısıyla yalnızca silahlarını teslime zorlanmadı, aynı zaman-

da belirli yörelere de yerleştirildi. Bu etkinlikle, aşiretlerin daha iyi kontrol altına alınması istenmişti: ama aşiretler için ekonomik açıdan bir felaket oldu; çünkü sığır ve koyun sürülerinin, yaz ve kış otlakları arasında getirilip götürülmesi gerekiyordu. Aksi halde hayvanlar açlıktan ölebilirdi. Aşiretlerin belirli bir yöreye iskan edilmesinin sonucu, hayvan varlığının önemli bir kısmının yitirilmesi oldu. Şahın 1941'de tahttan indirilmesinden sonra, bu yüzden canı yanmış çok sayıda göçebe, yaz-kış yolculuklarına yeniden başladılar.

Rıza Şah'ın eğitim alanındaki reformları daha başarılı olmuştur. İlk kez tüm ülkede bir laik ilkokullar ağı kuruldu. Bu okulların öğretim planı bir birlik içindeydi, akademik dallara önem veriyordu ve Fransız modeline göre düzenlenmişti. Yabancı okullar ve azınlıkların okulları yavaş yavaş devletleştirildi. 1935'te Teheran Üniversitesi kapılarını açtı. Hükümet, İranlı öğrencilerin yurtdışında yükseköğrenim yapmalarını yeniden ve gittikçe artan ölçüde teşvik etmeye başladı. Buna karşın eğitim sisteminin kusurları vardı: Her alanda gözü kapalı ezber öğrenmeye değer veriliyordu; öğretim planları teknik-pratik olarak değil de, daha çok akademik nitelikteydi; bu da üstün yetenekli İranlıların el emeğine karşı antipati duymalarını artırıyordu. Yeterince okul ve ders araç-gereci yoktu; bu yüzden eğitim küçük bir seçkinler zümresine özgü bir ayrıcalık halinde kalmıştı. Bununla birlikte o dönemde ilk kez kadınlar da –özellikle büyük kentlerde– halka açık okullara gitmeye başlamışlardır.

20. yüzyılın başlarında nicelik bakımından pek önemi olmayan bazı kadın hakları hareketleri ortaya çıktı. Kadınlar 1905-1911 ayaklanmalar döneminde bazı gösteri yürüyüşlerine katıldılar ve 1910'da ilk kadın dergisi kuruldu. İran'ın dinsel azınlıkları, bu arada Bahailer, Azali Babiler ve Müslüman mezheplerden Ehl-i Hak'tan olanlar, kadının hukuksal eşitliği konusunda gerçekten ilerici görüşler öne sürdüler. Kafkasya ve Rusya'dan gelen sosyalist ve komünist düşünce akımlarının yayılması, liberal görüşlerin etkili olması, kadının eşitliği tartışmalarına yol açmıştı; fakat "ulema"nın hâlâ sürüp giden iktidarı ve erkeklerin rahatlık sağlayan geleneklere bağlı kalmaları, erkeklerin üstünlüğünü ortadan kaldırabilecek bu çeşit tasarımların günlük hayata uygulanmasını engelliyordu. Rıza Şah, bu sorunlarla ilgilenmeyi ancak bir hayli zaman sonra göze alabildi ve bunu da ancak "ulema"nın etkisini başka alanlardaki güç denemelerinde biraz kısıtlayabildikten sonra yapabildi. 1929'da İranlı erkekler için batılı kılık kabul edildi; buna karşılık batılı tarzda giyinmiş "peçesiz" kadınların ortaya çıkması yıllarca sonra oldu. 1936'da yasal düzenlemeyle kadınların peçesiz ve batılı kılıkla dolaşmaları zorunluluğu getirildi. Bu konuda ne Türkiye'de, ne Sovyetler Birliği'nde İran'daki gibi sert önlem-

lere başvurulmuş değildir. İran'da polis, eski kılıklarıyla sokağa çıkan kadınların "Çadur" denilen peçelerini yırtıp yüzlerini açıyordu. Fakat 1941'den sonra yasağın bu şekilde zor kullanılarak uygulanmasından vazgeçildi. Alt tabakadan kadınlar yeniden çadurlarını taktılar; öyleki batılı tarzda giysiler seçkin kimselerin bir özelliği oldu. Kadınlar yine bu dönemde babalarının veya kocalarının izniyle ev işinin dışında bazı mesleklerde çalışmaya başladılar; ancak bunlardan sayıca pek azı resmi okullarda eğitim görmüştü. Buna karşılık yeni yasalar kadının hukuksal durumunda hemen hiçbir değişiklik yapmamıştı. Erkekler yine eskisi gibi dört kadınla nikâhlanabiliyor, üstelik dilediği sayıda kadınla da –Şii hukukunun garip bir ilkesi uyarınca– belli bir zaman için evlenebiliyordu. Bu sırada bir yandan da çok evlilik yavaş yavaş azalmaktaydı. Boşanma erkekler için alabildiğine kolay, kadınlar için alabildiğine zordu. Boşandıktan sonra çocukların bakım hakkına sadece erkekler sahipti. Kadınlar hukukça babalarının veya kocalarının buyruğu altındaydılar; seçimlere katılamazlar, bir memuriyete başvuramazlar, yabancılarla veya gayrimüslimlerle evlenemezler, hükümet dairelerinde bir görev alamazlardı. Kadının peçesini atması, İran'ın reformlarla ulaştığı yerin, diğer Müslüman ülkelerin çoğunun gerisinde kalması olgusunda bir değişiklik yapmış değildi. Bu doğrultuda bir değişiklik ancak altmışlı yıllardaki reformlarla yapılabilecektir.

Rıza Şah'ın en göze çarpan hizmetlerinden biri, İran'ı bir baştan bir başa geçen bir demiryolunu yaptırmasıdır. Her ne kadar bir demiryolu şebekesi kurulması 19. yüzyılın sonlarında İngilizler ve Ruslar tarafından söz konusu edilmişse de, bunların etkinliği, demiryolunun inşasını istemekten çok geciktirmek olmuştur. Devlet şeker ve çay tekelenin kurulması sayesinde 1925'te bir kuzey-güney demiryolu inşası için bir fon oluşturulmuş, yabancı mühendislerin yardımıyla geçit vermez ve çok dağlık araziden demiryolunun geçirilmesi başarılmış, 1938'de de yapım işi bitirilmiştir. Karayolları şebekesi önemli ölçüde genişletilmiş ve hükümet telefon-telgraf şebekesiyle radyonun kurulmasını desteklemiştir.

Devlet yatırımları endüstrinin gelişmesine yol açmıştır. 1920'de tüm endüstri birkaç elektrik ve kibrit fabrikasından ibaretti. Yine yirmili yıllarda birkaç özel girişimci sadece küçük çapta tekstil sektöründe etkindi. Otuzlu yıllarda devlet malı olan ve devletçe yönetilen otuz büyük fabrika ortaya çıktı; bunlara iki yüz küçük fabrika katıldı. Bu fabrikalar karma ekonomi kuruluşları olarak devletin farklı oranlarda katkısıyla yapılmışlardı. Bu konuda öncelikle yiyecek maddeleri imal eden ve diğer tarım ürünlerini işleyen endüstri başı çekiyordu. Ağır endüstri hiç yoktu. Üretim giderleri ve gümrük vergileri çok yüksek olduğundan, endüstri üretimi eskiye oranla daha pahalı hale gelmişti.

Rıza Şah zamanında sendikalar ve grev yasadışı ilan edildi. 1936'da çıkarılan ve iş hukukunun en alt düzeyde ilkelerini içeren yasa, hiçbir denetim olanağını öngörmediğinden açıkça alay konusu oldu. Devlet mülkü olan veya devletçe yönetilen girişimlerde, bürokratik yönetim yüzünden sürekli aksaklıklar görülüyordu.

Bankacılık işleri, 1927'de, "British İmperial Bank of Persia"nın banknot emisyonu imtiyazını ve diğer ayrıcalıklarını devralan bir merkez bankasının kuruluşuyla devlet denetimi altına girdi. Kamusal denetim altındaki diğer bankalar otuzlu yıllarda kuruldu. Ülkeyi modernleştirme programı için sağlanması gerekli sermaye ve kredinin büyük kesimi bu bankalarca bulunuyordu. Bankalar parasal olanaklarını büyük ölçüde vergi gelirlerinden sağlıyorlardı. Vergiler ilk ağızda yoksullara yükleniyor, bankaların kredileri zenginlere ve orta sınıftan insanlara yanıyor, bu kimseler Rıza Şah'ın reform programı önlemlerinin çoğunca zaten kayırılmış durumda oluyorlardı. Büyük mülk sahipliğinin gelişmesi, kırsal kesim halkının vergilendirilmesi ve bir tarım reformunun hataları, Rıza Şah zamanında modernleştirmeyi, ne endüstri üretimi için geniş bir pazar sağlandığı ne de tarımsal tabanda üretim yükseltilebildiği için belirli sınırlar içinde bıraktı.

Siyasal hayat giderek daha çok merkezden belirlenir olmuştu; çünkü ordu şimdi aşiretleri ve taşra illerini denetim altında tutmak için zorunlu vurucu güce ve bir yerden bir yere taşınma olanağına sahipti. Ayrıca bir ulusal polis örgütü de kurulmuştu. Yerel hükümet görevlileri dahi Teheran tarafından atanıyordu ve bu memurlar merkezi hükümete karşı sorumluydular. Bu düzen önemli bir değişikliğe pek uğramadan günümüze kadar sürüp gelmiştir.

İdeolojik alanda rejim, ülkenin İslamiyet öncesi büyük geçmişini ön plana çıkaran bir İran ulusalcılığıyla besleniyordu. Bu ulusalcılık İran'ın geri kalmasının suçunu, yüzyıllarca sürmüş Arap egemenliğine yüklemekte, aynı zamanda İslamiyetin önemini de vurgulamaktaydı. Müslüman törelerine saldırılar, ulemanın eğitim kurumlarında ve hukuk alanındaki etkisiyle bağlantılıydı. Bununla birlikte geleneksel ve İslami yaşama tarzının değişmesi –Rıza Şah tarafından çoğu kez örnek alınmış bulunan– Atatürk dönemindeki Türkiye'de görüldüğü şekilde büyük çapta kökten olmamıştır. Yeni ulusalcılığın diğer iki görüntüsü, mimaride ve edebiyatta İslamiyet öncesi motiflerin yeniden ele alınışı ile Zerdüşt dininden olan İranlıların korunmasıydı.

Rıza Şah'ın 1932 yılında Anglo-Persian Petrol Şirketinin imtiyazını feshetmesinde, ekonomik problemler kadar ulusalcılığın güçlenmiş olması da etken olmuştur. 1933'te şahın petrol şirketine daha elverişli koşullar kabul ettirmeyi başarması, İran'ın kazanç payı yeterince yükseltilmediği, imtiyazın süresi 1962'den 1992'ye kaydırıldığı için,

daha sonraları ulusalcılar tarafından "vatanın satılması" diye kınanacaktır. Otuzlu yıllarda Almanya'nın ön plana çıkması ve buna ülkedeki İngiliz düşmanlığının katılması, İran'da Almanya'nın ekonomik ve siyasal etkisinin gittikçe daha çok artması sonucunu verdi. Alman ajanları, Nasyonal Sosyalist ideolojinin yayılmasına çalıştılar. Bu sırada Farsçanın İndocermen dil ailesinden olması nedeniyle İran da saf "Arî Irk" ülkesi mertebesine yükseldi.

İran edebiyatı yirmili ve otuzlu yıllarda önemli bir parlak dönem yaşadı. Her ne kadar ayaklanmalar döneminde egemen olmuş bulunan düşünce özgürlüğü, sıkı sansür uygulanmasıyla iyice kısıtlanmışsa da, yazarlar yine de yirmili yıllardan günümüze kadar (1971 yılı kastediliyor) zaman zaman toplumsal eleştiriler yapan satir, roman ve şiir şeklinde yazılar yayımlama olanağını bulmuşlardır. Aralarında sürgündeki aşırı sol eğilimlilerinin de bulunduğu bir grup önemli yazar, bu dönemde yazmayı sürdürdü. 20. yüzyılın ilk otuz yılının en iyi yazarları sayılan "Işki, Iraç Mirza, Lahuti ve kadın şair Parvin I'tisami" hep toplumsal sorunlar üzerine yazdılar. Kısa öykü "Muhammed Ali Camalzade" ile büyük bir yükseliş kaydetti. Onun "Ya Ki Bud-Ya Ki Nabud" (Bir Varmış Bir Yokmuş) adlı öyküler dizisi, edebiyatı büyük ölçüde etkilemiştir. Öykü ve roman ilkin tarihsel romanlarda ve kadının durumu üzerine yazılmış romanlarda yeni içerikler kazandı; ardından 1951 yılında intiharına kadar Sadık Hidayat'ın varoluşçu ve karamsar romanları edebiyatta derinlemesine etkili oldu. Bilimsel ve edebi dergiler yayınlanmaya başladı; ancak bunlar yine de alışılmışın dışındaki düşünceleri özenle peçelemek zorunda kaldılar. Bu dönemin siyasal baskıları olarak, bazı yüksek dereceli memurun idamı, şair Işki'nin Rıza Şah hakkında olumsuz görüşler ileri sürmesinden sonra öldürülmesi, 1937 yılında Marksist bir tartışma kulübünün elli üç üyesinin –yasaklanmış bulunan komünist partisini canlandırmaya kalkışmakla suçlanarak– tutuklanması gösterilebilir.

Rıza Şah'ın hükümdarlığı sırasında ülke, önemli bir modernleşme ve gelişme yaşamıştır. Ne var ki bu gelişmeden ilk planda yüksek bürokrasi, ordu ve mülk sahipleri sınıfından kimseler yararlanırken, alt tabakadan insanlar ile siyasal muhalifler, eskiden olduğu gibi ezilmiştir. Bununla birlikte Rıza Şah dönemindeki modernleşme ve merkezileşme, İran'ın işleyen bir yönetim çarkına sahip ulusal bir devlet olmasını sağlamış ve daha sonraki gelişmeler için bir temel oluşturmuştur.

5) İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SAVAŞ SONRASI DÖNEM

Almanya, 1941 Haziranında Rusya'ya saldırdığında, Rusya ile İn-

giltere ittifak antlaşması yaptılar. Rusların planlarında İran, ikmal sağlama yolu olarak stratejik önemdeydi. Her iki hükümet şaha bir nota göndererek, o sırada İran'da çok büyük etkiye sahip olmuş bulunan Almanların hepsinin sınır dışı edilmesini istediler. Şah bu konuda kararsızlık gösterince de, İngiliz ve Rus birlikleri, 1941 Ağustosunda İran'a girdiler. Pek ünlü İran ordusu, bu birlikler karşısında hiçbir şey yapamadı; Rıza Şah tahtından çekilmek zorunda kaldı ve Güney Afrika'ya sürgün edildi; bir süre sonra da orda öldü. Rıza Şah'ın genç oğlu Muhammed Rıza, şah ilan edildi. Bu durum, başaktörleri Rıza Şah döneminden önce işbaşında bulunmuş eski politikacılar olan bir kabine tarafından yönetilen, meşruti bir egemenliğin yeniden kurulması demekti. Ekonomik çalkantılar ve enflasyon, hükümeti mali işler uzmanı olarak Millspaugh'u yeniden ülkeye çağırmaya sevketti; ne var ki muhalefet, onu daha savaş sona ermeden istifa etmek zorunda bırakacaktır.

1941 yılı sonunda, Rıza Şah'ın komünist kışkırtıcılığından 1937'de tutuklattırdığı elli üç adamdan hayatta kalanlar hapisten çıkarıldılar. Bunlar kendileriyle aynı görüşteki diğer arkadaşlarıyla birlikte "Tudeh" (Yığın) Partisini kurdular. Tam adıyla "Hizb-i Tuda-yi İran" adlı bu parti, ayaklanmalar dönemindeki demokratlardan bu yana kurulmuş ilk halk partisiydi. Önceleri parti programında devrimden çok reformlar vurgulanmaktaydı; böylece parti seçkin liberallerden ve aydınlardan birçoğunu üye olarak kazanmıştı. Ancak zamanla bu parti Moskova'ya tam bağımlı bir yol izleyen tipik bir komünist partiye dönüştü.

Amerika Birleşik Devletleri savaşa girince, o da İran'a birlikler gönderdi. 1941 ve 1942 yıllarında Amerikalı danışmanlar timi ortaya çıktı, görevleri İran ordusunu ve polisini bilgilendirmekti. Aslında Amerika'ya bu silahlı güçler üzerinde büyük çapta denetim olanağı veren bir görevdi bu. Daha önce FBI örgütünde çalışan Albay H. N. Schwarzkopf, İran polisinde eşgüdüm sağlayıp bir iç güvenlik örgütünü Amerikan modeline göre yeniden kurdu. Amerika'nın bu nitelikteki etkisi, savaş sonrası dönemde de anahtar durumundaki kurumlarda devam etti.

1943'te birçok yeni parti daha ortaya çıktı. Bunların içinde en başarılısı, o sırada yurda yeni dönen Sayyid Ziya-ud-din Tabatabai tarafından, İngiltere'nin desteğiyle kurulmuş bulunan ulusal irade partisiydi (Hizb-i İrada-yi Milli-yi İran). Bu parti kısa sürede tutucu, gerici ve İngiliz yanlısı bütün güçlerin toplandığı bir yer ve Tudeh'in en önemli karşıtı oldu. Programında Rıza Şah'ın kaldırmış olduğu eski İslami şekillere dönüleceği yazılıydı. 1943 meclis seçimlerinde muhafazakârlar oyların çoğunu aldılar; Tudeh ile onlara yakın partiler, bü-

yük ve tam bağımsız bir İran isteyen ulusalcılar azınlıkta kaldılar. Yabancı devletler gittikçe daha sert biçimde İran'ın işlerine karışıyordu. Rusya, radikalleri ve kuzeydeki ulusal azınlıkları destekliyordu. İngiltere, ulemayı, güneydeki aşiretleri ve gericileri kollamaktaydı. Amerika ise dikkatini merkezi hükümetin önemli bakanları üzerinde yoğunlaştırmıştı.

Sovyetler Birliği ve diğer devletler, yeni petrol imtiyazları verilmesi için hükümeti sıkıştırmaktaydı. Fakat meclis, eski bir ulusalcı olan "Muhammed Musaddık" tarafından önerilen bir yasayı kabul etti. Bu yasa, yabancı ordular İran'da kaldığı sürece, petrol imtiyazı hakkında görüşmelere başlamayı, cezalandırılması gereken yasadışı bir hareket sayıyordu.

Savaş sonrası dönemde siyasal gerilimler daha da arttı. Daha önceleri Azerbaycan, Birinci Dünya Savaşından sonra -1906 ve 1909 yılları arasındaki gibi- köktenci devrimci hareketin merkezi olmuştu. Bölge ekonomik açıdan diğer yörelere oranla çok daha gelişmiş durumdaydı. Siyasal alanda orta çizginin ötelerinde yer alan birçok aşırı grup bu bölgede oturmaktaydı. Halk bir dizi ekonomik ve kültürel sorundan dolayı merkezi hükümete kızgındı; bu sorunlar arasında özellikle Azeri Türkçesinin resmi dil olarak kullanımının yasaklanması başı çekiyordu. Rus işgal birlikleri yerel radikal grupları yüreklendirip özerklik isteklerini desteklediler. 1945 yılının ortalarında Azerbaycan Tudeh Partisi kendini feshedip "Ca'far Pişavari" tarafından kurulan geniş tabanlı bir partiye, "Demokratik Parti"ye katıldı. Rus birliklerinin koruması altında demokratlar, Azerbaycan'da bütün anahtar görevleri üstlendiler. Eyalet parlamentosu seçimlerinde demokratlar, çoğunluğu elde etmeyi başardılar. Yeni oluşturulan eyalet hükümeti de, eyaletin bağımsızlığını ilan etti. Ayrıca yerel vergi gelirlerinin alıkonulmasına, bağımsız bir Azerbaycan hükümetinin kurulmasına, Azeri Türkçesinin okullarda kullanılmasına da karar verdi.

İran'ın Kürdistan bölgesi de Sovyet birliklerince işgal edilmişti; burda da özerk bir cumhuriyet kuruldu. Her iki eyalette Rus birliklerinin bulunması, merkezi hükümetin bu bağımsızlık hareketlerini bastırabilmesini engelliyordu. Sovyet birliklerinin İran'da kalmaları kararlaştırılan süreyi aştığından, İran, Amerika'nın desteğiyle durumu Birleşmiş Milletler'de protesto etti. Anlaşmazlık sorunu, o zamanki İran başbakanı kurnaz Kavam-us-Saltana ile Sovyetler arasında gayri resmi görüşmelerde ele alındı. Sovyetler, belirli bir tarihte birlikleri geri çekmeye hazır olduklarını bildirdi; Kavam-us-Saltana da petrol imtiyazı vermeyi kabul etti ve Azerbaycan ile de barışçıl bir uzlaşma yapacağına söz verdi.

Solcuların artan gücü, 1946 Haziranında "Kavam" ile "Pişavari"

arasında yapılan yazılı anlaşmada kendini gösterdi; bu anlaşma Azerbaycan'ın özerkliğe ilişkin isteklerinin çoğunu kabul ediyordu. Aynı güç, bir ay sonra petrol alanlarında yapılan genel grevde de görüldü. Ağustosta Tudeh Partisinden üç milletvekili kabineye alındı ve parlamento iş hukuku ve sosyal haklar konularında yeni yasalar çıkardı. İngiltere ile eski bağlantılarını yeniden kurmuş bulunan bazı güney aşiretlerinin önderleri, Tudeh Partisinden bakanları protesto ettiler ve 1946 Eylülünde "Kaşkai"nin öncülüğünde ayaklanan aşiretler bu bakanların kabineden atılmasını istediler. Hükümet bunların isteğini ekimde yerine getirdi. Milletvekili seçimlerinin ancak ulusal ordunun hazır bulunması halinde yapılabileceğini ileri sürerek Kavam hükümeti, 1946 Kasımında kuzeye birlikler gönderdi; asıl amaç Azerbaycanlıların ve Kürtlerin bağımsızlık hareketlerine son vermekti. Bağımsızlık hareketine karşı alınan önlemler çok kanlı oldu ve bağımsızlığı amaçlayan bütün reformlar iptal edildi.

Meclis bu sefer de Sovyetler Birliği'ne vaat edilmiş petrol imtiyazını vermeye yanaşmadı. Politikadaki bu değişim, kısmen Sovyet aleyhtarı eğilimlerden, kısmen de Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisinden ileri gelmişti; özellikle Amerikan etkisi orduda ve poliste hizmet gören kurulların çalışmaları ve giderek büyüyen askeri yardımlarla sürekli artmaktaydı. İran hükümetinin Sovyet baskısından duyduğu korku, onu kırklı yılların sonunda Amerika ile sıkı işbirliği yapmaya götürmüştü.

İran ekonomisinin savaş yüzünden altüst olması, İran hükümetini 1949 yılında, Amerikalı danışmanların yardımıyla ilk yedi yıllık ekonomi planını hazırlamaya yöneltti. Planın ağırlık merkezini teknik önlemler ve yatırımların artırılması oluşturuyordu. Planda devlet işletmelerini özelleştirme dışında, toprak hukuku, arazi ve emlak mülkiyeti ilişkileri alanında yapısal reformları amaçlayan hiçbir öneri yoktu. Sonraki yıllarda gerçi bazı devlet kuruluşları özelleştirildi ya da satıldı; ama bu işler de belirli bir plana göre yapılmadı. Kısacası planın gerçekleştirilmesi doğrultusunda ciddi biçimde hiçbir çaba gösterilmedi; öyleki gerek bu plan, gerekse daha sonraki planlar zamanında ekonomik gelişme alabildiğine denetimden yoksun olarak meydana geldi.

Ekonomik ve sosyal hoşnutsuzluklar, savaş sonrası dönemde de varlığını sürdürdü ve özellikle de Anglo-İran Petrol Şirketi üzerinde yoğunlaştı. (Şirketin "Anglo-Persian" olan "Pers" sözcüğü batılı bir nitelendirme olduğundan, Rıza Şah'ın isteğiyle otuzlu yıllarda "Anglo-İran" diye değiştirilmişti.) Hiç değişmeden kalan 1933 tarihli lisans harçlarının gerçek değeri çok düşmüş bulunuyordu; oysa aynı dönemde komşu ülkelerde Amerikan şirketleri, çok daha elverişli koşul-

larda anlaşmış durumdaydılar. İngiltere, 1949'da bir ek sözleşme önerisinde bulundu; fakat hükümet bu öneriyi meclise kabul ettiremedi. Petrol sorunu, 1950 seçimlerinin belirleyici sloganı oldu ve "Musaddık" önderliğinde ulusalcı bir koalisyon, "Milli Cephe", mecliste büyük çoğunluğu elde etti. Yeni Başbakan General Ali Razmara, petrol şirketinden yana olduğunu bildirdi ve 1951 Martında bir grup aşırı dinci tarafından öldürüldü. Petrol şirketine karşı duyulan kin, o kadar güçlüydü ki, meclisin çoğunluğu Musaddık'ın ardında yer aldı; öyleki şirket Musaddık'ın 1951 Martında yaptığı öneriye uyularak devletleştirildi. Tudeh, şaha karşı girişilen başarısız bir suikastten dolayı yasaklanmış durumda olmasına rağmen, çok sayıda yandaş kazanmaya başlamıştı.

Dünyanın en önemli petrol firmaları –İngiliz ve Amerikan hükümetlerince desteklenerek– İran petrolüne karşı uluslararası bir boykot gerçekleştirdiler; bu boykotta İtalya, Japonya gibi sürekli alıcı ülkeler dahi İran petrolünü almadı. Şimdi başbakan olmuş bulunan Musaddık, petrol gelirinde çok büyük bir kayıpla karşı karşıya kalmıştı; üstelik Amerika Birleşik Devletleri de petrole ilişkin kavga çözüme ulaştırılmadığı sürece, yeni kredi açmayı ve yardımda bulunmayı reddetmişti.

Musaddık ülkede öyle seviliyordu ki, şah kendisini görevden alamıyordu. Öte yandan Musaddık da, sürekli girişimde bulunmasına rağmen, bir türlü İran ordusunu buyruğu altına almayı başaramamıştı. Şahın ülke dışına kaçmasına yol açan bir siyasal krizin ardından, Amerikalılarca eğitilen ordu 1953 Ağustosunda darbe yaptı; Musaddık görevinden alınıp tutuklandı. Bunun üzerine şah ülkeye döndü, şimdi duruma egemendi ve General Zahidi'yi de başbakanı yaparak yanında getirmişti. Bu darbenin oluşumu konusunda birbiriyle çelişen savlar ileri sürülüyorsa da, sayısız Amerikan kaynağı olsun, İran'daki hemen bütün kamuoyu olsun, hareketin Amerika CIA örgütünün bir başarısı olduğunda görüş birliği içindedir. Öte yandan Musaddık, o sırada dindar kesimden ve diğer hiziplerden birçok yandaşını da kaybetmiş durumdaydı; Tudeh de onun için artık hiçbir eylemde bulunmuyordu.

Hükümet darbesinden sonra Amerika Birleşik Devletleri, doğrudan 45 milyon dolar yardımda bulundu ve o günden itibaren de Amerika'nın askeri ve ekonomik yardımları şahın hükümeti için önemli bir destek rolü oynamaya başladı. 1954 Ağustosunda bir petrol anlaşması imzalandı. Bu anlaşmada gerçi petrolün ulusallaştırılması hali teorik olarak sürdürülüyordu; ancak en önemli petrol alanlarının gerçek kontrolü bir petrol konsorsiyumuna veriliyordu. Bu konsorsiyuma (AIOC) Amerikan şirketleri yüzde kırkar hisseyle katılıyor, bir

Fransız şirketi de Royal Dutch Shell Company ile birlikte yüzde yirmi hisseyi alıyordu. İran'ın kazanç payı artırıldı; İran'a ayrıca o zamana kadar jeolojik araştırma yapılmamış bölgelerdeki, bulunması olası petrol kaynaklarında sondaj yapma hakkı verildi. Petrol alanlarından sağlanan gelir, altmışlı yıllarda devlet gelirlerinin dörtte üçünden fazlasını tutuyordu ve yabancı ülkelerden alınan yardımlar ve kredilerle birlikte önemli bir ekonomik gelişmenin gerçekleşmesine yol açmıştı.

Musaddık'ın devrilmesinden sonraki yıllarda "Tudeh" ve "Ulusal Cephe" dağıtıldı; üyelerinin birçoğu hapse atıldı ve işkence gördü; bir kısmı ülke dışına kaçtı. Orduda birçok insan, Tudeh yanlısı diye idam edildi ve ordu çıkabilecek kargaşalara karşı hükümetin baş destekçisi oldu. Çok partili hayatın ve kabine hükümetlerinin yerini, Rıza Şah'ın rejimini andırır bir rejim aldı. Bu rejimde gerçi yine seçimle oluşturulan bir "Meclis" vardı ve bu meclis oturumlar da yapıyordu; ama devlette gerçek iktidar şahın ve onun –geçici olarak görevlendirdiği– memurlarının elindeydi. Her ne kadar altmışlı yıllarda bir ya da iki, sözüinona, "muhalefet partisi" ortaya çıkarıldıysa da, artık bir daha bağımsız siyasal gruplar ve partilerle koalisyon özgürlüğü sistemine dönülmedi.

Siyasal hayattan özgürlük kaybolmuştu; ama özellikle petrol üretiminin ve bundan sağlanan gelirlerin artması sayesinde ekonomik alanda eskiye oranla çok yüksek bir büyüme meydana gelmişti. Her ne kadar ekonomi planlaması gerçeklikten uzak bir efsaneyse de, önemli ölçüde devlet ve özel sektör yatırımları yapılmış; bu yatırımlar ortaya çıkan endüstri tesisleri ve ulaşım ağıyla gözle görülür bir genişlik kazanmıştı. Kentlerde lüks tüketim ve büyük paralar harcanarak yapılmış görkemli binalar, İran'da ekonomik büyümenin plansız biçiminin bir kanıtını oluşturuyordu; ancak özellikle altmışlı yılların sonlarında hayat standartı olarak büyüme payının istatistiklerde önemli ölçüde yüksek görünmesi gerçekten çok etkileyiciydi.

Altmışlı yıllarda Muhammed Rıza Şah'ın ilk ciddi reformları göze çarpar. Yeni Başbakan Ali Amini ve 1969'da ölen Tarım Bakanı Hasan Arsancani bir dizi reform hareketine, özellikle de en önemlisi olan 1962 toprak reformuna büyük çapta katkıda bulunmuşlardır. Bu reform hamlesinde, büyük arazi sahiplerine ait birçok çiftlik, toprağı işleyecek olan köylülere, indirimli bedeller karşılığı satılmıştır. Ne var ki 1969 yılında İran köylüsünün ancak beşte birinden daha azı, gerçekten toprağına sahip olabilmişti. Diğerleri reform diye nitelendirilmeleri olanaksız başka yasal düzenlemelerin azizliğine uğramıştı. 1962 önlemleri yine de gözle görünür değişiklikler meydana getirmiş, köylülerde yatırım yapma hevesi uyandırmış ve yeni çiftlik sahiplerinin hayat standartının yükselmesine yol açmıştır.

1962'de kadınlara, ulemanın direnişine rağmen, seçme ve seçilme hakkı verildi. 1967 tarihli ailenin korunması yasası, erkekler için boşanmayı güçleştirip kadınlar için kolaylaştırdı; kadınlara çocukların bakımını üstlenmek olanağı verdi ve yasanın önünde davranışta öteden beri sürüp gelen eşitsizliği de çok genel nitelikte azalttı. Bununla birlikte bu yasa, ancak geniş kapsamlı bir açıklama kampanyasınca desteklendiği takdirde tam anlamıyla etkili olabilecektir. Keza köyler için oluşturulan okumayı öğretme ekiplerinin çoğalması ve her alanda laik halk okullarının yaygınlaşması da ülkenin modernleşmesine katkıda bulunacaktır.

1963'te Teheran, Şiraz ve daha başka kentlerde hükümet aleyhinde ciddi boyutlarda kargaşalıklar oldu. Her ne kadar hükümet bunun suçunu ulemaya ve diğer gerici güçlere yüklediyse de, bu olaylar aynı zamanda halkın despotluk olarak gördüğü bir rejime karşı hıncını da göstermekteydi. Huzursuzluklar silah zoruyla bastırıldı; ama altmışlı yılların sonunda özellikle üniversite öğrencileri arasında yeniden sınırlı gösteri yürüyüşleri görüldü, ancak bu gösteriler hakkında dünya basınında hiçbir haber çıkmıyordu. Birçok reformcu ve eski radikal, bu arada hükümet üyesi olmuştu; bu kişiler bugün 1953'ten sonraki on yıl içindekinden herhalde daha çok sevilmektedirler. Fakat eskiden olduğu gibi şimdi de hükümetten hoşnut olmayanlar vardır. Bunlar daha köktenci reformlar, basın özgürlüğü, siyasal hayat serbestliği ve gizli polis örgütünden kurtulmak istemektedirler. Özellikle de üniversitelilerin –ister yurtiçinde ister yurtdışında yaşasın– istekleri şimdiye kadarki reformlar ve hızlı ekonomik büyümeyle pek de sonuçsuz kalmamıştır.

Edebiyat, İkinci Dünya Savaşından sonraki yıllarda olduğu gibi, bugün de en etkili silahlardan biridir. Sosyal eleştiricilerin daha yaşlı kuşağı, halen Doğu Berlin Humboldt Üniversitesinde öğretim görevlisi olan Buzurg Alavi gibileri, daha genç yazar, eleştirmen ve şairler grubuyla birleşmiştir. Şiir sanatında bu arada önemli bir biçim ve üslup gelişimi meydana gelmiştir. Klasik formlardan giderek uzaklaşılmış, serbest nazıma ve yeni bir ölçü sistemine yaklaşılmıştır. (Bu yeni ölçü, şimdi ölmüş bulunan Nima Yuşiç tarafından yönlendirilmiş bir hareketti.) Birkaç yıl önce hükümet, İran müziğinin büyük klasik geleneğinin yanı sıra, çoğu kez şiire ve dansa eşlik eden halk müziğini de teşvike başladı. Devlet radyo kurumu hem geleneksel müziği ve şiiri, hem de müziğin geleneksel formlarından geliştirilmiş bulunan yeni biçimlerini yayımlıyor. Estetikte sık sık batı stilinin yüzeysel taklitleri göze çarparken, öte yandan klasik sanatta ve halk sanatında yerel geleneklerin giderek artan ölçüde değerlendirildiği, bu geleneklerin yeni ihtiyaçlara uyarlanmasına ve aktarılmasına çalışılması görülüyor.

Dış politika alanında şah, özellikle son zamanlarda Sovyetler Birliği'yle, Doğu Avrupa devletleriyle ve de İsrail ile iyi ilişkiler kurdu; bu ilişkilerden ekonomik yararlar elde etti. Sovyetler Birliği, İran'da nice zamandır arzu edilen çelik endüstrisini kurmakta, karşılığında da petrol alanlarında –şimdilik yararlanılmayan– doğal gazı almaktadır. Öteki Doğu Avrupa ülkeleri, yüzde iki buçuk faizli kredilerle endüstri tesislerinin kurulmasına katılmaktadır. Hızlı ekonomik büyümesiyle ve İran Körfezinde –İngilizlerin kesinlikle çekilmesinden sonra– bir önder rolü üstlenmek istemesiyle İran, yabancı devletler tarafından kontrol edilen bir ülke durumundan, gelişmiş ülkelerin rekabetini kendi ekonomik ve siyasal çıkarı için sömürebilecek bir güç haline gelmiş bulunmaktadır. Bu ülkenin daha fazla özgürlük, demokrasi ve sosyal adalet doğrultusundaki istekleri gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğini ise zaman gösterecektir.

Şah, 1975 Martında tüm siyasal partileri tek bir partide, Ulusal Yeniden Doğuş Partisinde birleştirme kararı aldı. Yasal ve kültürel hayat, ordunun ve her yerde gözü bulunan gizli polis örgütü SAVAK'ın denetimi altına girdi. Ülkenin çok büyük petrol gelirine sahip olması, çok büyük ve çok güçlü bir ordunun kurulmasını sağladı. Bu konuda binlerce Amerikalı danışman da hizmet görmekteydi. Bu dönemde halkın refah düzeyi yükselmiş değildi. Şii ulema ve kentlerdeki orta tabaka hoşnutsuzdu. Muhalefetin başını kutsal Kum kentinde oturan Humeyni adlı bir ayetullah çekti. Şah aleyhinde ilk protesto yürüyüşü Kum kentinde, 9 Ocak 1978'de yapıldı. SAVAK halkın üzerine ateş açtı ve yüz kişi öldü. Aynı yılın 8 Eylülünde sıkıyönetim ilan edildi ve Teheran'da yapılan yeni bir gösteri, binlerce kişinin öldürülmesi ve binlerce kişinin tutuklanması ile sonuçlandı. Ne var ki hükümet gösterilerle başa çıkamaz duruma düşmüştü. Muhalefet liderlerinden Şahpur Bahtiyar, başbakan oldu. 16 Ocak 1979'da şah ülkeyi terk etti. 19 Ocakta dört milyon gösterici bir "İslam Cumhuriyeti" kurulmasını ve Humeyni'nin ülkeye dönüşüne izin verilmesini istedi. 1 Şubat 1979'da Humeyni İran'a döndü ve görülmemiş bir coşkuyla karşılandı. 1961'de kurulan İran Kurtuluş Hareketinin dincilere yakın lideri Mehdi Bazergan, başbakan oldu. Hükümet bir yandan durumu normalleştirmeye çalışırken, bir yandan da eski baskı rejiminin sorumlularını kurşuna dizdirdi. 1 Nisan 1979'da "İslam Cumhuriyeti" ilan edildi.

6) AFGANİSTAN

Afganistan'ın tarihi en güzel coğrafi konumundan anlaşılır. Doğu kesimini İran Yaylası olarak gösterilen yüksek düzlükler oluşturmuş

ve Hindistan'ı Ortaasya'nın talancı bozkır halkından koruyan kıvrımlı yüksek sıradağlar zincirinin batı kanadıyla da batıda iki parçaya bölünmüştür. Yalnızca Afganistan'da bu dağlar dizisi ordulara geçit verir, öyleki Hindistan'a yönelik istilalar ya bu yoldan geçmiştir, ya da onun batı yakasının etrafını dolaşmıştır. Buna Afganistan'ın dorukları sivri dağları ve yalçın kayalı tepeleriyle bölgelere ayrılmış arazisini ekleyin. Buraların daracık geçitleri ve ırmak vadileri, geri çekilmeler için sayısız olanaklar vermekte ve çevreye dağılmış çeşitli etnik grupların varlıklarını sürdürmelerini kolaylaştırmaktadır. Bu etnik gruplar arasında sürüp giden düşmanlık da, Afganistan'ın tarihini belirleyen en önemli etmenlerden biri olmuştur.

Bu grupların en büyüğü ve en önemlisi Afganları temsil eder. Afgan sözcüğü doğrudan doğruya "Paşto (Puştu) dili" konuşan halk kesimini nitelemek için kullanılabilir. Afganlar, 1747 yılında Afganistan'ın ulus olarak doğmasından bu yana, ülkedeki üstün durumlarını hep korumuşlardır. Soylarına sıkıca bağlı bir halk olarak Afganlar, oldum olası gururları, cesaretleri, savaşçılık yetenekleri ve Asya kıtasında gerçekten eşsiz bireycilikleri ve özgürlüğe düşkünlükleriyle ünlüdürler.

"Tacik" veya "Farsiban" denilen ve Farsça konuşan halk, Afganistan'ın ikinci büyük etnik grubunu oluşturur. Tacik sözcüğü, Farsça "tazi"den gelmektedir; bu söz ortaçağda bir Arabı ve onun yerlilerle evlenmesinden doğmuş çocuklarını nitelendirmek için kullanılmıştır. Bugün ise Tacik sözcüğüyle Paşto veya Türkçe konuşan bir halkın bölgesinde, Farsça konuşan köy halkı anlatılmış olmaktadır. Ama aslında Tacikların farklı kökenleri olduğu anlaşılmıştır. Bazıları doğrudan İran'ın doğu kesimi halkıyla akrabadır. Dağ Tacik'i denilen bir başka grup yörenin en eski halkı olabilir. Diğer bir grup Tacik'in ise, bir zamanlar Ortaasya vahalarında yaşamış çok eski İran halklarından "Sartların" soyundan gelmeleri olasıdır.

Kuzey Afganistan'da ise Türk aşiretleri halkın –egemen kısmı olmamakla birlikte– önemli bir kesimini oluşturur. Bunların içinde en önemlileri "Özbekler" ile "Oğuz Türkleri"dir. Özbekler, 15. yüzyılda Mavera-ün-nehr'e göç eden "Altın Ordu"nun bir bölümünün soyundandır. Oğuz Türkleri ise 12. yüzyılda Horasan, Mavera-ün-nehr ve Afganistan'ın bir kesimini talan ederek fethetmişlerdi.

Afganistan sıradağlarının orta kesiminde "Hazarlar" oturur; bunlar dış görünüşleriyle Moğolları andırır, fakat Farsça konuşan bir halktır. Hazarların, Cengiz Han savaşçılarının soyundan olup bu yörede kaldıkları ileri sürülmektedir. Hazarlar, Moğol kökenli olmakla birlikte en erken ancak 14. yüzyılda bu bölgeye gelmişlerdir, ya da İlhanlı egemenliğindeki İran'da çıkmış isyanların birinde buraya sığınmış kimselerin soyundandırlar.

Daha küçük etnik grupların başlıcaları arasında "Kızılbaşlar, Çahar Aymaklar, Nuristaniler (1986 yılında zorla Müslüman yapılmalarına kadar Kâfirler), Urmarlar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Beluçlar" sayılabilir. Ne var ki bunların hiçbiri Afgan tarihinde hiçbir zaman önemli bir rol oynamış değildir. Coğrafi konumu yüzünden Afganistan, en eski çağlardan beri büyük kültürlerin birbiriyle karşılaştığı, birbiriyle çatıştığı ve birbiriyle kaynaştığı bir bölge olmuştur. Afganistan kültürünü biçimlendiren en önemli güç, sözcüğün en geniş anlamında, İranlıdır. Eşit ölçüde Hint ve Ortaasya etkileri de görülür; Afganlar ülkelerinin kültürünün biçimlenmesine etnik özellikleriyle de yardımcı olmuşlardır. Sonunda İslam dini de tüm ülkeye yayılmıştır.

Afganistan halkının hemen hemen tamamı Müslümandır. Yüzde sekseni Hanefi mezhebinden Sünnidir; yaklaşık yüzde on sekizi –özellikle Hazarların en büyük kesimiyle– On İkici Şia veya Ca'fari mezhebindendir. Kuzey Afganistan'da İsmaili mezhebinden küçük gruplar da vardır.

Afganistan'da yaşayan halklar, özellikle de Afganların kendileri, batı dünyasında çoğu kez dinsel konularda hep aşırı bağnaz olarak gösterilmişlerdir. Böylesi nitelendirilmelerin kökeninde gerçekte Afganların emperyalist baskılara karşı sürekli direnmiş olmaları bulunmaktadır. Üstelik Afganlar, dış dünyadan büyük çapta soyutlanmış olmalarına ve genellikle çok düşük bir eğitim düzeyinde bulunmalarına rağmen, yine de diğer Müslümanlar gibi hoşgörülüdürler; hatta pek çok başka insandan çok daha hoşgörülüdürler. Bütün bunlardan ayrı olarak İslamiyet, bütün dinsel ve kültürel belirleyici özellikleriyle, ülkede en önemli rolü üstlenmiş durumdadır.

Halkın çoğunluğu ya iki çeşit ağızı bulunan Paşto dilini konuşur, ya da Farsça (Tacikçe). Her iki dil de İran dil ailesindendir. Ulusal bilince sahip Afganlar, kendi Farsçalarını "Dari" diye adlandırırlar; Ahemenitler İmparatoru Darius'un dili anlamınadır. Gerçekten de dillerinde, ses özelliği ve sözcük hazinesi bakımından çok eskiyi hatırlatan noktalar bulunmaktadır. Bu şekilde Dari dilini, Sasaniler çağında İran'da konuşulan Farsçadan çok daha eski bir dil olarak görmektedirler. Türk halklarının kendi lehçeleri vardır. Etnik azınlıkların dillerinden birkaçı üzerinde ise henüz hiçbir araştırma yapılmamıştır.

Afgan hükümetinin büyük çabalarına rağmen ülke, günümüze kadar geçim ekonomisi düzeyinden yukarı çıkamamıştır. Afganların çoğu yerleşik çiftçidir, başlıca işleri de tahıl yetiştirmektir. Bir kısım halk ise köylerdeki yerleşik hayata, yazları gezgin çoban olarak bağımlıdır; öyleki bunların ekonomik durumları tarla tarımı ile mera hayvancılığının bir bileşimi diye nitelendirilebilir. Ayrıca sayıları yak-

laşık iki milyon tutan gerçek göçebeler vardır, bunların varlıkları tümüyle koyun ve deve sürüleri beslemeye dayanmaktadır.

15. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan, şeklen çöken Timur İmparatorluğunun bir bölümünü oluşturuyordu. Kabil ve Herat kentlerinde Timur soyundan beyler egemendi. Ancak bu egemenlik, ülkenin büyük kesimi kudretli ve bağımsız aşiretlerin elinde bulunduğundan etkileyici nitelikte değildi. 1504 yılında Timur soyundan bir başka bey, Kabil'de ortaya çıkıp kente egemen oldu. Aslında bu bey, Amu Derya'nın kuzeyinde Timur İmparatorluğundan payına düşen Fergana'da egemenken, Şaybani Özbeklerinin büyüyen gücü karşısında tutunamayıp Kabil'e gelmişti. Adı Zahir-ud-din Muhammed Babür olan bu bey, Timurlenk soyundan gelenlerin en yeteneklisi ve herhalde en de sevimlisiydi. Doğu Afganistan'ın büyük kesiminde kontrolü sağladıktan sonra Hindistan'da egemen Afganlı Lodi hanedanının iç çekişmelerine karıştı. Lodi hanedanı Afganlı Bahlul Han'ın 1451'de yaptığı fetihten beri burada egemendi. Babür, 1526'da Lodileri, Panipat'ta yenilgiye uğrattı ve Hindistan'da Büyük Moğol hanedanını kurdu.

Bu tarihten kısa bir süre önce Şah İsmail, İran'da Safavi hanedanı için fetihler yapmıştı; öyleki bu iki imparatorluğun yükselmesi hemen hemen aynı zamanda olmuştu. Genellikle Moğol hanedanı ile Safaviler arasındaki ilişkiler dostane nitelikte cereyan etti. Afganistan, her iki devlet arasında tampon bölge rolü oynuyordu. Kabil ve Doğu Afganistan, Moğol egemenliği altındaydı, Herat ve Batı Afganistan da Safavilerin elindeydi. Kandehar ise her ikisinin ilgi alanının sınırını oluşturuyordu, zaman zaman da el değiştiriyordu. Fakat kudretli Afgan aşiretleri üzerinde sürekli kontrolü ne İranlılar sağlayabiliyordu ne de Hintliler.

1709'da, o dönemde Kandehar yöresinde yaşayan "Gilzay (Galzay, Galci) aşireti", önderleri Mir Vayis yönetiminde ayaklandı. İranlı valiyi öldürüp bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kısa bir süre sonra da "Abdali (bugünkü Durrani) aşireti" ayrı işi yaptı ve Herat'ta Safavi egemenliği sona erdi.

Safavilerin güçsüzlüğü şimdi belli olmuştu. Çok geçmeden Gilzaylar, İran içlerine kadar uzanan talan akınlarına başladılar. Gilzayların giriştiği bu atakça seferlerin birinde, 1715'te ölmüş bulunan Mir Vayis'in büyük oğlu Mahmut, Isfahan'a saldırdı ve burda hükümdar olan yeteneksiz Şah Hüseyin, 1722'de tahtını Afganlara terk etti.

Afganların İran'da egemenliği uzun sürmedi. İranlılar dinsel fark-

lılık nedeniyle olduğu kadar, zalimce yönetimlerinden dolayı da Afganlardan nefret ediyorlardı. Gilzaylar ise ayrı ayrı aşiretler arasında sürüp giden düşmanlıklar yüzünden ticarî yolları kesilmiş durumdaydılar. İranlıların direniş hareketi, görünüşte Şah Hüseyin'in oğullarından Tahmasp Mirza tarafından yönetiliyordu; ama hareketin asıl kahramanı, askeri bir deha sayılan Tahmasp Kuli Han'dı, bu komutan daha sonra Nadir Şah olacaktır. 1730'da Afganlar, ardarda bir dizi savaşta yenilip sonunda ülkeyi terk ettiler; bunların büyük kısmı Belucistan Çölünde öldü.

İran'ın hükümdarı artık Nadir Şah'tı; ancak şah ilan edilmesi için 1736'ya kadar beklemesi gerekecektir. Şah olduğu yıl da Afganistan'a saldırdı; Gilzayları çok korkunç bir yenilgiye uğrattı ve seferini Delhi'yi fethetmek amacıyla sürdürdü. Ordusu, Abdali aşiretinden Afganlar tarafından geniş çapta desteklenmekteydi ve Nadir Şah onları bütün savaşçılarından daha üstün görüyordu. Ne var ki kendisi takip edilmek evhamları içinde bunalımlar geçirmekteydi ve 1747'de bir İranlı subay tarafından öldürüldü.

Afganistan'ın ulus olması Nadir Şah'ın eseridir. Onun yönetimi sırasında Abdaliler disiplini ve örgütlenmeyi öğrendiler. Buna karşın başlıca rakipleri olan Gilzaylar, Nadir Şah'tan yedikleri darbeden sonra kendilerini toparlamaya vakit bulamamışlardı. Ayrıca aşiret dayanışmaları da güçlü değildi. Bunun sonucu da Abdali aşiretinin "han" denilen oymak beylerinin Kandehar'da toplanmaları ve aralarından birini, Ahmed Şah'ı ilk Afgan kralı seçmeleri oldu.

Ahmed Şah, henüz yirmi üç yaşındaydı, Nadir Şah'ın ordusunda kendisini göstermiş ve şahın en sevdiği subaylardan biri olmuştu. Parlak bir taktikçiydi ve insanları etkileyen bir karakteri vardı. Bu özellikler, ona, aşiretinden olanların kalbini kazandıran ve onun –her şeyin üstünde değer verdikleri bağımsızlıklarını tehlikede gören– öteki Afgan aşiretleri tarafından da benimsenmesini sağlayan üstünlüklerdi. Ahmed Şah, hiçbir zaman merkezi bir düzene göre ülkeyi bir despot olarak yönetmeye kalkışmadı, aksine bir "primus inter pares (eşit haklara sahip olanların başı)" olmakla yetindi ve aşiretler arası birliğe dayalı bir feodalizm kurdu. Genellikle önderler Abdali hanlarının çevresinden seçiliyordu, ama prensip itibariyle bütün Afganlar, Abdali aşiretinden olanlarla eşit sayılıyor, Afgan olmayan halk grupları da korunuyor ve ülkenin tümü adaletin güvencesi altında bulunuyordu.

Ahmed Şah tarafından yönetilen ve hemen hemen aralıksız denilebilecek fetih seferleriyle Afganlar bir imparatorluk kurdular. 1772'de öldüğünde Ahmed Şah, Amu Derya ile Hint Okyanusu ve Delhi ile Nişapur arasındaki toprakların hemen hemen tamamına egemen olmuş bulunuyordu. Bu imparatorluğun yıkılması da, kurulması gibi çok ça-

buk oldu. Çünkü hükümet sisteminde açıkça görülen yıkıcı öğeler içeriyordu, hükümdar ise yaşadığı sürece sadece kişiliği ve yeteneğiyle bu öğelerin üstesinden gelememişti.

Afganların her ne kadar çok güçlü biçimde geliştirilmiş bir etnik gururları varsa da, ulusal duyguları gelişmiş değildi; bağlılıkları her zaman sadece oymakları ya da aşiretleriyle sınırlı kalmaktaydı. Bu yüzden anlaşmazlıklarda, kişisel ya da aşirete ilişkin çıkarlar, tüm ülkeye ilişkin çıkarlardan daha ağır basıyordu. Bundan başka tahta çıkma hakkı konusunda hiçbir düzenleme yapılmış değildi. Kralın bu doğrultudaki arzularını kimse umursamazdı; o yüzden de kralın otoritesi kendisiyle birlikte ölüyordu; öyleki her defasında tahta kimin çıkacağını belirlemek için bir kavganın patlak vermesi kaçınılmaz oluyordu. Ahmed Şah'ın, Sadozay oymağının yüksek saygınlığına sahip olması, daha alt dereceli Popalzay oymağının ona sadakat bağı bulunması, sorunu daha da karmaşıklaştırmıştı. Diğer bir oymak, Muhammedzay oymağı, Abdali (Durrani) aşiretlerinin en büyüğü ve en güçlüsü olan, fakat daha alt dereceli Barakzayların önderlerini atamaktaydı.

1822'de, Ahmed Şah'ın ölümünden sadece elli yıl sonra, onun kurduğu imparatorluk dağılmış, Afganistan güçsüzleşmiş ve kendi içinde bölünmüştü. Sadozay hanedanı tahttan uzaklaştırılmıştı, sadece Herat kentinde bu hanedanın sürekli korkutmaya dayalı bir egemenliği ayakta duruyordu. Kuzey Afganistan önemsiz Özbek hanlarının elindeydi. Ülkenin diğer kesimlerinde Muhammedzay aşiretinin savaşçı beyleri egemendi. Bu beyler bölgelerinde, buraları sanki kişisel ve özel mülkleriymiş gibi davranıyorlardı. Sihler, Pencap'da iktidara geçmişler ve Afgan kenti Peşevar'ı fethetmişlerdi. Hindistan'ın geri kalan kısmında ise İngilizlerin ilerlemesi sürüyordu ve sonunda tüm Hindistan'a egemen olacaklardı.

Bu dönemde Barakzay hanlarından biri, Dost Muhammed, Kabil ile bu kentin civarındaki bölgeye egemen oldu. O da tıpkı Ahmed Şah gibi üstün yetenekli ve sevimli bir adam olduğundan, çok geçmeden tüm Afganistan'a egemen bir kişi haline geldi, 1834'te de Kabil'de "Emir" unvanını aldı. Onun hükümdarlığı zamanında ülke yeniden istikrara kavuştu; ama ne yazık ki büyük devletler arasındaki rekabet girdabının içine çekildi ve bir yüzyıl boyunca kendini bundan kurtaramadı. İngiltere, Rusya'nın doğuya yayılmasını, bölgede Hindistan için potansiyel bir tehlike kaynağı olarak görmüş ve bu da, 19. yüzyılda İngilizlerin Asya politikasında belirleyici rol oynamış bulunan Rusya düşmanlığının nedeni olmuştur. İngiliz strateji uzmanları, bir İngiliz kuklasının Afganistan tahtına oturmasına yardım etmenin, İngiltere için çok kolay olacağı görüşündeydiler. Bu sayede Afganistan, Hindis-

tan'ın –kuzeyden gelebilecek bir saldırıda– yumuşak karnını koruyacak güvenilir bir kaleye dönüştürülecekti.

Bu görüş, İngilizleri iki defa Afganistan'ı istilaya yöneltti. 1839'dan 1842'ye kadar süren birinci istila, bir fiyaskoyla sonuçlandı. Afganlar çok şiddetli bir direniş gösterdiler. İngilizlerin yüzgeri etmelerinin doruk noktasını da, tahta çıkardıkları kukla şah "Suça"nın ölmesi ve Dost Muhammed'in yeniden tahtına kavuşması oluşturdu. Savaşın yol açtığı yıkıma ve bu yüzden Afganlarda ortaya çıkan çeşitli düşmanlıklara rağmen Dost Muhammed, savaş nedeniyle aksamış çabalarına yeniden başlamayı başardı ve 1863'te öldüğünde ülke, onun yönetimi sayesinde birliğini yeniden kurabilmiş durumdaydı.

1878-1880 yıllarındaki ikinci İngiliz-Afgan savaşının nedeni, birincisinden hiç farklı değildir. İngiltere açısından, birincisine oranla biraz daha başarılı geçmiştir. Çünkü İngiliz istila ordusunun çekilmesiyle Afganistan hükümdarı olan Emir Abdurrahman Han, Afganistan dış politikasının kontrolünü İngiltere'ye bıraktığını ilan etmişti. Afganistan açısından bu karar bir felaket olmuştu; çünkü ülkenin kendini dış dünyadan soyutlamasına ve buna bağlı olarak, o dönemde güçlenen bir dinsel bağnazlığa sürüklenmesine yol açmış, Afganistan'ın elli yıllık bir zaman dilimi için ilerlemesini durdurmuştu.

Abdurrahman Han (1880-1901) zekâ, yetenek ve kararlılığın görkemli bir karışımını temsil eder. Onun hükümdarlığı, iktidar olmak için iktidarı sürdürmek çabasının belirtileriyle doludur ve bu amaçla da rüşvet, hile, işkence ve siyasal cinayet gibi yollara başvurup durmuştur. Öldüğünde aşiretlerin gücü, tümüyle kırılmamakla birlikte, hayli azalmıştı; ama gerek zalim yönetimi gerekse 1893'te İngilizlerin zorlamasıyla Durand Antlaşmasını imzalaması nedeniyle, hatırası hiç de saygı uyandırıcı olmamıştır. Bu antlaşmayla Afganistan'ın doğu sınırları gerçi güvence altına alınmıştı, fakat aynı zamanda milyonlarca Afganlıyı Afganistan'ın yargılama hakkından yoksun bırakmış, bu da günümüze kadar sürecek bir Afgan irredantizminin oluşmasına yol açmıştır.

Birinci Dünya Savaşında Afganistan, Afgan aşiret önderlerinin eski düşmanları İngilizlere Hindistan'da saldırılması yolunda hükümete şiddetle baskı yapmalarına rağmen tarafsız kaldı. Abdurrahman'ın büyük oğlu olan Afgan Emiri Habibullah Han, kuşkusuz böylesine bir tarafsızlık politikasıyla Afganistan'a tam bağımsızlık kazandırmayı umuyordu. İngilizlerin bu planı reddetmeleri ülkede büyük bir öfke dalgası yarattı, bu öfke de onun 1919'da öldürülmesinin nedenini oluşturdu. Yerine oğlu Amanullah Han geçti. Savaş sonrası yıllarda Hindistan'da meydana gelen ayaklanmalar hakkında verilen abartılı bilgilere aldanıp birkaç askeri hareket düzenletti. Bu kışkırtmalar da

İngiltere'nin 6 Mayıs 1919'da ona savaş ilan etmesine yol açtı. Savaş kısa sürdü ve sonucu belirsiz kaldı. Birinci Dünya Savaşının yorgunluğunu taşıyan İngilizler, geniş çaplı bir sefer düzenleyecek durumda değildiler. 8 Ağustos 1919'da bir antlaşma yapıldı; bu antlaşma Afganistan'ın tam bağımsızlığını kabul ediyordu.

Bu başarıdan cesaret alarak Amanullah Han, (şimdi artık emir unvanını değil, şah unvanını taşıyordu) bir reform ve modernleşme programı uygulamaya başladı. Bu program en yüksek noktasına, şah 1927 yılında başarılı bir Avrupa gezisinden döndüğünde ulaştı. Onun, Avrupa'dan getirdiği teknik danışmanlarla birlikte kararlaştırıp yürürlüğe koyduğu önlemler, o tarihe kadar genellikle kabul görmüştü. Şimdi ise toplum politikasının kaygan zemini üzerinde dolaşmaya başlamıştı: Kadınların dış dünyadan gizlenmeleri demek olan "purda"nın kaldırıldığını ilan etti, tek kadınla evlenilmesini ve kız çocuklarının okula gitmesini zorunlu kıldı. Bu da tutucuların tepkisine ve dinsel bağnazların direnmesine yol açtı. 1928 Kasımında –herhalde dıştan da desteklenen– bir aşiret ayaklanması oldu. Reformcu hükümdarın ihmal ettiği ordu bir varlık gösteremedi ve birkaç ay sonra Amanullah Han kendini yurtdışında sürgünde buldu. Bu sırada "Baça-i Sakao (su taşıyıcısının oğlu)" lakaplı, okur yazar bile olmayan bir haydut, Emir Habibullah Gazi adıyla –sağlam biçimde olmasa da– Afgan tahtında oturmaktaydı.

Haydutların egemenliği kısa sürdü. Muhammedzaylardan olan Amanullah'ın ailesine hısım, dört yetenekli kardeş bir direniş örgütlediler ve çeşitli aşiretlerin desteğiyle haydut kralı yenip idam ettirmeyi başardılar. 17 Ekim 1929'da, bu kardeşlerden biri, Nadir Şah, alkışlarla Afganistan'ın yeni kralı seçildi. Dört yıl sonra öldürüldü; ama on dokuz yaşındaki oğlu Muhammed Zahir Şah, hiç kan dökülmeden tahta çıktı. Bugün de Afganistan kralıdır (1971 yılı söz konusudur).

İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar Afganistan hükümeti, Zahir Şah'ın hayatta kalan üç amcasının elindeydi. Bu adamlar, böylesi bir durumu aslında adım adım kazanarak elde etmişlerdi. Çünkü yeni hanedanın bir oranda gücü yeterli değildi ve aşiretlerin ve gericilerin potansiyel direnişinin tehdidi altındaydı. Bu nedenle ekonomik, sosyal ve siyasal gelişim ancak çok yavaş bir tempoda ve duraksayarak oluyordu.

İkinci Dünya Savaşının sona ermesiyle –Hindistan'ın bağımsızlık kazanması ve Pakistan'ın kurulmasıyla– Afganistan, bir dizi yeni kışkırtmalar ve sorunlarla karşılaştı. Afganlar, kendilerinin değil de Pakistan'ın sınırlara ilişkin isteklerinin uygun görülmesinden dolayı derin bir hayal kırıklığına uğradılar. Bu da, iki komşu ülke arasında bir düşmanlık ortamı yarattı; bu düşmanlık bugün de hâlâ kaybolmak

aşamasından çok uzaktadır. Yine aynı dönemde Afganistan, çoğu batılı eğitim görmüş, yeni bir yönetici kadroya sahip oldu. Bu aydınlar, ülkenin geri kalmışlığından ve durgunluğundan giderek daha çok hoşnutsuzluk duymaktaydılar. Afgan rejimi, bu hoşnutsuzluğa, o zamana kadar görülmemiş çapta bir modernleşme programını uygulayarak tepki gösterdi.

Afganlar, gelişim programlarına yardım sağlamak için ilkin Amerika Birleşik Devletleri'ne yöneldiler. Amerika'dan teknik alanda ve eğitim konularında yardımcı olacak çok sayıda danışman ülkeye geldi. 1956'da da Sovyetler Birliği, gelişim programına katıldı ve o günden sonra iki rakip süper güç, "soğuk savaş" içinde, Afganistan'ın gelişimi için aktif biçimde çaba gösterdiler. Örneğin Sovyetler Birliği'nin yardımıyla Afgan ordusu modernleştirildi; öyleki Afgan hükümeti, herhalde tarihinde ilk defa, kudretli aşiretlerin işbirliğine eskisi gibi artık gerek duymayacak hale geldi.

Afgan kralının akrabası Davud Han, 1973'te bir hükümet darbesi yaptı. Krallık rejimi sona erdi ve cumhuriyet ilan edildi. Ne var ki Davud Han'ın otoriter tutumu, umulan demokratikleşmeyi sınırladı. Partiler yasaklandı. Komünist eğilimli Demokratik Halk Partisinin aydınlar ve özellikle ordu içinde etkisi artmıştı. 27 Nisan 1978'de, hava kuvvetlerinin öncülüğünde bir darbe yapıldı; Davud Han ve yakınları öldürüldü. Nur Muhammed Taraki başkanlığında bir hükümet kuruldu. Aralık 1978'de, Sovyetler Birliği'ne gerektiğinde Afganistan'ı korumak için askeri müdahalede bulunma yetkisi veren bir dostluk antlaşması imzalandı. Bir yandan da ülkeyi çağdaş bir toplum yapabilmek için üst üste reformlara girişildi. Bu reformlar tutucuların tepkisine yol açtı. Silahlı direnişler başladı. 1979 Eylülünde Taraki öldürüldü ve yerine Hafızullah Amin geçti. 27 Aralıkta Sovyetler'in askeri müdahalesi oldu, bu sırada Amin öldürüldü. Babrak Karmal yönetiminde bir yönetim kuruldu. 1980 Ocağında Birleşmiş Milletler, Sovyetler Birliği askerlerinin Afganistan'dan çekilmesi için karar aldı. Ancak bu karar yıllar sonra uygulandı. Sovyetler 1989 Şubatında son askerlerini de çektiler. Pakistan'da üslenmiş direniş örgütlerinin yıllardan beri sürdürdükleri silahlı eylemler hız kazandı. Kabil hükümeti çöktü. Mücahit birlikler ülkeye egemen oldularsa da istikrar henüz sağlanabilmiş değildir.

İKİNCİ KİTABIN SONU

İSLAM ÜLKELERİ TARİHİ KRONOLOJİSİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

1290 - 1324	I. Osman, Bitinya'da bir Osmanlı Beyliği kurdu.
1324	Orhan, Bursa'yı aldı.
1324 - 1361	Orhan kendi adına sikke kestirdi, Osmanlı Beyliğini bir devlet halinde örgütledi ve Osmanlıların Avrupa'ya yayılma hareketi başladı.
1345	Bizans İmparatoru Johannes VI. Kantakuzenos'a destek vermek amacıyla Osmanlılar Avrupa toprağına çıktılar. Orhan, Theodora ile evlendi.
1354	Osmanlılar Gelibolu Yarımadasında ilk sürekli üslerini kurdular; burdan Trakya ve Makedonya'ya baskınlar düzenlediler.
1361 - 1389	I. Murad.
1362	Osmanlılar Adrianopel'i fethetti. Burayı Edirne adıyla Osmanlı devletinin başkenti yaptılar.
1389	Kosova Savaşı. Osmanlılar, Balkan ordusunu yendi ve Tuna'nın güneyini fethetti.
1389 - 1402	I. Bayazıt.
1396	Nikopolis (Niğbolu) haçlı seferi. Osmanlılar, Macar Kralı Sigismund'un komutasında bulunan ve pek çok Avrupalı şövalyenin, Balkanlı prensin de katıldığı haçlı ordusunu yenilgiye uğrattılar.
1402	Ankara Savaşı. Osmanlı ordusu, Timurlenk karşısında çok ağır bir yenilgiye uğradı. Bayazıt esarette öldü.
1402 - 1413	Bayazıt'ın oğulları taht kavgası yaptılar. Sonunda kazanan Çelebi Mehmet oldu.
1413 - 1421	I. Mehmed.
1421 - 1444	II. Murad.
1444	Osmanlılar ile Macarlar arasında Edime Barışı. Murad tahttan çekildi.

1444	10 Kasım Murad, haçlı ordusunu Varna'da yenilgiye uğrattı.
1444 - 1451	II. Murad, ikinci defa sultan oldu.
1451 - 1481	Fatih II. Mehmed.
1453	6 Nisan - 29 Mayıs Osmanlılar Konstantinopel'i kuşatıp fethettiler.
1463 - 1479	İlk Osmanlı - Venedik Savaşı.
1481 - 1512	II. Bayazıt.
1485 - 1491	Kilikya bölgesinin egemenliği için Osmanlılar ile Memluklar arasında savaşlar yapıldı.
1495	Cem Sultan öldü.
1499 - 1503	İkinci Osmanlı - Venedik Savaşı.
1511	Safavilerin desteğinde Anadolu'da Şahkulu isyanı çıktı.
1512 - 1520	I. Selim.
1514	23 Ağustos Çaldıran Savaşı. Osmanlılar Safaviler karşısında büyük bir zafer kazandı.
1516 - 1517	Osmanlılar, Mısır ve Suriye'yi fethetti.
1520 - 1566	Muhteşem I. Süleyman.
1521	Osmanlılar Belgrad'ı aldı ve Tuna savunma hattını çökertti.
1522	Osmanlılar, Sen Jean Şövalyelerini Rodos'tan kovdu.
1526	29-30 Ağustos Mohaç Savaşı. Osmanlılar, Macar ordusunu yendi ve Macaristan'da Osmanlıya bağımlı Macar krallığı kuruldu; Johann Zapolya kral oldu.
1529	Eylül Osmanlıların Birinci Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Barbaros Hayreddin, Osmanlı hizmetine girdi; Osmanlı donanması geliştirildi.
1538	Preveze Deniz Savaşı. Osmanlılar, Kutsal İttifak donanmasını yendi ve Akdeniz'e egemen oldu.
1541	Johann Zapolya öldü. Osmanlılar Macaristan'ı ilhak etti.
1566 - 1574	Sarhoş II. Selim.
1571	7 Ekim: Osmanlı donanması Lepanto savaşında yok edildi; fakat iki yıl içinde yeniden büyük bir Osmanlı donanması oluşturuldu.
1574 - 1595	III. Murad.
1593 - 1606	Osmanlı - Habsburg savaşları. Bu savaşlar Sitvatorok Barışıyla sona erdi. Bu barış antlaşmasında Osmanlı sultanı, ilk defa Habsburg imparatorunu kendisine denk bir hükümdar olarak tanıdı.
1603	Safavi Şahı Abbas, Azerbaycan, Kafkasya ve Irak'ı fethetti.

1623 - 1640	IV. Murad.
1638	IV. Murad, Irak'ı İranlılardan geri aldı; Kafkasya ve Azerbaycan'ı Safavilere bırakan Kasr-ı Şirin Antlaşması, Osmanlılar ile Safaviler arasındaki çekişmeye son verdi.
1640 - 1648	I. İbrahim.
1648 - 1687	IV. Mehmed.
1656 - 1661	Sadrazam Mehmed Köprülü.
1661 - 1676	Sadrazam Ahmed Köprülü.
1669	Osmanlılar, Girit'i Venediklilerden aldı.
1676	Osmanlılar, Podolya'yı Polonyalılardan aldı.
1683	17 Temmuz - 12 Eylül İkinci Viyana Kuşatması. Osmanlıların Viyana önünde yenilmesi üzerine Avrupalılar, Bulgaristan, Sırbistan ve Transilvanya'yı fethettiler; fakat Osmanlılar 1691'de buraları geri aldı. Savaş, 1699 Karlowitz (Karlofça) Barış Antlaşmasıyla sona erdi.
1703 - 1730	III. Ahmed.
1710 - 1711	Osmanlı - Rus Savaşı; Pruth Barış Antlaşması.
1714 - 1718	Osmanlı - Venedik Savaşı. Avusturya'nın da katıldığı savaş, Passarowitz (Pasarofça) barışıyla sona erdi.
1717 - 1730	Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın öncülüğünde "Lale Devri."
1728	İbrahim Müteferrika, Osmanlı İmparatorluğunda ilk basımevini kurdu.
1730	Patrona Halil Ayaklanması, III. Ahmed'i devirdi.
1730 - 1754	I. Mahmud.
1736 - 1739	Rusya ve Avusturya'ya karşı savaş. Belgrad Barış Antlaşmasıyla Osmanlılar Kuzey Sırbistan ile Belgrad üzerinde ve Karadeniz'de egemenliklerini yeniden kurdular.
1757 - 1774	III. Mustafa.
1757 - 1763	Sadrazam Ragıb Paşa.
1768 - 1774	Osmanlı - Rus Savaşı, Küçük Kaynarca barışıyla sona erdi.
1770	6 Temmuz Rus Baltık filosu - Osmanlı donanmasını Çeşme'de yok etti.
1770 - 1789	Gazi Hasan Paşa, Osmanlı donanmasının büyük amirali.
1783	Rusya, Kırım'ı ilhak etti.
1787 - 1792	Osmanlıların Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşı. Sistowa (Şiştova) 1791 ve Jassy (Yaş) 1792 Barış Antlaşmaları yapıldı.
1789 - 1807	III. Selim, Nizam-ı Cedid ordusunu kurdu.

1798 - 1801	Fransızlar Mısır'ı işgal etti; Osmanlılar, İngiltere ve Rusya'yla ittifak yaptı.
1804 - 1806	Karayorgi önderliğinde birinci Sırp isyanı.
1806 - 1812	Osmanlı - Rus Savaşı. Bükreş Barış Antlaşması.
1807 - 1808	IV. Mustafa.
1808 - 1839	II. Mahmud.
1815 - 1817	Miloş Obrenoviç önderliğinde ikinci Sırp isyanı.
1821 - 1830	Yunan ayaklanması.
1826	15-16 Haziran: Yeniçeriler II. Mahmud tarafından ortadan kaldırıldı; modern Osmanlı reformları başladı.
1831	İlk Osmanlı gazetesi Takvim-i Vekayi yayımlandı.
1832 - 1833	İlk Yakındoğu krizi; Mısır ordusu Anadolu'yu istila etti. 21 Aralık 1832'de Osmanlı ordusu Konya Savaşında Mısırlılara yenildi.
1833	8 Temmuz Osmanlılar ile Ruslar arasında Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandı.
1839	İkinci Yakındoğu krizi. Osmanlı ordusunun 24 Haziran Nizip Savaşında yenilmesi.
1839 - 1861	Abdülmecid.
1839	3 Kasım Gülhane "Hatt-ı şerif"iyle padişah reformlar yapma sözü verdi.
1840	15 Temmuz: Londra Antlaşmasıyla Yakındoğu krizi sona erdi.
1839 - 1876	Osmanlı reformlarının "Tanzimat" dönemi.
1839	Yasa koyucu ilk kuruluş "Meclis-i vâlâ-yi ahkâm-ı adliyye" kuruldu.
1853 - 1856	Kırım Savaşı, Paris Antlaşmasıyla sona erdi.
1856	18 Şubat: Hatt-ı Hümayun ile Osmanlı reformlarının kapsamı genişletildi.
1859	14 Eylül: Kuleli Vakası. Osmanlı reformlarını önlemek için gericiler bir komplo hazırladılar.
1861 - 1876	Abdülaziz.
1861	9 Eylül: Meclis-i ahkâm-ı adliyye, yeni bir yasa koyucu kurul oluşturuldu.
1864	"Vilayet" yasası, Osmanlı il yönetim sisteminde reform yaptı.
1866 - 1868	Girit'te isyan.
1867	Abdülaziz, Avrupa'da bir gezi yaptı. İmparatorluk sınırları dışına çıkan ilk sultandır.
1868	Modern bir temsili yasama erki olan "Şûra-yı Devlet" kuruldu.

1868 - 1876	Modern bir Osmanlı yurttaşlık yasası olan "Mecelle" hazırlandı.
1875	Temmuz Bosna-Hersek'te ve Bulgaristan'da ayaklanmalar. Bu olaylar, Sırbistan ve Karadağ'a savaş açılmasına neden oldu.
1876	30 Mayıs Mithat Paşa'nın önderliğinde bir darbeyle Abdülaziz tahtından indirilip V. Murad tahta çıkarıldı.
1876	31 Ağustos V Murad tahtından indirildi ve yerine II. Abdülhamid tahta çıktı.
1876 - 1909	II. Abdülhamid dönemi.
1876	23 Aralık Yeni Osmanlı anayasası ilan edildi. Bu anayasa, Mithat Paşa başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanmıştı. Osmanlı parlamentosu kısa bir süre çalıştıktan sonra kapatıldı; Mithat Paşa görevden alındı, sürgüne gönderildi ve orda öldürüldü.
1881	Fransa, Tunus'u işgal etti.
1882	İngiltere, Mısır'ı işgal etti.
1885 - 1888	Doğu Rumeli'de isyan çıktı. Bu isyan, yeni bir Yakındoğu krizine yol açtı.
1890 - 1897	Ermeni ihtilal hareketi. Osmanlı hükümet görevlileri, ihtilalci Ermeni gruplar tarafından topluca öldürüldü.
1896 - 1908	Genç Türkler hareketi güçlendi.
1908	5 Temmuz: Makedonya'da Genç Türkler ayaklanması başladı.
1908	24 Temmuz: Abdülhamid, Genç Türklerin baskısı karşısında anayasayı yeniden yürürlüğe koydu.
1908	5-6 Ekim: Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etti.
1909	13 Nisan: Sultana mutlak iktidarını yeniden sağlamayı amaçlayan gerici ayaklanma başarısızlığa uğradı.
1909	26 Nisan: Abdülhamid tahttan indirildi.
1909-1917	V. Mehmed Reşad.
1911-1912	Osmanlı - İtalya Savaşı. İtalya, Libya'yı işgal etti.
1912	18 Ekim - 30 Mayıs 1913: Birinci Balkan Savaşı.
1913	29 Haziran - 30 Temmuz İkinci Balkan Savaşı.
1913	23 Ocak: Genç Türklerden üç lider, İstanbul'da iktidarı ele geçirdi. Muhalefet baskı altına alındı.
1914	29 Ekim: Türkiye, İttifak devletleri safında Birinci Dünya Savaşına girdi.
1918	4 Ekim: Osmanlı ordusu çöktü; Genç Türklerin önderleri yurtdışına kaçtı.

1918	3 Temmuz - 1922: VI. Mehmed Vahid-ed-din.
1918	30 Ekim: Mondros Ateşkes Anlaşması. Bu anlaşmaya dayanarak İtilaf devletleri İstanbul'u ve Anadolu'nun bazı yerlerini işgal etti.
1919	15 Mayıs: Yunanlılar İzmir'e çıktı; Anadolu'yu işgale başladı.
1919	19 Mayıs: Mustafa Kemal Samsun'a çıktı; İtilaf devletlerine karşı Türk direniş hareketini başlattı.
1919	13 Eylül: Ulusal Ant (Misak-ı Milli) ilan edildi.
1920	10 Haziran: Sèvres Barış Antlaşmasının ağır koşulları İstanbul hükümetine bildirildi; antlaşma, 10 Ağustosta imzalandı.
1921	24 Ağustos 16 Eylül: Sakarya Savaşı. Türkler, Yunan istilasını durdurdular.
1922	Türkler, Yunanlıları İzmir'e kadar geri çekilmek zorunda bıraktılar. 9 Eylül 1922'de Türk ordusu İzmir'e girdi.
1922	3 - 11 Ekim: Mudanya Konferansı. İtilaf devletleri Anadolu'yu boşaltmayı kabul etti.
1922	1 Kasım: Türkler, saltanatı kaldırdı; VI. Mehmed, İstanbul'dan kaçtı; Abdülmecid, halife olarak atandı..
1923	24 Temmuz: Lausanne Antlaşması imzlandı; Türkler, Türk bulunmayan bölgelerden vazgeçip Türklerin yaşadığı toprakların Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olmasını sağladılar.
1923	29 Ekim: Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi.
1924	3 Mart: Halifelik kaldırıldı.
1924	20 Nisan: Türkiye Cumhuriyeti anayasası kabul edildi.
1938	10 Kasım: Mustafa Kemal Atatürk öldü.
1938 - 1950	İsmet İnönü cumhurbaşkanı.
1939	23 Haziran: Fransa, Hatay ilinin Türkiye'ye katılmasını kabul etti.
1939 - 1945	Türkiye İkinci Dünya Savaşına katılmamayı başardı.
1947	12 Mart: Truman Doktrini. Amerika Birleşik Devletleri, Rusya'nın isteklerine karşı Türkiye'yi destekledi.
1950	14 Mayıs: Muhalefet partisinin de katılımıyla ilk demokratik seçim yapıldı. Demokrat Parti, seçim zaferi kazandı; Celal Bayar cumhurbaşkanı, Adnan Menderes başbakan oldu. Parti, 1960'a kadar iktidarda kaldı.
1960	27 Mayıs: Askeri ihtilal, Demokrat Partiyi iktidardan uzaklaştırdı. Yeni serbest seçimler yapılıncaya kadar ülke yönetimi askerlerin elinde kaldı.
1961	12 Eylül: Adnan Menderes idam edildi.
1961	Kurucu Meclis'in hazırladığı yeni anayasa halkın onayını aldı. Se-

çim yapıldı ve 1965'e kadar koalisyon hükümetleri ülkeyi yönetti.

1965 Adalet Partisi tek başına iktidara geçti, Süleyman Demirel başbakan oldu. 12 Mart 1971'de ordu komutanlarının baskısıyla başbakanlıktan ayrıldı.

1973 Bülent Ecevit, koalisyon hükümeti kurdu.

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı düzenlendi.

1974 Süleyman Demirel başkanlığında "Milliyetçi Cephe" adı verilen bir koalisyon hükümeti kuruldu.

1977 Seçim yapıldı, Süleyman Demirel ikinci Milliyetçi Cephe hükümetini kurdu.

1978 Bülent Ecevit, CHP-Bağımsızlar koalisyonu hükümetini kurdu.

1979 25 Kasım: Süleyman Demirel başkanlığında bir hükümet kuruldu. Ülkede terör olayları arttı.

1980 12 Eylül: Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve arkadaşları bir darbe yaptı. Süleyman Demirel görevden alındı. Bir kurucu meclis oluşturuldu ve bir anayasa hazırlandı.

1982 7 Kasım: Yeni anayasa halkoyuna sunuldu ve kabul edildi. Kenan Evren cumhurbaşkanı sıfatını aldı.

1983 6 Kasım: Yapılan seçimlerde Anavatan Partisi iktidara geldi; Turgut Özal hükümeti kurdu.

1987 29 Kasım: Yapılan seçimlerde Anavatan Partisi iktidarını korudu.

1989 31 Ekim: Başbakan Turgut Özal, cumhurbaşkanı seçildi.

1991 20 Ekim: Yapılan seçimde Doğruyol Partisi birinci parti oldu; bu parti Sosyal Demokrat Halkçı Partiyle bir koalisyon hükümeti kurdu; Süleyman Demirel başbakan oldu.

İRAN

1301 Şeyh Safi-ud-din, Safavi tarikatını kurdu.

1387 - 1502 Türkmen Akkoyunlu hanedanı İran'ın büyük kesiminde egemen oldu.

1453 - 1478 Uzun Hasan, Akkoyunlu egemenliğini Doğu Anadolu ve Kafkasya'da doruk noktasına çıkardı; Karakoyunlu devletine boyun eğdirdi (1467); son Timurlu devletini yıktı; İran, Azerbaycan, Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu içine alan bir imparatorluk kurdu. 1473 Erzincan Savaşında, Osmanlı Sultanı II. Mehmed'e yenildi. Hanedanı 1497'den sonra çöktü ve ülkede bir anarşi dönemi başladı.

1450 - 1488 Şeyh Cunayd ile oğlu Şeyh Haydar, Şeyh Safi-ud-din'in militan

halefleri olarak Şiiliği benimsediler ve Safavi tarikatının Kuzeybatı İran ile Doğu Anadolu'da üstünlük kazanmasını sağladılar.

1502 - 1524 Şah İsmail, 1501'de Akkoyunluları son bir kez daha yenilgiye uğrattıktan sonra İran'da Safavi hanedanının egemenliğini kurdu; Özbekleri Horasan'dan kovdu ve Şiiliği tüm İran'a kabul ettirdi.

1514 Çaldıran Savaşı. İranlılar, Osmanlı Sultanı I. Selim tarafından yenilgiye uğratıldı. I. Selim, Azerbaycan'ı hızla işgal ettiyse de, yeniçerilerin baskısı yüzünden bu bölgeden çekildi.

1524 - 1576 Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasp, Özbeklere ve Osmanlılara karşı seferler düzenledi. Osmanlılara Irak'ı bırakmak zorunda kaldı; barış 1555'te yapıldı.

1587 - 1629 Şah Abbas, İran'ı yeniden güçlü bir devlet yaptı. Osmanlı sınırında, Anthony ve Robert Sherley adlı İngiliz uzmanların gözetiminde yeni bir ordu kurdu. Özbekleri yendi, Azerbaycan ile Kafkasya'yı Osmanlılardan geri aldı (1603); Osmanlı egemenliğindeki Irak ile Diyarbekir'i fethetti (1616).

1629 - 1642 Şah Safi ile Safavilerin çökmesi dönemi başladı. Osmanlı Sultanı IV. Murad, Irak'ı geri aldı (1638).

1722 - 1729 Afgan egemenliği dönemi. Afganlılar İran'ı istila etti, Safavi egemenliğine son verdi. Rusya Çarı Büyük Petro, Derbend ile Bakû'yu aldı. Osmanlılar Tiflis'i fethetti. İran'da kısa süreli bir Afganlı hanedanı kuruldu.

1730 - 1747 Nadir Şah, Afganlıları kovdu (1729) ve şah olarak taç giydi (1736). 1739'da Hindistan'ın büyük kesimini, 1740'ta Ortaasya'yı istila ve fethetti. Osmanlıları Kafkasya ve Azerbaycan'dan vazgeçmek zorunda bıraktı (1747). Ölümünden sonra İran'da on yıl süreyle bir anarşi dönemi yaşandı.

1750 - 1779 Karim Han Zand. Bir oranda barış ve istikrar dönemi. Şahın ölümünden sonra iktidar kavgaları yapıldı; bu kavga, Ağa Muhammed Han Kaçar'ın zaferiyle son buldu.

1794 - 1925 Kaçar hanedanı dönemi. Bu hanedan, Ağa Muhammed Han (1794-1797) tarafından kuruldu.

1797 - 1834 Fath Ali Şah. Avrupalılar İran'ın iç işlerine karışmaya başladı. Ruslar, Kafkasya'da İran'a ait bazı yerleri aldılar.

1800 Rusya, Gürcistan'ı ilhak etti.

1800 Sir John Malcolm, Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından İran'a gönderildi. Bu İngiliz, doğu illerini Afganistan'dan geri almaları için İran'ı kışkırttı.

1807 Fransa ile İran arasında Finkenstein Anlaşması yapıldı. Fransa, Gürcistan'ı geri almaları ve Hindistan'da İngilizlere saldırmaları için İran'a destek vaadetti. Gardanne Misyonu denilen Fransız as-

keri yardım heyeti, İran ordusunu eğitmek amacıyla gönderildiyse de, Tilsit Anlaşması yapılınca bu ekip geri çağrıldı. Onların yerini alan İngiliz askeri yardım heyetinin başında Sir Harford Jones bulunuyordu.

1804 - 1813 Kafkasya'da İran-Rusya Savaşı. Bu savaş, Gülistan Antlaşmasıyla sona erdi. Rusya, Kafkasya üzerindeki egemenliğini iyice pekiştirdi; İran Rusya'ya çeşitli imtiyazlar vermek zorunda kaldı.

1814 İran - İngiltere Antlaşması. Bu antlaşmayla İran, İngiltere'yle düşmanca ilişkileri bulunan Avrupa devletleriyle yaptığı bütün sözleşmeleri iptal etmek yükümlülüğünü üstlendi. Buna karşılık İngiltere, İran'a düzenli para yardımı yaptı, böylece savaş durumları için İran desteğini güvence altına aldı.

1825 - 1828 Rusya - İran Savaşı. Ruslar, Kafkasya'da yeni bölgeler ele geçirdi; Erivan ve Azerbaycan'ı aldı. Savaş, 1828 Türkmençayı Antlaşmasıyla sona erdi; bu antlaşmayla İran, Erivan'dan çekildi ve Rusya'ya hayli yüksek bir savaş tazminatı ödemek zorunda bırakıldı.

1834 - 1848 Muhammed Şah dönemi. Bu şah, İran-İngiltere dostluğunu gevşetti. Bu tutum, İngiliz askeri yardım heyetinin gitmesine neden oldu. Afganistan'a karşı girişilen askeri harekât, İngiliz baskısı yüzünden başarısızlığa uğradı. Ülkede dinsel huzursuzluklar çıktı. Babizm doğdu (1844).

1833 Reform çabalarıyla ün kazanmış bulunan Prens Abbas Mirza öldü.

1848 - 1896 Nasır-ud-din Şah dönemi. Bu şahın birinci veziri, "amir kebir" Mirza Taki Han, 1848'den 1851'e kadar çeşitli alanlarda modernleşme çabalarını yürüttü.

1850 - 1864 Babiler kovuşturmalara uğratıldı, ülkeden kovuldu; önderleri Seyyid Ali Muhammed 1857'de idam edildi. Babiler, şaha karşı suikast girişiminde bulundular (1852).

1856 - 1857 İran'ın Herat'ı alması üzerine İran-İngiltere Savaşı çıktı. Savaş, 1857 Paris Antlaşmasıyla sona erdi. Bu antlaşmayla İran, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı ve bu ülkeyle çıkacak anlaşmazlıklarda İngiltere'nin hakemliğine başvurmayı kabul etti.

1864 İngiltere, İran'da telgraf şebekesi kurma ve işletme imtiyazını aldı.

1872 Baron de Reuter'e verilen imtiyazlarla İran, toprakaltı servetinin büyük kısmını kaybetti. İran gümrük geliri güvence olarak verildi. Daha sonra bu imtiyazlar iptal edildi.

70'li ve
80'li yıllar Çeşitli alanlarda modernleşme girişimleri oldu. Bu konuda özellikle Amin-ud-Devle'nin önderliğinde gerçekleştirilenler önemlidir.

1878	Rus subaylarının yönetiminde bir Kazak tugayı kuruldu. Bu tugay, İran polis birliklerinin bir bölümünü oluşturdu. Böylece de Rus etkisi İran'da iyice güçlendi.
1889	Baron de Reuter, İran imparatorluk bankası imtiyazını aldı; bu imtiyaz ona başlıca değerli madenlerin işletilmesi hakkını da verdi. Bu da İran'a yönelik İngiliz ilgisinin temelini oluşturmuştur.
1890 - 1892	İngilizlere tütün tekeli verildi ve sonra geri alındı.
1896	Nasır-ud-din Şah, Cemal-ud-din Afgani'nin bir yandaşı tarafından öldürüldü.
1896 - 1907	Muzaffer-üd-din Şah, güçsüz bir hükümdardı. Onun zamanında Ruslardan borç alındı ve İran'da Rusya'nın etkisi en ön plana geçti. Rusya ile İngiltere, etkilerini artırmak amacıyla yeni hamleler yaptı. Bu iki devletin ekonomik imtiyazlar aracılığıyla İran'ı denetim altına alma çabaları anlaşmazlıklara yol açtı.
1901	D'Arcy, petrol imtiyazını aldı. (Petrol 1908'de bulundu.)
1905 - 1906	Giderek artan yabancı nüfuzuna ve beceriksiz Kaçar yönetimine tepki olarak İran'da ihtilal oldu. Şah, ihtilalcilerin baş sorumlu saydığı Vezir Ayn-ud-Devle'yi (1903-1906) görevden almak zorunda kaldı. İlk parlamento "Meclis", Teheran'da toplandı ve anayasayı hazırladı.
1907 - 1909	Tahta çıkan Muhammed Ali Şah, anayasaya ve "Meclis"in hükümeti etkilemesine karşı çıktı. Bu da bir halk ayaklanmasına yol açtı.
1907	31 Ağustos: İngiliz - Rus anlaşması yapıldı. Rusya, İran'ın Basra Körfezi bölgesi ile güneydoğu kesimini İngiltere'nin nüfuz bölgesi olarak tanımayı kabul etti; buna karşılık İngiltere de, Kuzey ve Orta İran bölgesini Rusya'nın nüfuz alanı olarak tanıdı. Güneybatı İran'daki tarafsız bölge ise, her iki devletin imtiyazları için açık tutuldu.
1908	23 Haziran Şah, "Meclis"i kapattı ve anayasa yanlısı liderleri, Rusya elçisi ile Kazak tugayının desteğiyle yapılan bir darbede öldürttü. Bu darbeye karşı Tebriz halkı ayaklandı; kent İran ordusunca kuşatıldı. Bu kuşatmaya aylarca direnen Tebriz, 26 Mart 1909'da Rus ordusu tarafından işgal edildi.
1909	Güney İran'da petrol üretimi yapmak amacıyla "Anglo-Persian Oil Company – İngiliz-İran Petrol Şirketi" kuruldu.
1909	Haziran-Temmuz: Bahtiyari aşireti önderi Ali Kuli Han, anayasa yanlılarının desteğiyle Teheran'a girdi ve şahı tahtından çekilmek zorunda bıraktı.
1909 - 1925	Sultan Ahmed Şah dönemi. Bu şah, anayasa yanlılarının denetimi altında hükümdarlık yaptı.

1911 Morgan Shuster, Meclis tarafından İran maliyesini yeniden düzenlemekle görevlendirildi. Rusya buna karşı çıktı. Shuster'in görevden atılmasını sağlamak için Kuzey İran'ı işgale başladı. Bu zorlama sayesinde İran'da Rusya yanlısı bir hükümet kuruldu ve Aralık 1911'de Shuster'in görevine son verildi.

1914 1 Kasım: İran, Birinci Dünya Savaşında tarafsızlığını ilan etti. Fakat ordusu bunu sağlayacak güçte değildi. Ordu, Rusya yanlısı Kazak tugayının denetimindeydi; jandarma birlikleri ise Almanya yanlısı İsveçli subayların etkisindeydi. Ruslar, Kuzey İran'da önemli mevkileri işgal etti; benzeri bir işgali İngilizler Güney İran'da yaptı ve tarafsız diye nitelendirilmiş bölgeyi de kendi nüfuz bölgesine kattı.

1915 Osmanlılar, Rusya'ya karşı düzenledikleri Kafkasya seferi sırasında Azerbaycan'ı işgal ettiler. Fakat ocak ayında Ruslar tarafından püskürtüldüler. Alman ajanları İran'ın iç kesimindeki aşiretleri, İngilizlere ve Ruslara karşı örgütlendiler; amaç, İran'a yapılacak bir Osmanlı-Alman istilası için ortamı hazırlamaktı. Almanlar, Tahran hükümeti üzerinde etkili oldular.

1916 Ruslar, artan Alman etkisini gidermek ve Osmanlı istilasını önlemek için Kuzey İran'da yeni işgaller yaptı. Sir Percy Sykes, Alman ve Osmanlı etkisine karşı İran'ın direnişini güçlendirmek amacıyla "South Persian Rifles" adlı yerel silahlı örgütü kurdu.

1917 Osmanlılar, mart ayında Bağdat'da İngilizler tarafından yenilgiye uğratılınca İran'dan çekildiler. Ruslar, Bolşevik ihtilali çıkınca, kasımda İran'ı terk ettiler ve daha sonra da Çarlık Rusyasının elde ettiği bütün imtiyazlardan vazgeçtiklerini bildirdiler. İran, tam bir kaos ortamına girdi. Gilan'da ihtilal hareketi başladı.

1918 General Dunsterville komutasında bir İngiliz askeri heyeti, Osmanlı istilasına karşı Kafkasya'da silahlı kuvvetleri örgütledi ve Ukrayna'dan yapılacak Alman saldırısını önledi. Dunsterville daha sonra Hemedan'a çekilip orda ordusunu hazırladı. Bu sırada General Malleson komutasında başka bir İngiliz askeri misyonu, Kuzeybatı İran'da Bolşevikleri durdurdu. İngilizler, Osmanlıları Bakü'dan çıkardı.

1919 İran hükümeti, Paris Barış Konferansına bir heyet göndererek yabancı nüfuzunun ve kapitülasyonların kaldırılması, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da egemenliğinin yeniden kurulması isteklerinde bulundu.

1919 9 Ağustos: İngiltere - İran Antlaşması yapıldı; bu antlaşma İranlı bakanların rüşvetle satın alınmasından sonra imzalandı. Bu antlaşmayla İngiltere, İran ordusu ve polisi için gerekli subay, danışman, malzeme ve cephaneyi sağlamayı üstlendi. Bu şekilde İran'ın İngiltere'nin himayesi altına gireceği gerekçesiyle Meclis, antlaşmayı onaylamayı reddetti.

1920	Mayıs: Bolşevikler, Reşt ve Gilan'ı işgal etti. Gilan Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi. İngilizler Kazvin'e geri çekildi. Kazak tugayı, Bolşevikler tarafından dağıtıldı; fakat İngilizler bu tugayı yeniden kurdular.
1921	21 Şubat: Kazak tugayı komutanı olan Rıza Han darbe yaptı. Teheran'da Kazak tugayı desteğinde gerçekleştirdiği darbeyle hükümeti devirdi ve yeni bir rejim kurdu. Bu rejimde kendisi savaş bakanı ve ordu başkomutanı oldu. 1919 tarihli ve Meclis tarafından onaylanmamış olan İngiltere-İran Antlaşmasını geçersiz saydı. Kapitülasyonları kaldıracaklarını, imtiyazlarından ve alacaklarından –hiçbir tazminat istemeden– vazgeçeceklerini, İran'ı terk edeceklerini bildiren Bolşeviklerle bir anlaşma imzaladı.
1922 - 1927	Maliye Bakanı Arthur C. Millspaugh, İran maliyesini yeniden düzenledi. Bu çalışmaları sırasında Rıza Han'ın ordusundan tam destek gördü.
1923	28 Ekim Rıza Han başbakan oldu; şah, Avrupa'ya gitti.
1924	Ekim: Rıza Han, İngilizlerin teşvikiyle bağımsız olmuş bulunan Bahtiyari aşiretine ve Güney İrandaki öteki aşiretlere boyun eğdirdi.
1925	Rıza Han, şahlığını ilan ederek Pehlevi hanedanını kurdu.
1928	10 Mayıs: Kapitülasyonlar kaldırıldı.
1931	İran hükümeti, dış ticaret üzerinde denetim kurdu.
1932	26 Kasım: İran, İngiltere'ye verilmiş petrol imtiyazını geçersiz ilân etti. İngiltere, olayı Milletler Cemiyeti'ne götürdü ve yapılan görüşmeler sonucunda İran'dan yeni imtiyazlar elde etmeyi başardı; bu yeni imtiyazlar 29 Mayıs 1933'te onaylandı.
1937	9 Temmuz Türkiye, İran, Irak ve Afganistan "Saadabad Paktı" adıyla bir saldırmazlık anlaşması imzaladılar.
1939	Ocak Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne uzanan transiran demiryolu işletmeye açıldı. (Yapımına 1927'de başlanmıştı.)
1941	25-29 Ağustos: İngiltere ile Sovyetler Birliği, İran'ı işgal etti. Rıza Şah, 16 Eylülde tahtı oğlu Muhammed Rıza Şah'a devretti.
1941 - 1979	Muhammed Rıza Şah dönemi.
1945	Eylül: İngiliz ve Amerikan birlikleri İran'dan çekildi.
1945 - 1946	Sovyetler Birliği'nin etkisiyle Tudeh Partisi, Azerbaycan'da isyan çıkardı. Rus birlikleri, bu bölgede kurulan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne İran'ın saldırmasını engelledi. Sovyetler, Nisan-Mayıs 1946'da birliklerini geri çektiler; Azerbaycan, yeniden İran'ın egemenliği altına girdi. İran, Azerbaycan'da reformlar yapacağına ve Kuzey İran'da bir Sovyet-İran petrol şirketi kuracağına dair söz verdi.

1947 Ekim: Amerika Birleşik Devletleri ile İran arasında, Amerika'nın askeri yardımını öngören bir anlaşma yapıldı. İran parlamentosu, Sovyet-İran petrol imtiyazını geçersiz ilan etti.

1949 5 Şubat: Tudeh Partisi yasaklandı; anayasada yapılan değişiklikle şah, dilediği zaman Meclis'i kapatmak yetkisini elde etti.

1951 29 Nisan: Muhammed Musaddık başbakan oldu; İran petrol endüstrisini devletleştirdi ve ekimde İngiltere'yi petrol alanlarını terk etmeye zorladı. Meclis, II Ağustos 1952'de, Musaddık'a diktatörlere özgü geniş yetkiler verdi. 22 Ekimde İngiltere'yle diplomatik ilişkiler kesildi.

1953 Şah, Musaddık'ı görevden uzaklaştırmak istedi; bu girişiminde başarısızlığa uğrayınca ülkeden kaçıp Irak'a gitti ve ancak kendisine bağlı birliklerin, 22 Ağustosta Musaddık'ı devirmesinden sonra geri dönebildi. General Fazlullah Zahidi başbakan oldu; Musaddık tutuklandı. Amerika Birleşik Devletleri İran'a borç para verdi. İran-İngiltere petrol anlaşmazlığını gidermek için yapılan görüşmeler, 5 Ağustos 1954'te bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı.

1960 Muhammed Rıza Şah, "Beyaz İhtilal" diye ünlenen bir dizi köklü reform uygulamalarına başladı. İran'da büyük bir ekonomik ve endüstriyel ilerleme oldu. Yabancı devletlerin İran'ın işlerine karışmaları son buldu.

1975 Şah, tüm siyasal partileri tek bir partide topladı. Binlerce Amerikalı danışman hizmet görmeye başladı. Şah, güçlü bir ordu ve bir gizli polis örgütü kurdu. Ülkede sosyal huzursuzluklar başladı.

1978 9 Ocak: Şah aleyhinde büyük bir gösteri yapıldı. Polis, halka ateş açtı ve yüz kişi öldü.

1979 16 Ocak: Şah ülkeyi terk etti. Şubat 1979'da muhalefet önderi Humeyni İran'a döndü. 1 Nisan 1979'da "İslam Cumhuriyeti" ilan edildi.

1980 Irak'ın saldırısı üzerine İran-Irak Savaşı başladı. Bu savaş sürerken İran yönetimi muhalefet gruplarına çok şiddetli bir baskı uyguladı.

1987 Temmuz: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi İran-Irak Savaşı için ateşkes kararı verdi. İran, bu kararı kabul etmedi. Amerika Birleşik Devletleri, Körfez'e savaş gemileri gönderdi. Bir İran yolcu uçağı füze ile düşürüldü.

1988 18 Temmuz İran, Güvenlik Konseyi'nin ateşkes kararını koşulsuz olarak kabul etti, barış görüşmelerine Cenevre'de başlandı.

1989 3 Haziran: İmam Humeyni öldü, Haşim Rafsancani yapılan seçimlerde cumhurbaşkanlığına getirildi. Siyasal yaşamı normalleştirme ve İran'ı dış dünyaya açma çabalarını hızlandırdı.

1990 17 Ağustos: İmzalanan barış antlaşması ile savaş sona erdi.

HARİTA ÜZERİNDEKİ YER ADLARI

Almancası :	Türkçesi :
Mittellandisches Meer	Akdeniz
Schwarzes Meer	Karadeniz
Kaspisches Meer	Hazar Denizi
Oran	Oran
Tlemcen	Tlemcen
Algier	Cezayir (kent)
Algerien	Cezayir
Dscherba	Cerbe
Tripolis	Trablus
Tripolitanien Libya	Libya
Cyrenaika	Bingazi
Fessan	Fizan
Alexandria	İskenderiye
Kairo	Kahire
Libysche Wüste	Libya Çölü
Medina	Medine
Mekka	Mekke
Navarino	Navarin
Rhodos	Rodos
Leponta	İnebahtı
Montenegro	Karadağ
Ragüsa	Ragüza
Wien	Viyana
Mohac	Mohaç
Belgrad	Belgrad
Sofia	Sofya
Saloniki	Selanik

Almancası :	Türkçesi :
Jassy	Yaş
Podolia	Podolya
Pruth	Prut
Warna	Varna
İstanbul	İstanbul
Ankara	Ankara
Aleppo	Halep
Akka	Akka
Damaskus	Şam
Jerusalem	Kudüs
Hedschas	Hicaz
Nedschd	Necid
Tabris	Tebriz
Çaldıran	Çaldıran
Tiflis	Tiflis
Baku	Baku
Hamadan	Hemedan
Persicher Golf	Basra Körfezi
Yeman	Yemen
Bagdad	Bağdat
Basra	Basra
Erivan	Erivan
Nizza	Nis
Toulon	Toulon
Rotes Meer	Kızıldeniz
Gibraltar	Cebelitarık

KAYNAKÇA

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE

ADIVAR, ABDÜLHAK ADNAN, La science chez les turcs ottomans. Paris 1939.

AHMAD, FEROZ, The Young Turks; the Committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908-1914. Oxford 1969.

ALDERSON, ANTHONY DOLPHIN, The structure of the Ottoman dynasty. Oxford 1956.

ANDERSON, MATTHEW S., The Eastern question, 1774-1923. London 1966.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, A speech, delivered... 1927. İstanbul 1963.

BABINGER, FRANZ, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927.

–, Mehmed der eroberer und seine Zeit. München 1953.

BİRGE, JOHN KINGSLEY, A guide to Turkish area study. Washington, D.C. 1949.

CAHEN, CLAUDE, Pre-Ottoman Turkey. London 1968.

CEZAR, MUSTAFA ve MİDHAT SERTOĞLU, *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* Cilt 1-6. İstanbul 1957-63.

CUINET, VİTAL, La Turquie d'Asie. Vol. 1-4. Paris 1890 - 1900.

DANİŞMEND, İSMAİL HAMİ, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* Cilt 1-4. İstanbul 1947-55.

DUDA, HERBERT W., Vom Kalifat zur Republik. Viyana 1948.

ENGELHARDT, EDOUARD-PHILIPPE, La Turquie et le Tanzimat. Vol. 1.2. Paris 1882 - 84.

THE FALL OF CONSTANTINOPLE. A symposium. S. Runciman, Bernard Lewis, R.R. Betts, N. Rubinstein, Paul Wittek. London 1955.

FISHER, SYDNEY N., The foreign relations of Turkey, 1481-1512. Urbana, Ill. 1948.

GÖLLNER, CARL Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jh. Cilt 1.2. Bükreş, Berlin, Baden-Baden 1961-68.

HAMMER – PURGSTALL, JOSEPH FRHR. VON, Geschichte des Osmanischen Reiches. C. 1-10. Pest 1827-35; Graz 1963.

–, Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. T.1.2. Wien 1815; Hildesheim 1963.

HERSHLAG, ZVI YEHUDA, Turkey, an economy in transition. The Hague 1959.

–, Turkey, the challenge of growth. Leiden 1968.

HEYD, URIEL, Revival of Islam in modern Turkey. Jerusalem 1968.

IORGA, NICOLAE, Geschichte des Osmanischen Reiches. Cilt: 1-5. Gotha 1908-13.

İSTANBUL KÜTÜPHANELERİ TARİH-COĞRAFYA YAZMALARI KATALOGLARI. 1-12. İstanbul 1943-51.

JÄSCHKE, GOTTHARD und ERICH PRITSCH, Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928. In: Die Welt des Islams 10 (1927/29), s.1-154.

JÄSCHKE, GOTTHARD, Die Türkei in den Jahren 1942-1951. Wiesbaden 1955.

–, Die, Türkei in den Jahren 1952-1961. Wiesbaden 1965.

KARABACEK, JOSEPH VON, Zur orientalischen Altertumskunde. 7, Viyana 1917

KORAY, ENVER, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, 1729-1955.* İstanbul 1959.

KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, Les origines de l'empire ottoman. Paris 1935.

LEWIS BERNARD, The emergence of modern Turkey. London 1961.

–, İstanbul and the civilization of the Ottoman Empire. Norman, Okla. 1963.

MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i 'Osmanî* Cild 1-4. İstanbul 1890-93.

MOSTRAS, C., Dictionnaire geographique de l'empire ottoman. St. Petersbourg 1873.

OSMANISCHE GESCHICHTSSCHREIBER Richard F. Kreutel. Graz, Viyana, Köln 1955.

PITCHER, D.E.- A historical geography of the Ottoman Empire from the earliest times to the end of the 16. century. Leiden1968.

RAMSAUR, ERNEST EDMONDSON, The Young Turks. Princeton, N. J. 1957.

RUNCIMAN, SIR STEVEN, The fall of Constantinople, 1953. Cambridge 1965.

SHAW, STANFORD J., The financial and Administrative organization

and development of Ottoman Egypt, 1517-1798. Princeton, N.J. 1962.

STAVRIANOS, LEFTEN STAVROS, The Balkans since 1453. New York 1958.

STRIPLING, GEORGE WILLIAM FREDERICK, The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574. Urbana, III. 1942.

STUDIES IN ISLAMIC HISTORY AND CIVILIZATION. Uriel Heyd. Jerusalem 1961.

TAESCHNER, FRANZ, 'Anadolu', in: EI. New ed. Vol. 1, s. 461-480.

–, Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen. cilt 1.2, Leipzig 1924-26.

TÂHİR, BURSALI MEHMED, *'Osmanlı mü'ellifleri*. Cild 1-3, İstanbul 1914-28.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI (Cilt 5 ff.: ENVER ZİYA KARAL), *Osmanlı Tarihi*. Cilt 1 ff. İstanbul 1947.

WEBER, SHIRLEY HOWARD, Voyages and travels in Greece, the near east and adjacent regions made previous to the year 1801. Princeton, N.J. 1953.

–, Voyages and travels in the near east made during the 19. century. Princeton, N.J. 1952.

WERNER, ERNST, Die Geburt einer Grossmacht, die Osmanen (1300-1481). Berlin 1966.

WITTEK, PAUL, The rise of the Ottoman Empire. London 1938; 1965.

ZINKEISEN, JOHANN WILHELM, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Th. 1-7 Hamburg, Gotha 1840-63.

The Cambridge History of İslam. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton, Bernard Lewis. Cambridge 1970.

İRAN VE AFGANİSTAN

Genel:

ALAVI, BOZORG, Geschichte und Entwicklung der modernen persischen Literatur. Berlin 1964.

BROWNE, EDWARD G., A literary history of Persia. Vol. 1-4. Cambridge 1902 - 1924.

THE CAMBRIDGE HISTORY OF IRAN. Vol. 1: The land of Iran. William B. Fisher. Cambridge 1968.

ELWELL-SUTTON, LAURENCE PAUL, A guide to Iranian aera study. Ann Arbor, Mich. 1952.

FRYE, RICHARD N., Iran. New York 1953, rev. ed.: Persia. New York 1969.

LAMBTON, ANN KATHERINE S., Landlord and peasant in Persia. London 1953, repr. 1969.

RYPKA, JAN, Iranische Literaturgeschichte. Leipzig 1959; History of Iranian literature. Dordrecht 1968.

Iran 1500 - 1797

BAYANI, KHANBABA K., Les relations de l'Iran avec l'Europe occidentale à l'époque Safavide.... Paris 1937.

BELLAN, LUCIEN LOUIS, Chah 'Abbas I. Paris 1932.

HINZ, WALTHER, Irans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert. Berlin 1936.

LOCKHART, LAURENCE, The fall of the Safavi dynastry and the Afghan occupation of Persia. Cambridge 1958.

–, Nadir Shah. London 1938.

ROEMER, HANS ROBERT, Der Niedergang Irans nach dem Tode Ismails des Grausamen, 1577-1581. Würzburg 1939.

STCHOUKINE, IVAN, Les peintures des manuscrits safavis de 1502 à 1587. Paris 1959.

WILSON, ARNOLD T., The Persian Gulf. 3. impr. London 1959.

TADHKIRAT AL-MULUK: A manual of Safavid administration. Transl. and expl. by V. Minorsky. London 1943.

Iran 1797 1970

ALGAR, HAMID, Religion and state in Iran, 1785-1906. Berkeley 1969.

AVERY, PETER, modern Iran. New York 1965.

BALDWIN, GEORGE B., Planning and development in Iran. Baltimore, Md. 1967.

BANANI, AMIN, The modernization of Iran, 1921-1941. Stanford 1961.

BAYNE, E.A., Persian kingship in transition. New York 1968.

BINDER, LEONARD, Iran. Berkeley 1964.

BROWNE, EDWARD G., The Persian Revolution of 1905-1909. Cambridge 1910.

COTTAM, RICHARD, Nationalism in Iran. Pittsburgh, 1964.

CURZON, GEORG N., Persia and the Persian question. Vol. 1.2. London 1966.

ELWELL-SUTTON, LAURENCE PAUL, Persian oil, a study in power politics. London 1955.

–, Modern Iran. London 1941.

ENGLISH, PAUL WARD, City and village in Iran. Madison, Wis. 1966.

ENTNER, MARVIN L., Russo-Persian commercial relations, 1828-1914 Gainesville, Fla. 1965.

FATEMI, NASROLLAH S., Diplomatic history of Persia, 1917-1933. New York 1954.

GREAVES, ROSE LUISE, Persia and the defense of India, 1884-1892. London 1959.

GROSECLOSE, ELGIN EARL, Introduction to Iran. New York 1947

KAZEMZADEH, FIRUZ, Russia and Britain in Persia, 1864-1914. New haven 1968.

KEDDIE, NIKKI R., An Islamic response to imperialism. Berkeley 1968.

–, Religion and rebellion in Iran. London 1966.

LAMBTON, ANN KATHERINE S., Th Persian land reform, 1962-1966. London 1966.

LENCZOWSKI, GEORGE, Russia and the West in Iran, 1918-1948. Ithaca, N.Y. 1949.

MONTEIL, VINCENT, Iran. New York 1965.

RAMAZANI, ROUHOLLAH K., The foreign policy of Iran, 1500-1941. Charlottesville, Va. 1966.

REZA PAHLEVI, MOHAMMED, Im Dienst meines Landes. Stuttgart 1961.

–, Die soziale Revolution Irans. Düsseldorf, Köln 1967.

SHUSTER, W. MORGAN, The strangling of Persia. New York 1912.

STEPPAT, FRITZ, Iran zwischen den Grossmächten 1941-1948. Oberursel 1948.

UPTON, JOSEPH M., The history of modern Iran, an interpretation. Cambridge, Mass. 1960.

VREELAND, HERBERT H. (ed.) Iran. New Haven 1957.

WILBER, DONALD N., Iran, past and present. 6. ed. Princeton, N. J. 1967

ZABIH, SEPEHR S., The Communist movement in Iran. Berkeley 1966.

Afganistan

CAROE, OLAF, The Pathans, 550 B.C. – A.D. 1957. London 1958.

FLETCHER, ARNOLD, Afghanistan, Highway of conquest. 2. print. Ithaca, N.Y. 1966.

FRASER-TYTLER, WILLIAM KERR, Afghanistan. 3. ed. London 1967.

GREGORIAN, VARTAN, The emergence of modern Afghanistan. Stanford, Calif. 1969.

KLIMBURG, MAX, Afghanistan. Wien, München 1966.

DİZİN

(Kişi Adları)

Abbas, İran şahı 86, 142-146, 148, 149, 151

Abbas II. 149

Abbas Mirza 156

Abdurrahman Han, Emir 196

Abdülaziz I. 99, 107

Abdülhamit 107, 108, 110-119

Abdülmecit I. 99

Abdülmecit, Halife 124

Abi Talip al-Murtaza 138

Afgani, Cemal-ud-din 112, 165-168

Aga Muhammed 153, 154

Aga Sayyid Cemal 170

Ahmet III. 88, 92

Ahmet Cevdet Paşa 103

Ahmet Rıza 115

Ahmed Ruhi 167, 168

Ahmet Paşa, Humbaracı 92

Ahmet İzzet Paşa 121

Ahmet Paşa, Köprülü 85

Ahmet Şah 194

Ahmet, Şehzade 54, 55, 56

Ahsai, Ahmed Zeyn-üd-din 157

Ahundzade, Feth Ali 170

Ali Asgar Han 167

Ali, Haydar'ın oğlu 139

Ali ibn abi Talib 137, 139, 140, 141

Âli Paşa, sadrazam 54

Amanullah Han 196, 197

Amini, Ali 188

Amin-ud-Devle 166, 168

Amin-us-Sultan 166-169, 171, 172

Anna, Arşidüşes 62

Aristoteles 150

Arsancani, Hasan 188

Atatürk, Mustafa Kemal 123-127, 129-131, 178, 182

Ayn-ud-Devle 169, 170, 171

Azud-ul Mülk 173

Babrak Karmal 198

Babür, Zahir-ud-din Muhammed 193

Baha'ullah 158

Bahtiyar, Şahpur 190

Bayar, Celal 131, 132

Bayazıt I. 21-24, 26, 30-34, 61

Bayazıt II. 46-55, 139

Bazergan, Mehdi 190

Bekir Han 172

Bekir al-Meclisi 150

Bihbihani, Abdullah 172, 173

Bonneval, Comte de 92

Brankoviç, George 37

Buzurg Alavi 189

Celal-ud-din Rumi, Mevlana 150

Cemal Paşa 116
Cem Sultan 47, 53
Cengiz Han 13, 14, 27, 191
Chardin 146
Cihan Şah 138
Cunayd (Cüneyd) 138, 139
Curzon, Lord 162, 175
D'Arcy, William Knox 173
Darius 192
Davud Han 198
Demirel, Süleyman 133
Doria, Andrea 66
Dost Muhammed 195, 196
Enver Paşa 116, 118, 119
Erim, Nihat 133
Evrenos Bey 20, 21
Fath Ali Şah 154-157, 164
Ferdinand, Arşidük 62, 64, 65
Firdevsi 137, 150
François I. 65, 66
Fuat Paşa, Keçecizade 100
Gedik Ahmet Paşa 43
Giray, Tatar Hanı 41
Gribeodov 156
Gürsel, Cemal 133
Habibullah Gazi, Baça-i Sako 197
Habibullah Han 196
Habır-ul-Mülk Hasan Han 168
Hacı İbrahim 153
Hafızullah Amin 198
Halil Paşa, Çandarlı 38
Halil Paşa, Kara 27
Hasan Ali Şah 157
Haydar 139
Hayrettin, Barbaros 67
Hıyabani, Muhammed 175, 176
Hüseyin Avni Paşa 107, 108
Hüseyin Safavi I. 149, 150
Hüseyin, Şehit 141
Hunyadi, Johann 36, 38
Işki 183
İbn Batuta 17
İbrahim Müteferrika 92
İbrahim Paşa, Damat 81
İbrahim Paşa, Nevşehirli 92
İnönü, İsmet 131, 132
İraç 183
İsa Bey 31, 32
İskender Bey 38, 42
İsmail Safavi I. 53, 56, 57, 58, 68, 139-142
İtimad-us-Saltana 165
İvan IV. 85
Kadı Burhanettin 23
Kantakuzenos, Yohannes 17, 18, 26
Kara Mustafa Paşa 87
Karim Han Zand 153
Karl V. 62, 66
Kaşkai 186
Kavam-us-Saltana 185
Kirmani, Mirza Aga Han 167, 168, 170
Korkut, şehzade 56
Köprülü, Fuat 132
Kuçik Han 175, 176, 177
Kurrat-ul-Ayn 158
Lahuti 183
Lala Şahin 21
Lazar, Sırp Kralı 21, 22, 26
Louis XVI. 96
Ludwig, Büyük (Macar Kralı) 19

Ludwig II. (Macar Kralı) 62
Lutf Ali Han 153
Luther, Martin 62
Mahmut II. 94-99, 104, 105, 106
Mahmut Şevket Paşa 118
Malcolm, Sir John 154
Mehdi 138, 149
Malkam Han 162, 163, 164, 166, 167, 170
Mehmet I. 31, 32
Mehmet II. 13, 37-50, 54-57, 60, 71, 84
Mehmet IV. 85
Mehmet Bey, Aydınlı 16
Mehmet Reşat V. 118
Mehmet Vahid-ed-din VI. 120, 124
Mehmet Paşa, Köprülü 85, 86
Mehmet Paşa, Sokullu 82, 83
Menderes, Adnan 132, 133
Millspaugh, Arthur Chester 177
Minorsky, Viladimir 142
Mir Damad 150
Mirza Hüseyin Han 1632, 163, 164
Mirza Muhammed Hasan Şirazi 166
Mirza Taki Han 159, 163
Mithat Paşa 107, 108
Molla Sudra 150
Moltke 98
Muhammed Ali Mirza 168
Muhammed Ali, Kavalalı 97, 98
Muhammed Ali Şah 171
Muhammed Rıza Şah 184, 188
Muhammed Şaybani Han 140
Muhammed Taki al-Meclisi 150
Murat I. 18-26, 28, 29, 32, 34
Murat II. 32-38, 40
Murat III. 82, 85
Murat IV. 85, 86
Murat V. 107
Murat, Mizancı 115
Musa al-Kâzım 138
Musa Bey 31, 32
Musaddık, Muhammed 185, 187, 188
Musır-ud-Devle 176
Mustafa Paşa, Alemdar 95
Mustafa (Düzme) 33
Mustafa Reşit Paşa, 100, 111
Muzaffer-üd-din Şah 168, 171
Nadir Şah 88, 89, 152, 154, 164, 194
Nadir Şah, Afgan Kralı 197
Namık Kemal 107
Napoleon Bonaparte 96
Nasır-ud-din Şah 158, 159, 162, 168
Nasır-ul-Mülk 173
Naus 169
Nima Yusic 189
Nizami 150
Orhan I. 16, 17, 18, 26, 28
Osman I. 13
Osman II. 85
Palaiologos, Andronikos 19
Palaiologos, Yohannes 18
Parvin İtisami 183
Ragıp Paşa, Koca 92
Razmara, Ali 187
Reuter, Baron de 161, 162
Rıza Han, Şah 176-184, 186
Sabahattin, Prens 115, 117

Sadık Hidayat 183
Sadi 150
Safi I. İran şahı 148
Safi II. İran şahı 149
Safi Mirza 148
Sayyid Ali Muhammed 157
Selim I. 54-61, 68, 140
Selim III. 93-97
Settar Han 172
Sherley, Sir Anthony 144
Shuster, William Morgan 173
Sigismund, Macar Kralı 23, 35
Sir Robert 144
Sipahdar 176
Sobieski, Jan 87
Süleyman, Muhteşem 61, 62, 64, 65-70, 72, 81, 84, 88
Süleyman Paşa 18
Süleyman Şah 31, 32
Stephan, Büyük 49
Stefan Duşan, Sırp Kralı 19
Subh-ı Ezel 158
Şahkulu 53, 54
Şah Ruh 34
Şah Suça 196
Şeyh Hez'al 174, 178
Şeyh Muhammed, vaiz 170
Şeyh Safi-ud-din 53, 138
Şişman, Bulgar Kralı 19, 21, 23
Tahmasp Mirza 194
Tahmasp Safavi 68, 85, 86, 142, 143, 144
Takizade, Hasan 172, 173
Talat Paşa 116, 118, 121
Taraki, Nur Muhammed 198
Theodora 18, 26
Timurlenk 24, 27, 30, 31, 34, 194
Timurtaş Bey 21
Turgut Reis 68
Umur Bey 17
Uzun Hasan 42, 43, 139
Wassmuss, W. 174
Wolff, Sir Henry Drummond 163
Vusuk-uk-Devle 175
Zahidi, General 187
Zapolya, Johann (Erdel Beyi) 62, 64, 65
Ziya Paşa 107

"İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" KİTAPLARININ YAZILMASINDA KATKIDA BULUNAN BİLİM ADAMLARI

Los Angeles Üniversitesinden
Prof. Dr. J. STANFORD SHAW

Los Angeles Üniversitesinden
Prof. Dr. NIKKI KEDDIE

Toronto Üniversitesinden
Prof. Dr. Aziz AHMAD

Heidelberg Üniversitesinden
Prof. Dr. EMANUEL SARKIZYANZ

Los Angeles Üniversitesinden
Prof. Dr. AFAF LUTFİ al-SAYYİD MARSOT

Los Angeles Üniversitesinden
Dr. PETER VON SIVERS

"İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" kitapları, daha önce yayımladığımız "İSLAMİYET" adlı eserin devamı niteliğindedir. O eser, *doğuşundan Osmanlı Devletinin kuruluşuna kadar* geçen zaman dilimi içinde *İslamiyeti* tüm kurumlarıyia ele almış, eşine ender rastlanır bir ilginçlikteki yorumlarıyla okuyucunun büyük beğenisini kazanmıştı. "İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" adıyla sunduğumuz bu iki kitap ise, *Osmanlı Devletinin kuruluşundan günümüze kadar* geçen zaman dilimi içinde tarih sahnesine çıkmış, tüm İslam ülkelerini ele almakta ve tam bir bilim adamı ciddiyetiyle bu ülkelerin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel evrimini yorumlamaktadır. Bu şekilde de ortaya eksiksiz bir Osmanlı İmparatorluğu, bir İran ve Afganistan, bir Hindistan, bir Çin ve Güneydoğu Asya, bir Ortadoğu Arap ülkeleri ve bir Kuzey Afrika ülkeleri tarihi çıkmaktadır.

İSLAMİYET adını taşıyan birinci kitap, İslam tarihi alanında büyük bir otorite olan Fransız bilgini *Claude Cahen*'in çalışmasıydı. Onu tamamlayan "İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" ise uluslararası üne sahip bir İslam tarihi uzmanı olan, Avusturya asıllı Amerikalı PROF. GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM tarafından hazırlanmıştır. Kendisine ayrıca her bölümün yazılışında, o bölümün konularında uzman olan bir bilim adamı yardım etmiştir.

Eserde tarihsel olayların ayrıntılarına girmek yerine, olayların nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmuş, böylece neden-sonuç ilişkileri ön plana çıkarılmıştır. Bu bakımdan "İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III", olayları öyküleyen değil, olayları yorumlayan kitaplardır. Gerçek anlamda bilimsel nitelikli tarih eserleri hazırlamak konusunda, henüz çok şeyler öğrenme aşamasında bulunduğumuz göz önüne alınırsa, dev kapsamlı bir konuyu, birkaç yüz sayfaya başarıyla sığdırabilmiş bu ilginç, ilginç olduğu kadar da değerli tarih çalışmasından büyük yararlar sağlanacağı açıktır.

9 789754 943573

9 789754 943580

ISBN 975 - 494 - 357 - 5 (Tk. No.)
ISBN 975 - 494 - 358 - 3 (2. Kitap)
93 . 06 . Y . 0105 . 0499

KDV dahil 60000 Lira